गोदावरी भीमरथी कृष्णवेणी च वञ्जुला । तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेरी चैव तु ॥
दक्षिणापथनद्यस्ताः सह्यपादाद्विनिःसृताः ॥ २९
कृतमाला ताम्रपर्णी पुष्पजा ह्युत्पलावती । मलयप्रसूता नद्यस्ताः सर्वाः शीतजलाः शुभाः ॥
त्रिभागा ऋषिकुल्या च इक्षुदा त्रिदिवाचला । ताम्रपर्णी तथा मूली शरवा विमला तथा ॥
महेन्द्रतनयाः सर्वाः प्रख्याताः *शुभगामिनीः ॥ ३१
काशिका सुकुमारी च मन्दगा मन्दवाहिनी । कृपा च पाशिनी चैव शुक्तिमन्तात्मजास्तु ताः
सर्वाः पुण्यजलाः पुण्याः सर्वगाश्च समुद्रगाः । विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वपापहराः शुभाः ॥
तासां नद्युपनद्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः । तास्विमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वाश्चैव सजाङ्गलाः ३४
शूरसेना भद्रकारा वाह्याः सहपटच्चराः । मत्स्याः किराताः कुल्याश्च कुन्तलाः काशिको-
शलाः ॥ ३५
आवन्ताश्च कलिङ्गाश्च मूकाश्चैवान्धकैः सह । मध्यदेशा जनपदाः प्रायशः परिकीर्तिताः ३६
सह्यस्यानन्तरे चैते तत्र गोदावरी नदी । पृथिव्यामपि कृत्स्नायां स प्रदेशो मनोरमः ॥ ३७
यत्र गोवर्धनो[2] नाम[3] मन्दरो गन्धमादनः । रामप्रियार्थं स्वर्गीया वृक्षा दिव्यास्तथौषधीः+ ३८
भरद्वाजेन मुनिना प्रियार्थमवतारिताः । ततः[4] पुष्पवरो[5] देशस्तेन जज्ञे मनोरमः ॥ ३९
बाह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः[6] । पुरन्ध्राश्चैव शूद्राश्च पल्लवाश्चात्तखण्डिकाः
गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः[7] । शका द्रुह्याः पुलिन्दाश्च[9] पारदाहारमूर्तिकाः ॥ ४१
रामठाः कण्टकाराश्च कैकेय्या दशनामकाः[10] । क्षत्रियोपनिवेश्याश्च वैश्याः[11] शूद्रकुलानि च ॥
अत्रयोऽथ भरद्वाजाः प्रस्थलाः[12] सदसेरकाः । लम्पकास्[13][14]तलगानाश्च सैनिकाः सह जाङ्गलैः ॥
एते देशा उदीच्यास्तु प्राच्यान्देशान्निबोधत ॥ ४३
अङ्गा वङ्गा मद्गुरका[15] अन्तर्गिरिबहिर्गिरी । ×ततः प्लवङ्गमातङ्गा यमकामल्लवर्णकाः[16] ॥
सुह्मोत्तराः प्रविजया[17] मार्गवागेय[18]मालवाः ॥ ४४
प्राग्ज्योतिषाश्च पुण्ड्राश्च विदेहास्ताम्रलिप्तकाः । शाल्वमागधगोनर्दाः प्राच्या जनपदाः
स्मृताः ॥ ४५
तेषां परे जनपदा दक्षिणापथवासिनः । पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च ॥ ४६
सेतुकाः सूतिकाश्चैव कुपथा[19] वाजिवासिकाः[20] । नवराष्ट्रा माहिषिकाः कलिङ्गाश्चैव[21] सर्वशः ॥
[22]कौरूषाश्च सहैषीका आटव्याः शबरास्तथा । पुलिन्दा विन्ध्यपुषिका वैदर्भा दण्डकैः सह ॥
कुलीयाश्च सिरालाश्च रूपसास्तापसैः सह । तथा तैत्तिरिकाश्चैव सर्वे कारस्करास्तथा ॥ ४९
वासिक्याश्चैव ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः । भारुकच्छाः समाहेयाः सह सारस्वतैस्तथा ५०

---

* अत्र द्वितीयान्तपाठ आर्षः । + अत्र प्रथमार्थे द्वितीयाऽवगन्तव्या । × एतदर्धं नविद्यते क ख. पुस्तकयोः ।

---

१ ग. ॰न्तयः । काशि॰ । २ ङ. च. ॰र्धनं नाम नगरं रामनिर्मितम् । रा॰ । ३ ग. ॰म गिरिश्च मधुरामपि । रा॰ । ४ ङ. ॰तः स प्रव॰ । ५ ग. पुरः सरोदेवस्तेन राज्ञे निवेदिता । बा॰ । ६ ग. घ. ॰काः । परान्धाश्चै॰ । ङ काः॰, परान्ध्रा॰ । ७ घ. ङ. ॰रभद्र॰ । ८ ग. शतद्रवनु॰ । ९ ग. ॰श्च परेताहा॰ । ङ. ॰श्चपरेताहारमूषिकाः । रा॰ । १० ग. घ. ॰नामिकाः । ११ ग. घ. ङ. वैश्यशू॰ । १२ ङ. ॰लाः सह सौभकाः । १३ ग घ. ङ. लम्पाका॰ । १४ ङ. ॰कास्तङ्गणाश्चैव सै॰ । १५ ग. ॰भद्रवका । घ. मद्गुरुका । १६ ग. ॰काः । सह्योत्त॰ । १७ ग. ॰या भार्ग॰ । ङ. ॰या भार्गवाश्चाऽङ्गाल॰ । १८ ग. ॰वा ये च मा॰ । १९ ङ. ॰था वजिकाः शकाः । २० ग. ॰जिकाशिकाः । २१ ग. घ. कपिलाश्चै॰ । २२ ङ. कावेराश्च सहोषीकैराट॰ ।

काच्छीकाश्चैव सौराष्ट्रा आनर्ता अर्बुदैः सह। इत्येते अपरान्तास्तु शृणु ये विन्ध्यवासिनः ५१
मालवाश्च करूषाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह। औण्ड्रा माषा दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्धकैः
सह॥ ५२
स्तोशलाः कोसलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा। तुमुरास्तुम्बराश्चैव पद्गमा नैषधैः सह॥ ५३
अरूपाः शौण्डिकेराश्च वीतिहोत्रा अवन्तयः। एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः॥
अतो देशान्प्रवक्ष्यामि पर्वताश्रयिणश्च ये। निराहाराः सर्वगाश्च कुपथा अपथास्तथा॥ ५५
कुथप्रावरणाश्चैव ऊर्णादर्वाः समुद्गकाः। त्रिगर्ता मण्डलाश्चैव किराताश्चामरैः सह॥ ५६
चत्वारि भारते वर्षे युगानि मुनयोऽब्रुवन्। कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम्॥
तेषां निसर्गं वक्ष्यामि उपरिष्टाच्च कृत्स्नशः॥ ५७

मत्स्य उवाच—

एतच्छ्रुत्वा तु ऋषय उत्तरं पुनरेव ते। शुश्रूषवस्तमूचुस्ते प्रकामं लौमहर्षणिम्॥ ५८

ऋषय ऊचुः—

यच्च किं पुरुषं वर्षं हरिवर्षं तथैव च। आचक्ष्व नो यथातत्त्वं कीर्तितं भारतं त्वया॥ ५९
जम्बूखण्डस्य विस्तारं तथाऽन्येषां विदांवर। द्वीपानां वासिनां तेषां वृक्षाणां प्रब्रवीहि नः॥
पृष्टस्त्वेवं तदा विप्रैर्यथाप्रश्नं विशेषतः। उवाच ऋषिभिर्दृष्टं पुराणाभिमतं तथा॥ ६१

सूत उवाच—

शुश्रूषवस्तु यद्विप्राः शुश्रूषध्वमतन्द्रिताः। जम्बूवर्षः[3] किं पुरुषः सुमहानन्दनोपमः॥ ६२
दश वर्षसहस्राणि स्थितिः किं पुरुषे स्मृता। जायन्ते मानवास्तत्र सुतप्तकनकप्रभाः॥
वर्षे किंपुरुषे पुण्ये प्लक्षो मधुवहः स्मृतः। तस्य किंपुरुषाः सर्वे पिबन्तो रसमुत्तमम् ६४
अनामया ह्यशोकाश्च नित्यं मुदितमानसाः। सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसः स्मृताः
ततः परं किंपुरुषाद्धरिवर्षं प्रचक्षते। महारजतसंकाशा जायन्ते यत्र मानवाः॥ ६६
देवलोकच्युताः सर्वे बहुरूपाश्च सर्वशः। हरिवर्षे नराः सर्वे पिबन्तीक्षुरसं शुभम्॥ ६७
न जरा बाधते तत्र तेन जीवन्ति ते चिरम्। एकादश सहस्राणि तेषामायुः प्रकीर्तितम्॥
मध्यमं तन्मया प्रोक्तं नाम्ना वर्षमिलावृतम्। न तत्र सूर्यस्तपति न च जानन्ति मानवाः
चन्द्रसूर्यौ सनक्षत्रावप्रकाशाविलावृते। पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः॥ ७०
पद्मगन्धाश्च जायन्ते तत्र सर्वे च मानवाः। जम्बूफलरसाहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः॥
देवलोकच्युताः सर्वे महारजतवाससः। त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणां ते नरोत्तमाः॥ ७२
आयुष्प्रमाणं जीवन्ति ये तु वर्षे इलावृते। मेरोस्तु दक्षिणे पार्श्वे निषधस्योत्तरेण वा ७३
सुदर्शनो नाम महाञ्जम्बूवृक्षः सनातनः। नित्यपुष्पफलोपेतः सिद्धचारणसेवितः॥ ७४
तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपो वनस्पतेः। योजनानां सहस्रं च शतधा च महान्पुनः ७५
उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवमावृत्य तिष्ठति। तस्य जम्बूफलरसो नदी भूत्वा प्रसर्पति॥ ७६
मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा जम्बूमूलगता पुनः। तं पिबन्ति सदा हृष्टा जम्बूरसमिलावृते॥ ७७

१ ग घ. °कामाल्लौम°। २ ग. °म्बूद्वीपस्य। ३ ग. °म्बू खण्डं किंपुरुषे सु°। घ. °म्बूखण्डः किंपुरुषे।
४ ग. °रास्तान्निष्यन्दाः सुगन्धयः। दे°। ङ. °राह्यतिश्यामाः सु°। ५ घ. °गतं पु°।

जम्बूफलरसं पीत्वा न जरा बाधतेऽपि तान् । न क्षुधा न क्लमो वाऽपि न दुःखं च तथाविधम्॥
तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणम् । इन्द्रगोपकसंकाशं जायते भासुरं च यत् ॥ ७९
सर्वेषां वर्षवृक्षाणां शुभः फलरसस्तु सः । स्कन्नं तु काञ्चनं शुभ्रं जायते देवभूषणम् ॥ ८०
तेषां मूत्रं पुरीषं वा दिक्ष्वष्टासु च सर्वशः । ईश्वरानुग्रहाद्भूमिर्मृतांश्च ग्रसते तु तान् ॥ ८१
रक्षःपिशाचा यक्षाश्च सर्वे हैमवतास्तु ते । हेमकूटे तु विज्ञेया गन्धर्वाः साप्सरोगणाः ॥ ८२
सर्वे नागा निषेवन्ते शेषवासुकितक्षकाः । महामेरौ त्रयस्त्रिंशत्क्रीडन्ते याज्ञियाः शुभाः ॥ ८३
नीलवैडूर्ययुक्तेऽस्मिन्सिद्धा ब्रह्मर्षयोऽवसन् । दैत्यानां दानवानां च श्वेतः पर्वत उच्यते॥ ८४
शृङ्गवान्पर्वतश्रेष्ठः पितॄणां प्रतिसंचरः । इत्येतानि मयोक्तानि नववर्षाणि भारते ॥ ८५
भूतैरपि निविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च । तेषां वृद्धिर्बहुविधा दृश्यते देवमानुषैः ॥
अशक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेया च बुभूषता ॥ ८६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे भुवनकोशे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ५१४९ ॥

अथ पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—

चरितं बुधपुत्रस्य जनार्दन मया श्रुतम् । श्रुतः श्राद्धविधिः पुण्यः सर्वपापप्रणाशनः ॥ १
धेन्वाः प्रसूयमानायाः फलं दानस्य मे श्रुतम् । कृष्णाजिनप्रदानं च वृषोत्सर्गस्तथैव च ॥ २
श्रुत्वा रूपं नरेन्द्रस्य बुधपुत्रस्य केशव । कौतूहलं समुत्पन्नं तन्ममाऽऽचक्ष्व पृच्छतः ॥ ३
केन कर्मविपाकेन स तु राजा पुरुरवाः । अवाप तादृशं रूपं सौभाग्यमपि चोत्तमम् ॥ ४
देवांस्त्रिभुवनश्रेष्ठान्गन्धर्वांश्च मनोरमान् । उर्वशी संगता त्यक्त्वा सर्वभावेन तं नृपम् ॥ ५

मत्स्य उवाच—

शृणु कर्मविपाकेन येन राजा पुरूरवाः । अवाप तादृशं रूपं सौभाग्यमपि चोत्तमम् ॥ ६
अतीते जन्मनि पुरा योऽयं राजा पुरूरवाः । पुरूरवा इति ख्यातो मद्रदेशाधिपो हि सः ॥ ७
चाक्षुषस्यान्वये राजा चाक्षुषस्यान्तरे मनोः । स वै नृपगुणैर्युक्तः केवलं रूपवर्जितः ॥॥ ८

ऋषय ऊचुः—

पुरूरवा मद्रपतिः कर्मणा केन पार्थिवः । बभूव कर्मणा केन रूपवांश्चैव सूतज ॥ ९

सूत उवाच—

द्विजग्रामे द्विजश्रेष्ठो नाम्ना चाऽऽसीत्पुरूरवाः । नद्याः कूले महाराजः पूर्वजन्मनि पार्थिवः ॥
स तु मद्रपती राजा यस्तु नाम्ना पुरूरवाः । तस्मिञ्जन्मन्यसौ विप्रो द्वादश्यां तु सदाऽनघ ॥ ११
उपोष्य पूजयामास राज्यकामो जनार्दनम् । चकार सोपवासश्च स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ॥ १२
उपवासफलात्प्राप्तं राज्यं मद्रेष्वकण्टकम् । उपोषितस्तथाभ्यङ्गाद्रूपहीनो व्यजायत ॥ १३
उपोषितैर्नरैस्तस्मात्स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् । वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपघ्नं तत्परं नृप ॥ १४

---

१ ग. °पप्रकाशं तज्जाय° । २ ङ. नीले तु वैदूर्यमये सिद्धा° । ३ ग. भूतले ।

एतद्वः कथितं सर्वं[1] यद्वृत्तं पूर्वजन्मनि । मद्रेश्वर[2]त्वचरितं शृणु तस्य महीपतेः ॥ १५
तस्य राजगुणैः सर्वैः समुपेतस्य भूपतेः । जनानुरागो नैवाऽऽसीद्रूपहीनस्य तस्य वै ॥ १६
रूपकामः स मद्रेशस्तपसे कृतनिश्चयः । राज्यं मन्त्रिगतं कृत्वा जगाम हिमपर्वतम् ॥ १७
व्यवसायद्वितीयस्तु पद्भ्यामेव महायशाः । द्रष्टुं स तीर्थसदनं विषयान्ते स्वके नदीम् ॥
ऐरावतीति विख्यातां ददर्शातिमनो[3]रमाम् ॥ १८

तुहिनगिरिभवां महौघवेगां तुहिनगभस्तिसमानशीतलोदाम् ॥
तुहिनसदृशहैमवर्णपुञ्जां तुहिनयशाः सरितं ददर्श राजा ॥ १९

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे तपोवनागमनं नाम पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ५१६८ ॥

अथ षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

स ददर्श नदीं पुण्यां दिव्यां हैमवतीं शुभाम् । गन्धर्वैश्च समाकीर्णां नित्यं शक्रेण सेविताम् ॥
सुरेभमदसंसिक्तां समन्तात्तु विराजिताम् । मध्येन शक्रचापाभां तस्मिन्नहनि सर्वदा ॥ २
तपस्विशरणोपेतां महाब्राह्मणसेविताम् । ददर्श तपनीयाभां महाराजः पुरूरवाः ॥ ३
सितहंसावलिच्छन्नां काशचामरराजिताम् । साभिषिक्तामिव सतां पश्यन्प्रीतिं परां ययौ ॥ ४
पुण्यां सुशीतलां हृद्यां मनसः प्रीतिवर्धिनीम् । क्षयवृद्धियुतां रम्यां सोममूर्तिमिवापराम् ॥ ५
सुशीतशीघ्रपानीयां द्विजसंघनिषेविताम् । सुतां हिमवतः श्रेष्ठां चञ्चद्वीचिविराजिताम् ॥ ६
अमृतस्वादुसलिलां तापसैरुपशोभिताम् । स्वर्गारोहणनिःश्रेणीं सर्वकल्मषनाशिनीम् ॥ ७
अग्र्यां समुद्रमहिषीं महर्षिगणसेविताम् । सर्वलोकस्य चौत्सुक्यकारिणीं सुमनोहराम् ॥ ८
हितां सर्वस्य लोकस्य नाकमार्गप्रदायिकाम् । गोकुलाकुलतीरान्तां रम्यां शैवालवर्जिताम् ॥
हंससारससंघुष्टां जलजैरुपशोभिताम् । आवर्तनाभिगम्भीरां द्वीपोरुजघनस्थलीम् ॥ १०
नीलनीरजनेत्राभामुत्फुल्लकमलाननाम् । हिमाभफेनवसनां चक्रवाकाधरां शुभाम् ॥
बलाकापङ्क्तिदशनां चलन्मत्स्यावलिभ्रुवम् ॥ ११
स्वजलोद्भूतमातङ्गरम्यकुम्भपयोधराम् । हंसनूपुरसंघुष्टां मृणालवलयावलीम् ॥ १२
तस्यां रूपमदोन्मत्ता गन्धर्वानुगताः सदा । मध्याह्नसमये राजन्क्रीडन्त्यप्सरसां गणाः ॥ १३
तामप्सरोविनिर्मुक्तं वहन्तीं कुङ्कुमं शुभम् । स्वतीरद्रुमसंभूतनानावर्णसुगन्धिनीम् ॥ १४
तरङ्गवातसंक्रान्तसूर्यमण्डलदुर्दृशम् । सुरेभजनिताघातविकूलद्वयभूषिताम् ॥ १५
शक्रेभगण्डसलिलैर्देवस्त्रीकुचचन्दनैः । संयुतं सलिलं तस्याः षट्पदैरुपसेव्यते ॥ १६
तस्यास्तीरभवा वृक्षाः सुगन्धकुसुमाश्रिताः । तथाऽपकृष्टसंभ्रान्तभ्रमरस्तनिताकुलाः ॥ १७
यस्यास्तीरे रतिं यान्ति सदा कामवशा मृगाः । तपोवनाश्च ऋषयस्तथा देवाः सहाप्सराः ॥ १८

---

१ ग. ब्रह्मन् । २ ग. °श्वरानुच° । ३ ग. °नोहराम् । तु° । ४ ग. °शीलदोलाम् । तु° । ५ ग. घ. °पाम्यां त° ।
६ ग. °वलीवृतां का° । ७ ग. °दुर्दशाम् । सु° । ८ ग. °पशोभिताम् । त° । ९ ग, घ. °ताः । अयाप ।

लभन्ते यत्र पूताङ्गा देवेभ्यः प्रतिमानिताः । स्त्रियश्च नाकबहुलाः पद्मेन्दुप्रतिमाननाः ॥ १९
या बिभर्ति सदा तोयं देवसंघैरपीडितम् । पुलिन्दैर्नृपसंघैश्च व्याघ्रवृन्दैरपीडितम् ॥ २०
सतामरसपानीयां सतारगगनामलाम् । स तां पश्यन्ययौ राजा सतामीप्सितकामदाम् ॥ २१
यस्यास्तीररुहैः काशैः पूर्णैश्चन्द्रांशुसंनिभैः । राजते विविधाकारै रम्य तीरं महाद्रुमैः ॥
या सदा विविधैर्विप्रैर्देवैश्चापि निषेव्यते ॥ २२

या च सदा सकलौघविनाशं भक्तजनस्य करोत्यचिरेण ।
याऽनुगता सरितां हि कदम्बैर्याऽनुगता सततं हि मुनीन्द्रैः ॥ २३
या हि सुतानिव पाति मनुष्यान्या च युता सततं हिमसंघैः * ।
+या च युता सततं सुरवृन्दैर्या च जनैः स्वहिताय श्रिता वै ॥ २४
×युक्ता च केसरिगणैः करिवृन्दजुष्टा संतानयुक्तसलिलाऽपि सुवर्णयुक्ता ।
सूर्यांशुतापपरिवृद्धिविवृद्धशीता शीतांशुतुल्ययशसा ददृशे नृपेण ॥ २५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे भुवनकोशे सुरनदीवर्णनं नाम षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्कः ॥ ५१९२ ॥

अथ सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—
आलोकयन्नदीं पुण्यां तत्समीरहृतश्रमः । स गच्छन्नेव ददृशे हिमवन्तं महागिरिम् ॥ १
खमुल्लिखद्भिर्बहुभिर्वृतं शृङ्गैस्तु पाण्डुरैः । पक्षिणामपि संचारैर्विना सिद्धगतिं शुभाम् ॥ २
नदीप्रवाहसंजातमहाशब्दैः समन्ततः । असंश्रुतान्यशब्दं तं शीततोयं मनोरमम् ॥ ३
देवदारुवनैर्नीलैः कृताधोवसनं शुभम् । मेघोत्तरीयकं शैलं ददृशे स नराधिपः ॥ ४
श्वेतमेघकृतोष्णीषं चन्द्रार्कमुकुटं क्वचित् । हिमानुलिप्तसर्वाङ्गं क्वचिद्धातुविमिश्रितम् ॥ ५
चन्दनेनानुलिप्ताङ्गं दत्तपञ्चाङ्गुलं यथा । शीतप्रदं निदाघेऽपि शिलाविकटसंकटम् ॥
सालक्तकैरप्सरसां मुद्रितं चरणैः क्वचित् ॥ ६
क्वचित्संस्पृष्टसूर्यांशुं क्वचिच्च तमसावृतम् । दरीमुखैः क्वचिद्भीमैः पिबन्तं सलिलं महत् ॥ ७
क्वचिद्विद्याधरगणैः क्रीडद्भिरुपशोभितम् । उपगीतं तथा मुख्यैः किंनराणां गणैः क्वचित् ॥
आपानभूमौ गलितैर्गन्धर्वाप्सरसां क्वचित् । पुष्पैः संतानकादीनां दिव्यैस्तमुपशोभितम् ॥
सुप्तोत्थिताभिः शय्याभिः कुसुमानां तथा क्वचित् । मृदिताभिः समाकीर्णं गन्धर्वाणां मनोरमम् ॥ १०

---

* इत उत्तरं श्लोकद्वयमधिकं ग. पुस्तके—युक्ता च केसरिगणैः करिभिर्विगताम्बुभिः । समालब्धजलैः शृङ्गैः क्वचिच्चापि समुच्छ्रितैः । नित्यार्कतापविषमैरगम्यैर्मनसा युतम् । देवदारुमहावृन्दयुक्तायुक्ता सुरद्रुमैः । + एतदर्धं नास्ति ग. पुस्तके । × एतत्पादस्थानेऽयं पाठो ग. पुस्तके—मन्दारकेसरसमूहसुपुष्पिता या, इति ।

---

१ ग. ङ. सिक्ताङ्गा । २ घ °डिताम् । स° । ३ ग. °वृद्धकदम्बवृक्षा शीतां° । घ. °वृन्दे कदम्बमाली शीतां । ४ ग. °रैर्व्यक्तासि° । ५ ग. °हासत्त्वैः स° । ६ ग. °च्चिद्रागुवि° ।

निरुद्धपवनैर्देशैर्नीलशाद्वलमण्डितैः । क्वचिच्च कुसुमैर्युक्तमत्यन्तरुचिरं शुभम् ॥ ११
तपस्विशरणं शैलं कामिनामतिदुर्लभम् । मृगैर्यथानुचरितं दन्तिभिन्नमहाद्रुमम् ॥ १२
यत्रसिंहनिनादेन त्रस्तानां भैरवं रवम् । दृश्यते न च संभ्रान्तं गजानामाकुलं कुलम् ॥ १३
तटाश्च तापसैर्यत्र कुञ्जदेशैरलंकृताः । रत्नैर्यस्य समुत्पन्नैस्त्रैलोक्यं समलंकृतम् ॥ १४
अहीनशरणं नित्यमहीनजनसेवितम् । अहीनः पश्यति गिरिमहीनं रत्नसंपदा ॥ १५
अल्पेन तपसा यत्र सिद्धिं प्राप्स्यन्ति तापसाः । यस्य दर्शनमात्रेण सर्वकल्मषनाशनम् ॥ १६
महाप्रपातसंपातप्रपातादिगताम्बुभिः । वायुनीतैः सदा तृप्तिकृतदेशं क्वचित्क्वचित् ॥ १७
समालब्धजलैः शृङ्गैः क्वचिच्चापि समुच्छ्रितैः । नित्यार्कतापविषमैरगम्यैर्मनसा युतम् ॥ १८
देवदारुमहावृक्षव्रजशाखानिरन्तरैः । वंशस्तम्बवनाकारैः प्रदेशैरुपशोभितम् ॥ १९
हिमच्छन्नमहाशृङ्गं प्रपातशतनिर्झरम् । शब्दलभ्याम्बुविषमं हिमसंरुद्धकंदरम् ॥ २०

दृष्ट्वैव तं चारुनितम्बभूमिं महानुभावः स तु मद्रनाथः ।
बभ्राम तत्रैव मुदा समेतः स्थानं तदा किंचिदथाऽऽससाद ॥ २१

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे भुवनकोशे हिमवद्वर्णनं नाम सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः । ११७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ५२१४ ॥

अथाष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

तस्यैव पर्वतेन्द्रस्य प्रदेशं सुमनोरमम् । अगम्यं मानुषैरन्यैर्दैवयोगादुपागतः ॥ १
ऐरावती सरिच्छ्रेष्ठा यस्माद्देशाद्विनिर्गता । मेघश्यामं च तं देशं द्रुमखण्डैरनेकशः ॥ २
शालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैः सशाल्मलैः । न्यग्रोधैश्च तथाऽश्वत्थैः शिरीषैः शिंशपाद्रुमैः ।
*श्लेष्मातकैरामलकैर्हरीतकबिभीतकैः । भूर्जैः समुञ्जकैर्बाणैर्वृक्षैः सप्तच्छदद्रुमैः ॥ ४
महानिम्बैस्तथा निम्बैर्निर्गुण्डीभिर्हरिद्रुभैः । देवदारुमहावृक्षैस्तथा कालेयकद्रुमैः ॥ ५
पद्मकैश्चन्दनैर्बिल्वैः कपित्थै रक्तचन्दनैः । माताम्ररिष्टकाक्षोटैरब्दकैश्च तथार्जुनैः ॥ ६
हस्तिकर्णैः सुमनसैः कोविदारैः सुपुष्पितैः । प्राचीनामलकैश्चापि धनकैः समराटकैः ॥ ७
खर्जूरैर्नारिकेलैश्च प्रियालाम्रातकेङ्गुदैः । तन्तुमालैर्धवैर्भव्यैः काश्मीरीपर्णिभिस्तथा ॥ ८
जातीफलैः पूगफलैः कट्फलैलावलीफलैः । मन्दारैः कोविदारैश्च किंशुकैः कुसुमांशुकैः ॥
यवासैः शमिपर्णासैर्वेतसैरम्बुवेतसैः । रक्तातिरञ्जनारङ्गैर्हिङ्गुभिः सप्रियङ्गुभिः ॥ १०
रक्ताशोकैस्तथाऽशोकैरांकलैरविचारकैः । मुचुकुन्दैस्तथा कुन्दैराटरूषपरूषकैः ॥ ११

---

* नाविद्यतेऽयं श्लोकः क. ख. घ. पुस्तकेषु ।

---

१ ग. °तपद्भिस्ताप° । २ ग. °देशोऽप्यलंकृतः । र° । ३ ग. 'हीनं शरणे नि' । ४ घ. 'मदीनज° । ५ ग. सिद्धिमायान्ति । ङ. सिद्धिः प्राप्येत तापसैः । य° । ६ ग. ङ. 'रैः सस्तम्भभव° । ७ ग. घ. °म् । सिंहतुण्डम° । ङ. °म् । हेम° । ८ च. °च्छन्नम° । ९ ग. ङ. च. शाल्मलैः । १० ग. घ. ङ. °नैः । वातामरि' । ११ घ. च. 'नालिकेरैश्च । १२ घ. 'लैर्व' । १३ ग. जवासै । १४ ग. घ. °राचकैः कविराचकैः ।

किरातैः किङ्किरातैश्च केतकैः श्वेतकेतकैः । सोभाञ्जनैरञ्जनैश्च सुकालिङ्गनिकोटकैः ॥ १२
सुवर्णचारुवसनैर्द्रुमश्रेष्ठैस्तथाऽऽसनैः । मन्मथस्य शराकारैः सहकारैर्मनोरमैः ॥ १३
पीतयूथिकया चैव श्वेतयूथिकया तथा । जात्या चम्पकजात्या च तुम्बरैश्चाप्यतुम्बरैः॥ १४
मोचैर्लोचैस्तु लकुचैस्तिलपुष्पकुशेशयैः । तथा सु[3]पुष्पावरणैश्चव्यकैः कामिवल्लभैः ॥ १५
पुष्पाङ्कुरैश्च बकुलैः पारिभद्रहरिद्रकैः । धाराकदम्बैः कुटजैः कदम्बैर्गिरिकूटजैः ॥ १६
*आदित्यमुस्तकैः कुम्भैः कुङ्कुमैः कामवल्लभैः । कटूफलैर्बदरैर्नीपैर्दीपैरिव महोज्ज्वलैः॥ १७
रक्तैः पालीवनैः श्वेतैर्दाडिमैश्चम्पकद्रुमैः । बन्धूकैश्च सुबन्धूकैः कुञ्जकानां तु जातिभिः ॥
कुसुमैः पाटलाभिश्च मल्लिकाकरवीरकैः । कुरबकैर्हिमवरैर्जम्बूभिर्नृपजम्बुभिः ॥ १९
बीजपूरैः सकर्पूरैर्गुरुभिश्चागुरुद्रुमैः । बिम्बैश्च प्रतिबिम्बैश्च संतानकवितानकैः ॥ २०
तथा गुग्गुलवृक्षैश्च हिन्तालधवलेक्षुभिः । तृणशून्यैः करवीरैरशोकैश्चक्रमर्दनैः ॥ २१
पीलुभिर्धातकीभिश्च चिरिबिल्वै समाकुलैः । तिन्तिडीकैस्तथा लोध्रैर्विडङ्गैः क्षीरिकाद्रुमैः॥
अश्मन्तकैस्तथा कालैर्जम्बीरैः श्वेतकद्रुमैः । भल्लातकैरिन्द्रयवैर्वल्गुजैःसिद्धिसाधकैः ॥ २३
+नागकेसरवृक्षैश्च सुकेसरमनोहरैः । करमर्दैः कासमर्दैररिष्टकवरिष्टकैः ॥
रुद्राक्षैर्द्राक्षसंभूतैः सप्ताह्वैः पुत्रजीवकैः ॥ २४
कङ्कोलकैर्लवङ्गैश्च त्वग्द्रुमैः पारिजातकैः । प्रतानैः पिप्पलीनां च नागवल्यश्च भागशः॥
मरीचस्य तथा गुल्मैर्नवमाल्लिकया तथा । मृद्वीकामण्डपैर्मुख्यैरतिमुक्तकमण्डपैः ॥ २६
त्रपुषैर्नर्तिकानां च प्रतानैः सफलैः शुभैः । कूष्माण्डानां प्रतानैश्च अलाबूनां तथा क्वचित्॥
चिर्भिटस्य प्रतानैश्च पटोलीकारवेल्लकैः । कर्कोटकीवितानैश्च वार्ताकैर्बृहतीफलैः ॥ २८
कण्टकैर्मूलकैर्मूलशाकैस्तु विविधैस्तथा । कह्लारैश्च विदार्या च रुरूटैः स्वादुकण्टकैः॥ २९
सभाण्डीरविदूसारराजजम्बूकवालुकैः । सुवर्चलाभिः सर्वाभिः सर्षपाभिस्तथैव च ॥ ३०
काकोलीक्षीरकाकोली छत्रया चातिच्छत्रया । कासमर्दीसहासद्भिः सकन्दलसकाण्डकैः॥
तथा क्षीरकशाकेन कालशाकेन चाप्यथ । शिम्बीधान्यैस्तथा धान्यैः सर्वैर्निरवशेषतः॥ ३२
औषधीभिर्विचित्राभिर्दीप्यमानाभिरेव च । आयुष्याभिर्यशस्याभिर्बल्याभिश्च नराधिप ॥
जरामृत्युभयघ्नीभिः क्षुद्भयघ्नीभिरेव च । सौभाग्यजननीभिश्च कृत्स्नाभिश्चाप्यनेकशः ॥ ३४
तत्र वेणुलताभिश्च तथा कीचकवेणुभिः । काशैः शशाङ्ककाशैश्च शरगुल्मैस्तथैव च ॥ ३५
कुशगुल्मैस्तथा रम्यैर्गुल्मैश्चेक्षोर्मनोरमैः । कार्पासजातिवर्गेण दुर्लभेन शुभेन च ॥ ३६
तथा च कदलीखण्डैर्मनोहारिभिरुत्तमैः । तथा मरकतप्रख्यैः प्रदेशैः शाद्वलान्वितैः ॥ ३७
इरापुष्पसमायुक्तैः कुङ्कुमस्य च भागशः । तगरातिविषामांसीग्रन्थिकैस्तु सुरागदैः ॥ ३८
सुवर्णपुष्पैश्च तथा भूमिपुष्पैस्तथापरैः । जम्बीरकैर्भूस्तृणकैः सरसैः सशुकैस्तथा ॥ ३९
शृङ्गवेराजमोदाभिः कुबेरकप्रियालकैः । जलजैश्च तथा वर्णैर्नानावर्णैः सुगन्धिभिः ॥ ४०

---

* एतच्छ्लोकस्थानेऽयं पाठो ग. घ. पुस्तकयोः——आक्रान्तमूर्धककुभैः ककुभैः कमनीयकैः । कर्कन्धुबदरैर्नीपे-द्वीपैरिव नोज्वलैरिति । + एतदर्धं नास्ति क. ख. पुस्तकयोः ।

---

१ घ. °स्तिलाबलकुशामलैः । त° । २ ग. °लवल्गुकः शामलैः । त° । ३ ग. घ. °पुष्पचरणैर्वरणैः । का° । ४ ग. ङ. सिन्धुवारकैः । ५ ग. ङ. °षैर्वीरकानां । घ. °षैर्वर्तका° ।

उदयादित्यसंकाशै[1]: सूर्यचन्द्रनिभैस्तथा। तपनीयसवर्णैश्च अतसीपुष्पसंनिभैः ॥ ४१
शुकपत्रनिभैश्चान्यैः स्थलपत्रैश्च भागशः। पञ्चवर्णैः समाकीर्णैर्बहुवर्णैस्तथैव च ॥ ४२
द्रष्टुर्दृष्ट्या हितमुदैः कुमुदै[2]श्चन्द्रसंनिभैः। तथा वह्निशिखाकारैर्गजवक्त्रोत्पलैः शुभैः ॥ ४३
नीलोत्पलैः सकह्लारै[3]र्गुञ्जातककसेरुकैः। शृङ्गाटकमृणालैश्च करटै[4] राजतोत्पलैः ॥ ४४
जलजैः स्थलजैर्मूलैः फलैः पुष्पैर्विशेषतः। विविधैश्चैव नीवारैर्मुनिभोज्यैर्नराधिप ॥ ४५
न तद्धान्यं न तत्सस्यं न तच्छाकं न तत्फलम्। न तन्मूलं न तत्कन्दं न तत्पुष्पं नराधिप ॥ ४६
नागलोकोद्भवं दिव्यं नरलोकभवं च यत्। अनूपोत्थं वनोत्थं च तत्र यन्नास्ति पार्थिवः ॥ ४७
सदा पुष्पफलं सर्वमजर्यमृतुयोगतः। मद्रेश्वरः स ददृशे तपसा ह्यतियोगतः ॥ ४८
ददृशे च तथा तत्र नानारूपान्पतत्रिणः। मयूराञ्शतपत्रांश्च कलविङ्कांश्च कोकिलान्[5] ॥ ४९
तथा[6] कादम्बकान्हंसान्कोयष्टीन्खञ्जरीटकान्। कुररान्कालकूटांश्च खट्वाङ्गालु[7]ब्धकांस्तथा
गोक्ष्वेडकांस्तथा कुम्भान्धार्तराष्ट्राञ्शुकान्बकान्। घातुकांश्चक्रवाकांश्च कटुकान्टिट्टिभान्भटान् ॥ ५१
पुत्रप्रियान्लोहपृष्ठान्गोचर्मगिरिवर्तकान्। पारावतांश्च कमलान्सारिका जीवजीवकान् ॥ ५२
लाववर्तकवार्ताकान्रक्तवर्त्मप्रभद्रकान्। ताम्रचूडान्स्वर्णचूडान्कुक्कुटान्काष्ठकुक्कुटान् ॥ ५३
कपिञ्जलान्कलविङ्कांस्तथा कुङ्कुमचूडकान्। भृङ्गराजान्सीरपादान्भूलिङ्गा[8]न्डिण्डिमान्नवान् ॥ ५४
मञ्जुलीतकदात्यूहान्भारद्वाजांस्तथा चषान्। एतांश्चान्यांश्च सुबहून्पक्षिसंघान्मनोहरान् ॥
श्वापदान्विविधाकारान्मृगांश्चैव महामृगान्। व्याघ्रान्केसरिणः सिंहान्द्वीपिनः शरभान्वृकान् ॥ ५६
ऋक्षांस्तरक्षूंश्च बहून्गोलाङ्गूलान्सवानरान्। शशलोमान्सकादम्बान्मार्जारान्वायुवेगिनः ॥
*मूषकान्नकुलान्कावान्सिंहान्द्रुममनोहरान्। तथा मत्तांश्च मातङ्गान्महिषान्गवयान्वृषान् ॥
चमरान्सृमरांश्चैव तथा गौरखरानपि ॥ ५८
उरभ्रांश्च तथा मेषान्सारङ्गानथ कूकुरान्। नीलांश्चैव महानीलान्करालान्मृगमातृकान् ॥ ५९
सदंष्ट्रा[9]रामसरभान्[10]क्रौञ्चाकारकशम्बरान्। करालान्कृतमालांश्च कालपुच्छांश्च तोरणान् ॥ ६०
दंष्ट्रान्खड्गान्वराहांश्च तुरंगान्खरगर्दभान्। एतानद्विष्टान्मद्रेशो विरुद्धांश्च परस्परम् ॥ ६१
अविरुद्धान्वने दृष्ट्वा विस्मयं परमं ययौ[11]। तच्चाऽऽश्रमपदं पुण्यं बभूवात्रेः पुरा नृपम् ॥ ६२
तत्प्रसादात्प्रभायुक्तं स्थावरैर्जङ्गमैस्तथा। हिंसन्ति हि न चान्योन्यं हिंसका[12]स्तु परस्परम् ६३
क्रव्यादाः प्राणिनस्तत्र सर्वे क्षीरफलाशनाः। निर्मितास्तत्र चात्यर्थमत्रिणा सुमहात्मना ६४
शैलानितम्बदेशेषु न्यवसच्च स्वयं नृपः। पयः क्षरन्ति ते दिव्यममृतस्वादुकण्टकम् ॥ ६५

---

* एतदर्धं न विद्यते क. ख. पुस्तकयोः । एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ग. पुस्तके—मूषकान्कललान्कावान्महान्द्वीमूखकान्वृकान्। इति।

---

१ ग. °शैः पूर्णच° । २ ग. कुमुमैश्च° । ३ ग. घ. °कर्पूरै° । ४ ग. घ. ङ. राक्षसोत्प° । ५ ग. °न् । बकान्काद° । ६ क. ख. तदा । ७ ग. °जाञ्जालपा° । ८ ग. °ङ्गान्पिण्डिमानवा° । ९ ङ. °ष्ट्रालोमशर° । १० ग. °मशर° । ११ ग. °यौ । लब्ध्वा त° । १२ क. ङ. °त्रिणा ।

क्वचिद्राजन्महिष्यश्च क्वचिदाजाश्च सर्वशः । शिलाः क्षीरेण संपूर्णा दध्ना चान्यत्र वा बहिः ॥
संपश्यन्परमां प्रीतिमवाप वसुधाधिपः । सरांसि तत्र दिव्यानि नद्यश्च विमलोदकाः ॥ ६७
प्रणालिकानि चोष्णानि शीतलानि च भागशः । कन्दराणि च शैलस्य सुसेव्यानि पदे पदे ॥
हिमपातो न तत्रास्ति समन्तात्पञ्चयोजनम् । उपत्यका सुशैलस्य शिखरस्य न विद्यते ॥ ६९
तत्रास्ति राजञ्छिखरं पर्वतेन्द्रस्य पाण्डुरम् । हिमपातं घना यत्र कुर्वन्ति सहिताः सदा ॥ ७०
तत्रास्ति चापरं शृङ्गं यत्र तोयघना घनाः । नित्यमेवाभिवर्षन्ति शिलाभिः शिखरं वरम् ७१
तदाश्रमं मनोहारि यत्र कामधरा धरा । सुरमुख्योपयोगित्वाच्छाखिनां सफलाः फलाः ॥ ७२
सदोपगीतभ्रमरसुरस्त्रीसेवितं[3] परम् । सर्वपापक्षयकरं शैलस्येव प्रहारकम् ॥ ७३
वानरैः क्रीडमानैश्च देशाद्देशान्नराधिप । हिमपुञ्जाः कृतास्तत्र चन्द्रबिम्बसमप्रभाः ॥ ७४
तदाश्रमं समन्ताच्च हिमसंरुद्धकंदरैः । शैलवाटैः परिवृतमगम्यं मनुजैः सदा ॥ ७५
पूर्वाराधितभावोऽसौ महाराजः पुरूरवाः । तदाश्रमपदं प्राप्तो देवदेवप्रसादतः ॥ ७६

तदाश्रमं श्रमशमनं मनोहरं मनोहरैः कुसुमशतैरलंकृतम् ।
कृतं स्वयं रुचिरमथात्रिणा शुभं शुभावहं च हि ददृशे स मद्रराट् ॥ ७७

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे भुवनकोश आश्रमवर्णनं नामाष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ५२९१ ॥

अथैकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

तत्र यौ तौ महाशृङ्गौ महावर्णौ महाहिमौ । तृतीयं तु तयोर्मध्ये शृङ्गमत्यन्तमुच्छ्रितम् ॥ १
नित्यातप्तशिलाजातं[4] सदाऽभ्रपरिवर्जितम् । तस्याधस्तादवृक्षगणो दिशां भागे च पश्चिमे ॥ २
जातीलतापरिक्षिप्तं विवरं चारुदर्शनम् । दृष्ट्वैव कौतुकाविष्टस्तं विवेश महीपतिः ॥ ३
तमसा चातिनिबिडं नल्वमात्रं सुसंकटम् । नल्वमात्रमतिक्रम्य स्वप्रभाभरणोज्ज्वलम् ॥ ४
तमुच्छ्रितमथात्यन्तं गम्भीरं परिवर्तुलम् । न तत्र सूर्यस्तपति न विराजति चन्द्रमाः ॥ ५
तथाऽपि दिवसाकारं प्रकाशो तदहर्निशम् । क्रोशाधिकपरीमाणं सरसा च विराजितम् ॥ ६
समन्तात्सरसस्तस्य शैललग्ना तु वेदिका । सौवर्णै राजतैर्वृक्षैर्विद्रुमैरुपशोभितम् ॥ ७
नानामाणिक्यकुसुमैः सुप्रभाभरणोज्ज्वलैः । तस्मिन्सरसि पद्मानि पद्मरागच्छदानि तु ॥ ८
वज्रकेशरजालानि सुगन्धीनि तथा युतम् । पत्रैर्मरकतैर्नीलैर्वैदूर्यस्य महीपते ॥ ९
कर्णिकाश्च तथा तेषां जातरूपस्य पार्थिव । तस्मिन्सरसि या भूमिर्न सा वज्रसमाकुला ॥ १०
नानारत्नैरुपचिता जलजानां समाश्रया । कपर्दिकानां शुक्तीनां शङ्खानां च महीपते ॥ ११
मकराणां च मत्स्यानां चण्डानां कच्छपैः सह । तत्र मरकतखण्डानि वज्राणां च सहस्रशः १२
पद्मरागेन्द्रनीलानि महानीलानि पार्थिव । पुष्परागाणि सर्वाणि तथा कर्कोटकानि च ॥

---

१ ग. घ. ङ. च. °हिः । सप° । २ ग. घ. ङ. °खरेषु न । ३ ग. °विताः सुराः । स° । ङ. °वितामर° ।
४ ङ. °त्यायतोऽन्नतशिलं । ५ ग. घ. ङ. °भिता नाना° । ६ ग. मुक्तानां । ७ ग. घ. ङ. च. °ज्राणि च ।

तुत्थकस्य तु खण्डानि तथा शेषस्य भागशः। राजावर्तस्य मुख्यस्य रुचिराक्षस्य चाप्यथ॥१४
सूर्येन्दुकान्तयश्चैव नीलो वर्णान्तिमश्च यः। ज्योतीरसस्य रम्यस्य स्यमन्तस्य च भागशः॥१५
सुरोरगबलक्षाणां स्फाटिकस्य तथैव च। गोमेदपित्तकानां च धूलीमरकतस्य च ॥ १६
वैडूर्यसौगन्धिकयोस्तथा राजमणेर्नृप। वज्रस्यैव च मुख्यस्य तथा ब्रह्ममणेरपि ॥ १७
मुक्ताफलानि मुक्तानां ताराविग्रहधारिणाम् ॥ १८
सुखोष्णं चैव तत्तोयं स्नानाच्छीतविनाशनम्। वैडूर्यस्य शिला मध्ये सरसस्तस्य शोभना १९
प्रमाणेन तथा सा च द्वे च राजन्धनुःशते। चतुरस्रा तथा रम्या तपसा निर्मिताऽत्रिणा[3] ॥ २०
बिलद्वारसमो देशो यत्र यत्र हिरण्मयः। प्रदेशः स तु राजेन्द्र द्वीपे तस्मिन्मनोहरे ॥ २१
तथा पुष्करिणी रम्या तस्मिन्राजञ्शिलातले। सुशीतामलपानीया जलजैश्च विराजिता ॥
आकाशप्रतिमा राजंश्चतुरस्रा मनोहरा। तस्यास्तदुदकं स्वादु लघु शीतं सुगन्धिकम् ॥ २३
न क्षिणोति यथा कण्ठं कुक्षिं नापूरयत्यपि। तृप्तिं विधत्ते परमां शरीरे च महत्सुखम् ॥ २४
मध्ये तु तस्याः प्रासादं निर्मितं तपसाऽत्रिणा। रुक्मसेतुप्रवेशान्तं सर्वरत्नमयं शुभम् ॥ २५
शशाङ्करश्मेः संकाशं प्रासादं राजतं हितम्। रम्यवैडूर्यसोपानं विद्रुमामलसारकम् ॥ २६
इन्द्रनीलमहास्तम्भं मरकतासक्तवेदिकम्। वज्रांशुजालैः स्फुरितं रम्यं दृष्टिमनोरमम् २७
प्रासादे तत्र भगवान्देवदेवो जनार्दनः। भोगिभोगावलीसुप्तः सर्वालंकारभूषितः ॥ २८
जानुनाकुञ्चितस्त्वेको देवदेवस्य चक्रिणः। फणीन्द्रसंनिविष्टोऽङ्घ्रिर्द्वितीयश्च तथाऽनघ ॥
लक्ष्म्युत्सङ्गगतोऽङ्घ्रिस्तु शेषभोगप्रशायिनः। फणीन्द्रभोगसंन्यस्तबाहुः केयूरभूषणः॥ ३०
अङ्गुलीपृष्ठविन्यस्तदेवशीर्षधरं भुजम्। एकं वै देवदेवस्य द्वितीयं तु प्रसारितम् ॥ ३१
समाकुञ्चितजानुस्थमाणिबन्धेन शोभितम्। किंचिदाकुञ्चितं चैव नाभिदेशकरस्थितम् ॥३२
तृतीयं तु भुजं तस्य चतुर्थं तु तथा शृणु। आत्तसंतानकुसुमं घ्राणदेशानुसर्पिणम् ॥ ३३
लक्ष्म्या संवाह्यमानाङ्घ्रिः पद्मपत्रनिभैः करैः। संतानमालामुकुटं हारकेयूरभूषितम् ॥ ३४
भूषितं च तथा देवमङ्गदैरङ्गुलीयकैः। फणीन्द्रफणाविन्यस्तचारुरत्नशिखोज्ज्वलम् ॥ ३५
अज्ञातवस्तुचरितं प्रतिष्ठितमथात्रिणा। सिद्धानुपूज्यं सततं संतानकुसुमार्चितम् ॥ ३६
दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गं दिव्यधूपेन धूपितम्। सुरसैः सुफलैर्हृद्यैः सिद्धैरुपहृतैः सदा ॥ ३७
शोभितोत्तमपार्श्वं तं देवमुत्पलशीर्षकम्। ततः संमुखमुद्वीक्ष्य ववन्दे स नराधिपः ॥ ३८
जानुभ्यां शिरसा चैव गत्वा भूमिं यथाविधि। नाम्नां सहस्रेण तदा तुष्टाव मधुसुदनम् ॥ ३९
प्रदक्षिणमथो चक्रे स तूत्थाय पुनः पुनः। रम्यमायतनं दृष्ट्वा तत्रोवासाऽऽश्रमे पुनः ॥ ४०
बिलाद्बहिर्गुहां कांचिदाश्रित्य सुमनोहराम्। तपश्चकार तत्रैव पूजयन्मधुसूदनम् ॥ ४१
नानाविधैस्तथा पुष्पैः फलमुलैः सगोरसैः। नित्यं त्रिषवणस्नायी वह्निपूजापरायणः ॥ ४२
देववापीजलैः कुर्वन्सततं प्राणधारणम्। सर्वाहारपरित्यागं कृत्वा तु मनुजेश्वरः ॥ ४३
अनास्तृतगुहाशायी कालं नयति पार्थिवः। त्यक्ताहारक्रियश्चैव केवलं तोयतो नृपः ॥
न तस्य ग्लानिमायाति शरीरं च तदद्भुतम् ॥ ४४

---

१ ग. °प। संगम्य चैव मु°। २ ग. च देवराजधनुःशतम्। च°। ३ ग. °णा। वलिद्वा°। ४ घ. बिलवदार°। ५ ग. घ. लक्ष्म्यामासक्तदृष्टेस्तु। ६ ग. ङ. °क्षिरोज्ज्व°। ७ क. ख. भूमितलं तदा। ना°। ८ ग. °यपो नृ°।

एवं स राजा तपसि प्रसक्तः संपूजयन्देववरं सदैव ॥
तत्राऽऽश्रमे कालमुवास कंचित्स्वर्गोपमे दुःखमविन्दमानः ॥ ४५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे भुवनकोश आयतनवर्णनं नामैकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ५३३६ ॥

अथ विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

स त्वाश्रमपदे रम्ये त्यक्ताहारपरिच्छदः । क्रीडाविहारं गन्धर्वैः पश्यन्[1]नप्सरसां सह ॥ १
कृत्वा पुष्पोच्चयं भूरि ग्रन्थयित्वा तथा स्रजः । अग्रं निवेद्य देवाय गन्धर्वेभ्यस्तदा ददौ ॥ २
पुष्पोच्चयप्रसक्तानां क्रीडन्तीनां यथासुखम्[2] । चेष्टा नानाविधाकाराः पश्यन्नपि न पश्यति ॥
काचित्पुष्पोच्चये सक्ता लताजालेन वेष्टिता । सखीजनेन संत्यक्ता कान्तेनाभिसमुज्झिता ॥४
काचित्कमलगन्धाभा निःश्वासपवनाहृतैः । मधुपैराकुलमुखी कान्तेन परिमोचिता ॥ ५
मकरन्दसमाक्रान्तनयना काचिदङ्गना । कान्तनिःश्वासवातेन नीरजस्कक्कृतेक्षणा ॥ ६
काचिदुच्चीय पुष्पाणि ददौ कान्तस्य भामिनी । कान्तसंग्रथितैः पुष्पै रराज कृतशेखरा ॥ ७
उच्चीय स्वयमुद्ग्रथ्य कान्तेन कृतशेखरा । कृतकृत्यमिवाऽऽत्मानं मेने मन्मथवर्धिनी ॥ ८
अस्त्यस्मिन्गहने कुञ्जे विशिष्टकुसुमा लता । काचिदेवं रहो नीता रमणेन रिरंसुना ॥ ९
कान्तसंनामितलता कुसमानि विचिन्वती । सर्वाभ्यः काचिदात्मानं मेने सर्वगुणाधिकम्१०
कां[3]श्चित्पश्यति भूपालं नलिनीषु पृथक्पृथक् । क्रीडमानास्तु गन्धर्वैर्देवरामा मनोरमाः॥११
काचिदाताडयत्कान्तमुदकेन शुचिस्मिता । ताड्यमानाऽथ कान्तेन प्रीतिं काचिदुपाययौ१२
कान्तं च ताडयामास जातखेदा वराङ्गना । अदृश्यत वरारोहा श्वासनृत्यत्पयोधरा ॥ १३
कान्ताम्बुताड[4]नाकृष्टकेशपाशानिबन्धना । केशाकुलमुखी भाति मधुपैरिव पद्मिनी ॥ १४
स्वचक्षुःसदृशैः पुष्पैः संछन्ने नलिनीवने । छन्ना काचिच्चिरात्प्राप्ता कान्तेनान्विष्य यत्नतः ॥
स्नाता शीतापदेशेन काचित्प्राहाङ्गना भृशम् । रमणालिङ्गनं चक्रे मनोऽभिलषितं चिरम् १६
जलार्द्रवसनं सूक्ष्ममङ्गलीनं शुचिस्मिता । धारयन्ती जनं चक्रे काचित्तत्र समन्मथम् ॥ १७
कण्ठमाल्यगुणैः काचित्कान्तेन कृष्यताम्भसि । त्रुट्यत्स्रग्दामपतितं रमणं प्राहसच्चिरम्॥१८
काचिद्भुग्ना सखीदत्तजानुदेशे नखक्षता । संभ्रान्ता कान्तशरणं मग्ना काचिद्गता चिरम् १९
काचित्पृष्ठकृतादित्या केशनिस्तोयकारिणी । शिलातलगता भर्त्रा दृष्टा कामार्तचक्षुषा ॥२०
कृत्तमाल्यं विलुलितं संक्रान्तकुचकुङ्कुमम् । र[6]तिक्रीडितकान्तेव रराज तत्सरोदकम् ॥ २१
सुस्नातदेवगन्धर्वदेवरामागणेन च । पूज्यमानं च ददृशे देवदेवं जनार्दनम् ॥ २२
काश्चिच्च ददृशे राजा लतागृहगताः स्त्रियः । मण्डयन्तीः स्वगात्राणि कान्तसंन्यस्तमानसाः
काचिदादर्शनकरा व्यग्रा दूतीमुखोद्गतम् । शृण्वती कान्तवचनमधिका तु तथा बभौ ॥ २४

---

१ क. ख. °श्यत्यप्स° । २ ग. घ. °म् । वेश्यानां विविधा° । ३ ग. घ. च काचित्पश्यति भू° । ४ क. ख. °डनोद्धृष्ट° । ङ. °डनभ्रष्ट° । ५ ग. °चिल्लग्ना° । ङ. °चिन्मत्तस° । ६ ङ. रतकृतान्तकरणमभवत्तत्सरोऽधिक° ।

काचित्सत्वरिता दूत्या भूषणानां विपर्ययम् । कुर्वाणा नैव बुबुधे मन्मथाविष्टचेतना ॥ २५
वायुनुन्नातिसुरभिकुसुमोत्करमण्डिते । काचित्पिबन्ती ददृशे मैरेयं नीलशाद्वले ॥ २६
पाययामास रमणं स्वयं काचिद्वराङ्गना । काचित्पपौ वरारोहा कान्तपाणिसमर्पितम् ॥ २७
काचित्स्वनेत्रचपलनीलोत्पलयुतं पयः । पीत्वा पप्रच्छ रमणं क्व गते ते ममोत्पले ॥ २८
त्वयैव पीतौ तौ नूनमित्युक्ता रमणेन सा । तथा विदित्वा मुग्धत्वाद्बभूव व्रीडिता भृशम् ॥ २९
काचित्कान्तार्पितं सुभ्रूः कान्तपीतावशेषितम् । सविशेषरसं पानं पपौ मन्मथवर्धनम् ॥ ३०
आपानगोष्ठीषु तथा तासां स नरपुंगवः । शुश्राव विविधं गीतं तन्त्रीस्वरविमिश्रितम् ॥ ३१
प्रदोषसमये ताश्च देवदेवं जनार्दनम् । राजन्सदोपनृत्यन्ति नानावाद्यपुरःसराः ॥ ३२
याममात्रे गते रात्रौ विनिर्गत्य गुहामुखात् । आवसन्संयुताः कान्तैः परर्द्धिरचितां गुहाम् ॥
नानागन्धान्वितलतां नानागन्धसुगन्धिनीम् । नानाविचित्रशयनां कुसुमोत्करमण्डिताम् ॥
एवमप्सरसां पश्यन्क्रीडितानि स पर्वते । तपस्तेपे महाराजन्केशवार्पितमानसः ॥ ३५
तमूचुर्नृपतिं गत्वा गन्धर्वाप्सरसां गणाः । राजन्स्वर्गोपमं देशमिमं प्राप्तोऽस्यरिन्दम ॥ ३६
वयं हि ते प्रदास्यामो मनसः काङ्क्षितान्वरान् । तानादाय गृहं गच्छ तिष्ठेह यदि वा पुनः ॥ ३७

राजोवाच—

अमोघदर्शनाः सर्वे भवन्तस्त्वमितौजसः । वरं वितरताद्यैव प्रसादं मधुसूदनात् ॥ ३८
एवमस्त्वित्यथोक्तस्तैः स तु राजा पुरूरवाः । तत्रोवास सुखी मासं पूजयानो जनार्दनम् ३९
प्रिय एव सदैवाऽऽसीद्गन्धर्वाप्सरसां नृपः । तुतोष स जनो राज्ञस्तस्यालौल्येन कर्मणा ॥ ४०

मासस्य मध्ये स नृपः प्रविष्टस्तदाश्रमं रत्नसहस्रचित्रम् ।
तोयाशनस्तत्र ह्युवास मासं यावत्सितान्तो नृप फाल्गुनस्य ॥ ४१

फाल्गुनामलपक्षान्ते राजा स्वप्ने पुरूरवाः । तस्यैव देवदेवस्य श्रुतवान्गदितं शुभम् ॥ ४२
रात्र्यामस्यां व्यतीतायामत्रिणा त्वं समेष्यसि । तेन राजन्समागम्य कृतकृत्यो भविष्यसि ४३
स्वप्नमेवं स राजर्षिर्दृष्ट्वा देवेन्द्रविक्रमः । प्रत्यूषकाले विधिवत्स्नातः स प्रयतेन्द्रियः ॥ ४४
कृतकृत्यो यथाकामं पूजयित्वा जनार्दनम् । ददर्शात्रिं मुनिं राजा प्रत्यक्षं तपसां निधिम् ४५
स्वप्नं तु देवदेवस्य न्यवेदयत धार्मिकः । ततः शुश्राव वचनं देवतानां समीरितम् ॥ ४६
एवमेतन्महीपाल नात्र कार्या विचारणा । एवं प्रसादं संप्राप्य देवदेवाज्जनार्दनात् ॥ ४७
कृतदेवार्चनो राजा तथा हुतहुताशनः । सर्वान्कामानवाप्तोऽसौ वरदानेन केशवात् ॥ ४८

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे भुवनकोश ऐलाश्रमवर्णनं नाम विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ५३८४ ॥

अथैकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

तस्याऽऽश्रमस्योत्तरतस्त्रिपुरारिनिषेवितः । नानारत्नमयैः शृङ्गैः कल्पद्रुमसमन्वितैः ॥ १

१ ग. गते ते महोत्पले । त्वयैव पीते ते नू° । २ ग. घ. ङ. °स्य शुश्राव गदि° ।

मध्ये हिमवतः पृष्ठे कैलासो नाम पर्वतः । तस्मिन्निवसति श्रीमान्कुबेरः सह गुह्यकैः ॥२
अप्सरोऽनुगतो राजा मोदते ह्यलकाधिपः । कैलासपादसंभूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ॥३
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसंनिभम् । तस्मात्प्रवहते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा
दिव्यं च नन्दनं तत्र तस्यास्तीरे महद्वनम् । प्रागुत्तरेण कैलासाद्दिव्यं सौगन्धिकं गिरिम्
सर्वधातुमयं दिव्यं सुवेलं पर्वतं प्रति । चन्द्रप्रभो नाम गिरिः यः शुभ्रो रत्नसंनिभः ॥ ६
तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदं नाम विश्रुतम् । तस्मात्प्रभवते दिव्या नदी ह्यच्छोदका शुभा
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महच्चैत्ररथं शुभम् । तस्मिन्गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः ॥८
यक्षसेनापतिः क्रूरो गुह्यकैः परिवारितः । पुण्या मन्दाकिनी नाम नदी ह्यच्छोदका शुभा॥
महीमण्डलमध्ये तु प्रविष्टे तु महोदधिम् । कैलासदक्षिणे प्राच्यां शिवं सर्वौषधिं गिरिम् १०
मनःशिलामयं दिव्यं सुवेलं पर्वतं प्रति । लोहितो हेमशृङ्गस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान्॥ ११
तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत्सरः । तस्मात्प्रभवते पुण्यो लौहित्यश्च नदो महान्॥ १२
दिव्यारण्यं विशोकं च तस्य तीरे महद्वनम् । तस्मिन्गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो वशी ॥१३
सौम्यैः सुधार्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारितः । कैलासात्पश्चिमोदीच्यां ककुद्मानौषधीगिरिः ॥
ककुद्मति च रुद्रस्य उत्पत्तिश्च ककुद्मिनः । तदञ्जनं त्रैककुदं शैलं त्रिककुदं प्रति ॥ १५
सर्वधातुमयस्तत्र सुमहान्वैद्युतो गिरिः । तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिद्धसेवितम् ॥ १६
तस्मात्प्रभवते पुण्या सरयूर्लोकपावनी । यस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैभ्राजं नाम विश्रुतम् ॥१७
कुबेरानुचरस्तस्मिन्प्रहेतितनयो वशी । ब्रह्मधाता निवसति राक्षसोऽनन्तविक्रमः ॥ १८
कैलासात्पश्चिमामाशां दिव्यः सर्वौषधिर्गिरिः । वरुणः पर्वतश्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः ॥१९
भवस्य दयितः श्रीमान्पर्वतो हैमसंनिभः । शातकौम्भमयैर्दिव्यैः शिलाजालैः समाचितः ॥
शतसंख्यैस्तापनीयैः शृङ्गैर्दिवमिवोल्लिखन् । शृङ्गवान्सुमहादिव्यो दुर्गः शैलो महाचितः २१
तस्मिन्गिरौ निवसति गिरिशो धूम्र[1]लोहितः । तस्य पादात्प्रभवति शैलोदं नाम तत्सरः ॥२२
तस्मात्प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा । सा[2] चक्षुसीतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम्॥
अस्त्युत्तरेण कैलासाच्छिवः सर्वौषधो गिरिः । गौरं तु पर्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ॥ २४
हिरण्यशृङ्गः सुमहादिव्यौषधिमयो गिरिः । तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवालुकम् ॥२५
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः । गङ्गार्थे स तु राजर्षिरुवास बहुला समाः ॥२६
दिवं यास्यन्तु मे पूर्वे गङ्गातोयाप्लुतास्थिकाः । तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ॥
सोमपादात्प्रसूता सा सप्तधा प्रविभज्यते । यूपा मणिमयास्तत्र विमानाश्च हिरण्मयाः ॥ २८
तत्रेष्ट्वा क्रतुभिः सिद्धः शक्रः सुरगणैः सह । दि[3]व्य[4]श्छायापथस्तत्र नक्षत्राणां तु मण्डलम् ॥
दृश्यते भासुरा रात्रौ देवी त्रिपथगा तु सा । अन्तरिक्षं दिवं चैव भावयित्वा भुवं गता ॥३०
भवोत्तमाङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया । तस्या ये बिन्दवः केचित्क्रुद्धायाः पतिता भुवि ॥
कृतं तु तैर्बहुसरस्ततो बिन्दुसरः स्मृतम् । ततस्तस्या निरुद्धाया भवेन सहसा रुषा ॥३२
ज्ञात्वा तस्या ह्यभिप्रायं क्रूरं देव्याश्चिकीर्षितम् । भित्वा विशामि पातालं स्रोतसा गृह्य
शंकरम् ॥ ३३

---

१ क. ख. °लोचनः । त° । २ ङ. सा वक्षसी° । ३ क. दिवश्छा° । ४ ख. °व्यच्छाया° । ५ ग. °सरोऽभवत् । त° ।

अथावलेपं तं ज्ञात्वा तस्याः क्रुद्धस्तु शंकरः। तिरोभावयितुं बुद्धिरासीदङ्गेषु तां नदीम्॥
एतस्मिन्नेव काले तु दृष्ट्वा राजानमग्रतः। धमनीसंततं क्षीणं क्षुधाव्याकुलितेन्द्रियम् ॥३५
अनेन तोषितश्चाहं नद्यर्थे पूर्वमेव तु । बुद्ध्वाऽस्य वरदानं तु ततः कोपं न्ययच्छत ॥ ३६
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा यदुक्तं धारयन्नदीम् । ततो विसर्जयामास संरुद्धां स्वेन तेजसा॥ ३७
नदीं भगीरथस्यार्थे तपसोग्रेण तोषितः । ततो विसर्जयामास सप्त स्रोतांसि गङ्गया ॥३८
त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रीण्यथैव तु । स्रोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा॥
नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा। सीता चक्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः
सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम्। तस्माद्भागीरथी सा वै प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ॥
सप्त चैताः प्लावयन्ति वर्षं तु हिमसाह्वयम्। प्रसूताः सप्त नद्यस्तु शुभा बिन्दुसरोद्भवाः ॥
तान्देशान्प्लावयन्ति स्म म्लेच्छप्रायांश्च सर्वशः। सशैलान्कुकुरान्रौध्रान्बर्बरान्यवनान्खसान्
पुलिकांश्च कुलत्थांश्च अङ्गलोक्यान्वरांश्च यान्। कृत्वा द्विधा हिमवन्तं प्रविष्टा दाक्षि-
णोदधिम् ॥ ४४

अथ वीरमरूंश्चैव कालिकांश्चैव शूलिकान्। तुषारान्बर्बराकारान्पह्लवान्पारदाञ्छकान् ४५
एताञ्जनपदांश्चक्षुः प्लावयित्वोदधिं गता । दरदोर्जगुडांश्चैव गान्धारानौरसान्कुहून् ॥ ४६
शिवपौरानिन्द्रमरून्वसतीन्समतेजसम् । सैन्धवानुर्वसान्बर्बान्कुपथान्भीमरोमकान् ॥ ४७
शुनामुखांश्चोर्दमरून्सिन्धुरेतान्निषेवते । गन्धर्वान्किन्नरान्यक्षान्रक्षोविद्याधरोरगान् ॥ ४८
कलापग्रामकांश्चैव तथा किंपुरुषान्नरान्। किरातांश्च पुलिन्दांश्च कुरून्वै भारतानपि ॥ ४९
पाञ्चालान्कौशिकान्मत्स्यान्मागधाङ्गांस्तथैव च। ब्रह्मोत्तरांश्च वङ्गांश्च ताम्रलिप्तांस्तथैव च
एताञ्जनपदानार्यान्गङ्गा भावयते शुभा । ततः प्रतिहता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ५१
ततस्तु ह्लादिनी पुण्या प्राचीनाभिमुखी ययौ। प्लावयन्त्युपकांश्चैव निषादानपि सर्वशः॥५२
धीवरानृषिकांश्चैव तथा नीलमुखानपि । केकरानेककर्णांश्च किरातानपि चैव हि ॥ ५३
कालञ्जरान्विकर्णांश्च कुशिकान्स्वर्गभौमकान्। सा मण्डले समुद्रस्य तीरे भूत्वा तु सर्वशः ॥
ततस्तु नलिनी चापि प्राचीमेव दिशं ययौ। कुपथान्प्लावयन्ती सा इन्द्रद्युम्नसरांस्यपि ॥ ५५
तथा खरपथान्देशान्वेत्रशङ्कुपथानपि। मध्येनोज्जानकमरून्कुथप्रावरणान्ययौ ॥ ५६
इन्द्रद्वीपसमीपे तु प्रविष्टा लवणोदधिम्। ततस्तु पावनी प्रायात्प्राचीमाशां जवेन तु॥ ५७
तोमरान्प्लावयती च हंसमार्गान्समूहकान्। पूर्वान्देशांश्च सेवन्ती भित्त्वा सा बहुधा गिरिम्
कर्णप्रावरणान्प्राप्य गता साश्वमुखानपि ॥ ५८
सिक्त्वा पर्वतमेरुं सा गत्वा विद्याधरानपि। शैमिमण्डलकोष्ठं तु सा प्रविष्टा महत्सरः ॥
तासां नद्युपनद्योऽन्याः शतशोऽथ सहस्रशः। उपगच्छन्ति ता नद्यो यतो वर्षति वासवः॥
तीरे वंशौकसारायाः सुरभिर्नामतद्वनम्। हिरण्यशृङ्गो वसति विद्वान्कौबेरको वशी॥ ६१
यज्ञादपेतः सुमहानमितौजाः सुविक्रमः। तत्रागस्त्यैः परिवृता विद्वाभिर्ब्रह्मराक्षसैः ॥ ६२

---

१ घ. °नाञ्छकान्। पु° । २ ग. °रानुष्ट्रकर्णा° । ३ ग. कालिन्दगतिकांश्चैव कु° । ४ ङ. °कान्पर्णभूमिका° ।— ५ ग. च. °र्गभूमिका° । ६ ग. त्वा चतुर्दश । त° । ७ ग. घ. ङ. °समुद्रान्ते प्र° । ८ ग. °पि । सोममङ° । ङ °पि सीमाम° ।

कुबेरानुचराह्येते चत्वारस्तत्[1]संमाश्रिताः। एवमेव तु विज्ञेया सिद्धिः पर्वतवासिनाम् ॥ ६३
परस्परेण द्विगुणा धर्मतः कामतोऽर्थतः । हेमकूटस्य पृष्ठे तु सर्पाणां तत्सरः स्मृतम् ॥ ६४
सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती तु या । अवगाढे ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ॥६५
सरो विष्णुपदं नाम निषधे पर्वतोत्तमे । यस्मादग्रे प्रभवति गन्धर्वानुकुले च ते ॥ ६६
मेरोः पार्श्वात्प्रभवति ह्रदश्चन्द्रप्रभो महान्। जम्बूश्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्मृतम्
पयोदस्तु ह्रदो नीलः स शुभ्रः पुण्डरीकवान् । पुण्ड[2]रीकात्पयोदाच्च तस्माद्द्वे संप्रसू[3]यताम् ॥
सरसस्तु सरस्त्वेतत्स्मृतमुत्तरमानसम् । *मृग्या च मृगकान्ता च तस्माद्द्वे संप्रसूयताम्॥६९
ह्रदाः कुरुषु विख्याताः पद्ममीनकुलाकुलाः । नाम्ना ते वै जया नाम द्वादशोदधिसंनिभाः ॥
तेभ्यः शान्ती च मध्वी च द्वे नद्यौ संप्रसूयताम् । किंपुरुषाद्यानि यान्यष्टौ तेषु देवो न वर्षति
उद्भिदान्युदकान्यत्र प्रवहन्ति सरिद्वराः । बलाहकश्च ऋषभो चक्रो मैनाक एव च ॥७२
विनिविष्टाः प्रतिदिशं निमग्ना लवणाम्बुधिम् । चन्द्रकान्तस्तथा द्रोणः सुमहांश्च शिलोच्चयः
[4]उदगायता उदीच्यां तु अवगाढा महोदधिम्। चक्रो बधिरकश्चैव तथा नारदपर्व[5]तः ॥ ७४
प्रतीचीमायतास्ते वै प्रतिष्ठास्ते महोदधिम् । जीमूतो द्रावणश्चैव मैना[6]कश्चन्द्रपर्वतः ॥ ७५
आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति । चक्रमैनाकयोर्मध्ये दिवि सन्दक्षिणापथे ॥ ७६
तत्र संवर्तको नाम सोऽग्निः पिबति तज्जलम् । अग्निः समुद्रवासस्तु [7]औवोऽसौ वडवामुखः ॥
इत्येते पर्वताविष्टाश्चत्वारो लवणोदधिम् । छिद्यमानेषु पक्षेषु पुरा इन्द्रस्य वै भयात् ॥ ७८
तेषां तु दृश्यते चन्द्रे शुक्ले कृष्णे समाप्लुतिः । ते भारतस्य वर्षस्य भेदा येन प्रकीर्तिताः ॥ ७९
इहोदितस्य दृश्यन्ते अन्ये त्वन्यत्र चोदिताः । उत्तरोत्तरमेतेषां वर्षमुद्रिच्यते गुणैः ॥ ८०
आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां धर्मतः कामतोऽर्थतः । समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भागशः ८१
वसन्ति नानाजातीनि तेषु सर्वेषु तानि वै । इत्येतद्धारयद्विश्वं पृथ्वी जगदिदं स्थिता ॥ ८२

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे भुवनकोशे जम्बूद्वीपवर्णनं नामैकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ५४६६ ॥

अथ द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

शाकद्वीपस्य वक्ष्यामि यथावदिह निश्चयम् । कथ्यमानं निबोध त्वं शाकं द्वीपं द्विजोत्तमाः १
जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः । विस्तारात्त्रिगुणश्चापि परिणाहः समन्ततः २
तेनाऽऽवृतः समुद्रोऽयं द्वीपेन लवणोदधिः । तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः ॥ ३
कुत एव च दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुतेष्विह । तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषिताः ॥ ४
शाकद्वीपादिषु त्वेषु सप्त सप्त नगास्त्रिषु । ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टा वर्षपर्वताः ॥ ५

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ग. पुस्तके—वितस्ता मृगकान्ता च तस्माद्द्वेमं प्रसूयताम् ।

---

१ ग. °त्समीपगाः । ए° । २ ङ. °रीकपयोदा च तस्माद्द्वे सं° । ३ घ. °यत । स° । ङ. °यते । स° । ४ क. उद्गायता । ५ ग. घ. च. °र्वतौ । प्र° । ६ ग. घ. °कश्चैव प° । ७ ग. और्वः स वडवानलः । इ° ।

रत्नाकराद्रिनामानः सानुमन्तो महाचिताः। समोदिताः प्रतिदिशं द्वीपविस्तारमानतः ॥ ६
उभयत्रावगाढौ च लवणक्षीरसागरौ । शाकद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त दिव्यान्महाचलान् ॥ ७
देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते । प्रागायतः स सौवर्ण उदयो नाम पर्वतः ॥ ८
तत्र मेघास्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवन्त्यपयान्ति च । तस्यापरेण सुमहाञ्जलधारो महागिरिः ॥ ९
स वै चन्द्रः समाख्यातः सर्वौषधिसमन्वितः। तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ॥१०
नारदो नाम चैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः। तत्राचलौ समुत्पन्नौ पूर्वं नारदपर्वतौ ॥ ११
तस्यापरेण सुमहाञ्श्यामो नाम महागिरिः। यत्र श्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्वमिमाः किल ॥
स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामपर्वतसंनिभः । शब्दमृत्युः पुरा तस्मिन्दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः॥ १३
रत्नमालान्तरमयः शाल्मलश्चान्तरालकृत् । तस्यापरेण रजतो महानस्तो गिरिः स्मृतः १४
स वै सोमक इत्युक्तो देवैर्यत्रामृतं पुरा । संभृतं च हृतं चैव मातुरर्थे गरुत्मता ॥ १५
तस्यापरे चाम्बिकेयः सुमनाश्चैव स स्मृतः। हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिञ्छैले निषूदितः ॥
आम्बिकेयात्परो रम्यः सर्वौषधिनिषेवितः। विभ्राजस्तु समाख्यातः स्फाटिकस्तु महान्गिरिः
यस्माद्विभ्राजते वह्निर्विभ्राजस्तेन स स्मृतः। सैवेह केशवेत्युक्तो यतो वायुः प्रवाति च ॥ १८
तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि पर्वतानां द्विजोत्तमाः। शृणुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूर्वशः ॥ १९
द्विनामान्येव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा । उदयस्योदयं वर्षं जलधारेति विश्रुतम् ॥ २०
नाम्ना गतभयं नाम वर्षं तत्प्रथमं स्मृतम् । द्वितीयं जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतम्॥ २१
तदेव शैशिरं नाम वर्षं तत्परिकीर्तितम् । नारदस्य च कौमारं तदेव च सुखोदयम् ॥ २२
श्यामपर्वतवर्षं तदनीचकमिति स्मृतम् । आनन्दकमिति प्रोक्तं तदेव मुनिभिः शुभम् ॥ २३
सोमकस्य शुभं वर्षं विज्ञेयं कुसुमोत्करम् । तदेवासितमित्युक्तं वर्षं सोमकसंज्ञितम् ॥ २४
आम्बिकेयस्य मैनाकं क्षेमकं चैव तत्स्मृतम् । *केसरः पर्वतस्यापि महाद्रुममिति स्मृतम् ॥
तदेव ध्रुवमित्युक्तं वर्षं विभ्राजसंज्ञितम् ॥ २५
द्वीपस्य परिणाहं च ह्रस्वदीर्घत्वमेव च । जम्बूद्वीपेन संख्यातं तस्य मध्ये वनस्पतिः॥ २६
शाको नाम महावृक्षः प्रजास्तस्य महानुगाः। एतेषु देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः२७
विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह। तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः ॥ २८
तेषु नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः । द्विर्नाम्ना चैव ताः सर्वा गङ्गाः सप्तविधाः स्मृताः२९
प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला शुभा । मुनितप्ता च नाम्नैषा नदी संपरिकीर्तिता ॥३०
सुकुमारी तपःसिद्धा द्वितीया नामतः सती। नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्तिता॥३१
शिबिका च चतुर्थी स्याद्द्विविधा च पुनः स्मृता। इक्षुश्च पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः कुहूः३२
वेणुका चामृता चैव षष्ठी संपरिकीर्तिता । सुकृता च गभस्ती च सप्तमी परिकीर्तिता॥ ३३
एताः सप्त महाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकाः । भावयन्ति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनम् ३४

---

* अत्रायंपाठो घ. पुस्तके—कमेरुपर्वतस्यापि महाद्रुममिति स्मृतम्। * एतदर्धस्थानेऽयं पाठश्च पुस्तके—कैशोरपर्वतस्यापि महाह्वयमिति स्मृतम् ।

१ ग. ङ. श्यामः प°। २ ग. °नस्तगि°। ३ ग. ङ. रैवतस्य । ४ ग. घ. ङ. °म् । अस्तस्यापि शु°। ५ ग. ङ. च. °देवाशिवमि°। ६ क. ख. °स्पातिम् । शा°। ७ ङ. द्विर्नाम्न्यश्चैव । ८ ग. नाम्न्यश्चैव । ९ ग. °हूः । वैश्यका । ङ. °हूः । अन्धका वाऽमृ° । च. °हूः । दौश्यका ।

अभिगच्छन्ति ताश्चान्या नदा नद्यः सरांसि च। बहूदकपरिस्रावा यतो वर्षति वासवः॥ ३५
तासां तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च। न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः३६
ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते। एते शान्तभयाः प्रोक्ताः प्रमोदा ये च वै शिवाः
आनन्दाश्च सुखाश्चैव क्षेमकाश्च नवैः सह। वर्णाश्रमाचारयुता देशास्ते सप्त विश्रुताः॥३८
आरोग्या बलिनश्चैव सर्वे मरणवर्जिताः। अवसर्पिणी न तेष्वस्ति तथैवोत्सर्पिणी पुनः॥
न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्युगकृता क्वचित्। त्रेतायुगसमः कालस्तथा तत्र प्रवर्तते॥४०
शाकद्वीपादिषु ज्ञेयं पञ्चस्वेतेषु सर्वशः। देशस्य तु विचारेण कालः स्वाभाविकः स्मृतः
न तेषु संकरः कश्चिद्वर्णाश्रमकृतः क्वचित्। धर्मस्य चाव्यभीचारादेकान्तसुखिनः प्रजाः॥
न तेषु माया लोभो वा ईर्ष्याऽसूया भयं कुतः। विपर्ययो न तेष्वास्ति तद्वै स्वाभाविकं स्मृतम्
कालो नैव च तेष्वस्ति न दण्डो न च दाण्डिकः। स्वधर्मेण च धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परम्॥४४
परिमण्डलस्तु सुमहान्द्वीपो वै कुशसंज्ञकः। नदीजलैः परिवृतः पर्वतश्चाभ्रसंनिभैः॥ ४५
सर्वधातुविचित्रैश्च मणिविद्रुमभूषितैः। अन्यैश्च विविधाकारै रम्यैर्जनपदैस्तथा॥ ४६
वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः सर्वतो धनधान्यवान्। नित्यं पुष्पफलोपेतः सर्वरत्नसमावृतः॥ ४७
आवृतः पशुभिः सर्वैर्ग्राम्यारण्यैश्च सर्वशः। आनुपूर्व्यात्समासेन कुशद्वीपं निबोधत॥ ४८
अथ तृतीयं वक्ष्यामि कुशद्वीपं च कृत्स्नशः। कुशद्वीपेन क्षीरोदः सर्वतः परिवारितः॥ ४९
शाकद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन समन्वितः। तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः॥ ५०
रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे शृणु। द्विनामानश्च ते सर्वे शाकद्वीपे यथा तथा॥ ५१
प्रथमः सूर्यसंकाशः कुमुदो नाम पर्वतः। विद्रुमोच्चय इत्युक्तः स एव च महीधरः॥ ५२
सर्वधातुमयैः शृङ्गैः शिलाजालसमन्वितैः। द्वितीयः पर्वतस्तत्र उन्नतो नाम विश्रुतः॥ ५३
हेमपर्वत इत्युक्तः स एव च महीधरः। हरितालमयैः शृङ्गैर्द्वीपमावृत्य सर्वशः॥ ५४
बलाहकस्तृतीयस्तु जात्यञ्जनमयो गिरिः। द्युतिमान्नामतः प्रोक्तः स एव च महीधरः॥ ५५
चतुर्थः पर्वतो द्रोणो यत्रौषध्यो महागिरौ। विशल्यकरणी चैव मृतसंजीवनी तथा॥ ५६
पुष्पवान्नाम सैवोक्तः पर्वतः सुमहाचितः। कङ्कस्तु पञ्चमस्तेषां पर्वतो नाम सारवान्॥ ५७
कुशेशय इति प्रोक्तः पुनः स पृथिवीधरः। दिव्यपुष्पफलोपेतो दिव्यवीरुत्समन्वितः॥ ५८
षष्ठस्तु पर्वतस्तत्र महिषो मेघसंनिभः। स एव तु पुनः प्रोक्तो हरिरित्यभिविश्रुतः॥ ५९
तस्मिन्सोऽग्निर्निवसति महिषो नाम योऽप्सुजः। सप्तमः पर्वतस्तत्र ककुद्मान्स हि भाषते॥
मन्दरः सैव विज्ञेयः सर्वधातुमयः शुभः। मन्द इत्येष यो धातुरपामर्थे प्रकाशकः॥ ६१
अपां विदारणाच्चैव मन्दरः स निगद्यते। तत्र रत्नान्यनेकानि स्वयं रक्षति वासवः॥ ६२
प्रजापतिमुपादाय प्रजाभ्यो विदधत्स्वयम्। तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः समुदाहृतः॥ ६३
इत्येते पर्वताः सप्त कुशद्वीपे प्रभाषिताः। तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि सप्तैव तु विभागशः॥ ६४
कुमुदस्य स्मृतः श्वेत उन्नतश्चैव स स्मृतः। उन्नतस्य तु विज्ञेयं वर्षं लोहितसंज्ञकम्॥ ६५
वेणुमण्डलकं चैव तथैव परिकीर्तितम्। बलाहकस्य जीमूतः स्वैरथाकारमित्यपि॥ ६६

---

१ क. ख. घ. नदन°। २ क. ख. °र्ग्रामार°। ३ ग. °त्नजातयः। ४ ग °तो रत्नसानुमान्। कु°। ५ ग. ङ. °तो वृक्षवीरुत्समावृतः।

द्रोणस्य हारिकं नाम लवणं च पुनः स्मृतम् । कङ्कस्यापि ककुन्नाम धृतिमच्चैव तत्स्मृतम् ॥ ६७
माहिषं माहिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् । ककुद्मिनस्तु तद्वर्षं कापिलं नाम विश्रुतम् ॥ ६८
एतान्यपि विशिष्टानि सप्त सप्त पृथक्पृथक् । वर्षाणि पर्वताश्चैव नदीस्तेषु निबोधत ॥ ६९
तत्रापि नद्यः सप्तैव प्रतिवर्षं हि ताः स्मृताः । द्विनामवत्यस्ताः सर्वाः सर्वाः पुण्यजलाः स्मृताः
धूतपापा नदी नाम योनिश्चैव पुनः स्मृता । सीता द्वितीया विज्ञेया सा चैव हि निशा स्मृता॥
पवित्रा तृतीया विज्ञेया वितृष्णाऽपि च या पुनः । चतुर्थी ह्लादिनीत्युक्ता चन्द्रमा इति च स्मृता ॥ ७२
विद्युच्च पञ्चमी प्रोक्ता शुक्ला चैव विभाव्यते । पुण्ड्रा षष्ठी तु विज्ञेया पुनश्चैव विभावरी ॥ ७३
महती सप्तमी प्रोक्ता पुनश्चैषा धृतिः स्मृता । अन्यास्ताभ्योऽपि संजाताः शतशोऽथ सहस्रशः
अभिगच्छन्ति ता नद्यो यतो वर्षति वासवः । इत्येष संनिवेशो यः कुशद्वीपस्य वर्णितः ॥ ७५
शाकद्वीपेन विस्तारः प्रोक्तस्तस्य सनातनः । कुशद्वीपः समुद्रेण घृतमण्डोदकेन च ॥ ७६
सर्वतः सुमहान्द्वीपश्चन्द्रवत्परिवेष्टितः । विस्तारान्मण्डलाच्चैव क्षीरोदाद्द्विगुणो मतः ॥ ७७
ततः परं प्रवक्ष्यामि क्रौञ्चद्वीपं यथा तथा । कुशद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः॥ ७८
घृतोदकः समुद्रो वै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः । चक्रनेमिप्रमाणेन वृतो वृत्तेन सर्वशः ॥ ७९
तस्मिन्द्वीपे नगाः श्रेष्ठा देवनो गिरिरुच्यते । देवनात्परतश्चापि गोविन्दो नाम पर्वतः ॥ ८०
गोविन्दात्परतश्चापि क्रौञ्चस्तु प्रथमो गिरिः । क्रौञ्चात्परे पावनकः पावनादन्धकारकः ॥
अन्धकारात्परे चापि देवावृन्नाम पर्वतः । देवावृतः परेणापि पुण्डरीको महान्गिरिः ॥ ८२
एते रत्नमयाः सप्त क्रौञ्चद्वीपस्य पर्वताः । परस्परस्य द्विगुणो विष्कम्भो वर्षपर्वतः ॥ ८३
वर्षाणि तस्य वक्ष्यामि नामतस्तु निबोधत । क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ॥८४
मनोनुगात्परे चोष्णस्तृतीयोऽपि स उच्यते । उष्णात्परे पावनकः पावनादन्धकारकः॥ ८५
अन्धकारकदेशात्तु मुनिदेशस्तथा परः । मुनिदेशात्परे चापि प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ॥ ८६
सिद्धचारणसंकीर्णो गौरप्रायः शुचिर्जनः । श्रुतास्तत्रैव नद्यस्तु प्रतिवर्षं गताः शुभाः॥ ८७
गौरी कुमुद्वती चैव संध्या रात्रिर्मनोजवा । ख्यातिश्च पुण्डरीका च गङ्गा सप्तविधा स्मृता ॥
तासां सहस्रशश्चान्या नद्यः पार्श्वसमीपगाः । अभिगच्छन्ति ता नद्यो बहुलाश्च बहूदकाः ॥
तेषां निसर्गो देशानामानुपूर्व्येण सर्वशः न शक्यो विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ ९०
सर्गो यश्च प्रजानां तु संहारो यश्च तेषु वै । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शाल्मलस्य निबोधत ॥ ९१
शाल्मलो द्विगुणो द्वीपः क्रौञ्चद्वीपस्य विस्तरात् । परिवार्य समुद्रं तु दधिमण्डोदकं स्थितः ॥
तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः । कुत एव तु दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुता हि ते॥ ९३
प्रथमः सूर्यसंकाशः सुमना नाम पर्वतः । पीतस्तु मध्यमश्चाऽऽसीत्ततः कुम्भमयो गिरिः॥ ९४
नाम्ना सर्वसुखो नाम दिव्यौषधिसमन्वितः । तृतीयश्चैव सौवर्णो भृङ्गपत्रनिभो गिरिः ॥ ९५
सुमहान्रोहितो नाम दिव्यो गिरिवरो हि सः । सुमनाः कुशलो देशः सुखोदर्कः सुखोदयः ॥
रोहितो यस्तृतीयस्तु रोहिणो नाम विश्रुतः । तत्र रत्नान्यनेकानि स्वयं रक्षति वासवः ॥ ९७

---

१ घ. °भ्याऽपारज्ञाताः । २ क. ख. घ नराः । ३ ग. मस्तत्र शातकौम्भ° । ४ घ. °वर्णः शृङ्ग° । ५ ग. । स नाम्ना रोहिणो ना° । ६ ख. ङ. °मना रोदि । ७ ग. घ. ङ. °रो महान् । सु° ।

प्रजापतिमुपादाय प्रसन्नो विदधत्स्वयम्[1]। न तत्र[2] मेघा वर्षन्ति शीतोष्णं च न तद्विधम् ॥ ९८
वर्णाश्रमाणां वार्ता वा त्रिषु द्वीपेषु विद्यते। न[3] ग्रहो न च चन्द्रोऽस्ति ईर्ष्याऽसूया भयं तथा॥
उद्भिदान्युदकान्यत्र गिरिप्रस्रवणानि च। भोजनं षड्रसं तत्र तेषां स्वयमुपस्थितम्॥ १००
अधमोत्तमं न तेष्वस्ति न लोभो न परिग्रहः। आरोग्यबलवन्तश्च एकान्तसुखिनो नराः॥
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि मानसीं सिद्धिमास्थिताः। सुखमायुश्च रूपं च धर्मैश्वर्यं तथैवच ॥१०२
शाल्मलान्तेषु विज्ञेयं द्वीपेषु त्रिषु सर्वतः। व्याख्यातः शाल्मलान्तानां द्वीपानां तु विधिः शुभः ॥ १०३
परिमण्डलस्तु द्वीपस्य चक्रवत्परिवेष्टितः। सुरोदेन समुद्रेण द्विगुणेन समन्वितः॥ १०४

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे भुवनकोशे द्वीपवर्णनं नाम द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः॥ ५५७० ॥

अथ त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः।

सूत उवाच—

गोमेदकं प्रवक्ष्यामि षष्ठं द्वीपं तपोधनाः। सुरोदकसमुद्रस्तु गोमेदेन समावृतः॥ १
शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः। तस्मिन्द्वीपे तु विज्ञेयौ पर्वतौ द्वौ समाहितौ ॥
प्रथमः सुमना नाम जात्यञ्जनमयो गिरिः। द्वितीयः कुमुदो नाम सर्वौषधिसमन्वितः॥ ३
शातकौम्भमयः श्रीमान्विज्ञेयः सुमहाचितः। समुद्रेक्षुरसोदेन वृतो गोमेदकश्च सः॥ ४
षष्ठेन तु समुद्रेण सुरोदाद्द्विगुणेन च। धातकी कुमुद[5]श्चैव हव्यपुत्रौ सुविस्तृतौ॥ ५
सौमनं प्रथमं वर्षं धातकीखण्डमुच्यते। धातकिनः स्मृतं तद्वै प्रथमं प्रथमस्य तु ॥ ६
गोमेदं यत्स्मृतं वर्षं नाम्ना सर्वसुखं तु तत्। कुमुदस्य द्वितीयस्य द्वितीयं कुमुदं ततः॥ ७
एतौ द्वौ पर्वतौ वृत्तौ शेषौ सर्वसमुच्छ्रितौ। पूर्वेण तस्य द्वीपस्य सुमनाः पर्वतः स्थितः॥ ८
प्राक्पश्चिमायतः पादैरासमुद्रादिति स्थितः। पश्चार्धे[6] कुमुदस्तस्य एवमेव स्थितस्तु वै ॥ ९
एतैः पर्वतपादैस्तु स देशो वै द्विधाकृतः। दक्षिणार्धं तु द्वीपस्य धातकीखण्डमुच्यते॥ १०
कुमुदं तूत्तरे[7] तस्य द्वितीयं वर्षमुत्तमम्। एतौ जनपदौ द्वौ तु गोमेदस्य तु विस्तृतौ॥ ११
*अतः परं प्रवक्ष्यामि सप्तमं द्वीपमुत्तमम्। समुद्रेक्षुरसं चैव गोमेदाद्द्विगुणं हि सः॥ १२
+आवृत्य तिष्ठति द्वीपः पुष्करः पुष्करैर्वृतः। पुष्करेण वृतः श्रीमांश्चित्रसानुर्महागिरिः॥ १३
कूटैश्चित्रैर्मणिमयैः शिलाजालसमुद्भवैः। द्वीपस्यैव तु पूर्वार्धे चित्रसानुः स्थितो महान् ॥
परिमण्डलसहस्राणि विस्तीर्णः सप्तविंशतिः। ऊर्ध्वं स वै चतुर्दिशद्योजनानां महाबलः॥१५

---

* एतच्छ्लोकस्थानेऽयं पाठो ग. ङ. च पुस्तकेषु—पुष्करेण तु द्वीपेन वृतश्चेक्षुरसोदकम्। ससमुद्रेण महता गोमेदाद्द्विगुणेन तु इति। + एतदर्धं नास्ति ग. ङ. च. पुस्तकेषु।

---

१ ङ. °म्। तत्र नद्यो न वर्षं वा शी। २ ग. °त्र नद्यो वर्षं वा शीतो णदनतच्छिदाम्। व°। ३ ग ङ. न गृहं न च दण्डोऽस्ति। घ न गृहे न च दण्ड्योऽस्ति। ४ ग. च. निबोधत। ५ घ. कुसुमश्चै°। ६ क. ख. °णार्धे तु। ७ ग ङ. च. °रे पर्वतः।

द्वीपार्धस्य परिक्षिप्तःपश्चिमे मानसो गिरिः। स्थितो वेलासमीपे तु पूर्वचन्द्र इवोदितः ॥ १६
योजनानां सहस्राणि सार्धं पञ्चाशदुच्छ्रितः। तस्य पुत्रो महावीतः पश्चिमार्धस्य रक्षिता॥१७
पूर्वार्धे पर्वतस्यापि द्विधा देशस्तु स स्मृतः। स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवारितः ॥ १८
विस्तारान्मण्डलाच्चैव गोमेदाद्द्विगुणेन तु। त्रिंशद्वर्षसहस्राणि तेषु जीवन्ति मानवाः॥ १९
विपर्ययो न तेष्वस्ति एतत्स्वाभाविकं स्मृतम्।आरोग्यं सुखबाहुल्यं मानसीं सिद्धिमास्थिताः
सुखमायुश्च रूपं च त्रिषु द्वीपेषु सर्वशः। अधमोत्तमौ न तेष्वास्तां तुल्यास्ते वीर्यरूपतः॥ २१
न तत्र वध्यवधकौ नेर्ष्याऽसूया भयं तथा। न लोभो न च दम्भो वा न च द्वेषः परिग्रहः॥ २२
सत्यानृते न तेष्वास्तां धर्माधर्मौ तथैव च। वर्णाश्रमाणां वार्ता च पाशुपाल्यं वणिक्कृषिः॥२३
त्रयीविद्या दण्डनीतिः शुश्रषा दण्ड एव च। न तत्र वर्षं नद्यो वा शीतोष्णं च न विद्यते॥ २४
उद्भिदान्युदकानि स्युर्गिरिप्रस्रवणानि च। तुल्योत्तरकुरूणां तु कालस्तत्र तु सर्वदा ॥ २५
सर्वतः सुखकालोऽसौ जराक्लेशविवर्जितः। सर्गस्तु धातकीखण्डे महावीते तथैव च ॥ २६
एवं द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः। द्वीपस्यानन्तरो यस्तु समुद्रस्तत्समस्तु वै ॥ २७
एवं द्वीपसमुद्राणां वृद्धिर्ज्ञेया परस्परम्। अपां चैव समुद्रेकात्समुद्र इति संज्ञितः ॥ २८
ऋषद्वसन्त्यो वर्षेषु प्रजा यत्र चतुर्विधाः। ऋषिरित्येव रमणे वर्षन्त्वेतेन तेषु वै ॥ २९
उदयतीन्दौ पूर्वे तु समुद्रः पूर्यते सदा। प्रक्षीयमाणे बहुले क्षीयतेऽस्तमिते च वै ॥ ३०
आपूर्यमाणो ह्युदधिरात्मनैवाभिपूर्यते। ततो वै क्षीयमाणे तु स्वात्मन्येव ह्यपां क्षयः ॥ ३१
उदयात्पयसां योगात्पुष्णन्त्यापो यथा स्वयम्। तथा स तु समुद्रोऽपि वर्धते शशिनोदये ॥३२
अन्यूनानतिरिक्तात्मा वर्धन्त्यापो ह्रसन्ति च। उदयेऽस्तमये चेन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥
क्षयवृद्धी समुद्रस्य शशिवृद्धिक्षये तथा। दशोत्तराणि पञ्चाऽऽहुरङ्गुलानां शतानि च ॥ ३४
अपां वृद्धिः क्षयो दृष्टः समुद्राणां तु पर्वसु। द्विरापत्वात्स्मृतो द्वीपो दधनाच्चोदधिः स्मृतः ॥
निगीर्णत्वाच्च गिरयो पर्वबन्धाच्च पर्वताः। शाकद्वीपेतु वै शाकः पर्वतस्तेन चोच्यते ॥ ३६
कुशद्वीपे कुशस्तम्बो मध्ये जनपदस्य तु। क्रौञ्चद्वीपे गिरिः क्रौञ्चस्तस्य नाम्ना निगद्यते ॥३७
शाल्मलिः शाल्मलद्वीपे पूज्यते स महाद्रुमः। गोमेदके तु गोमेदः पर्वतस्तेन चोच्यते ॥ ३८
न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे पद्मवत्तेन स स्मृतः। पूज्यते स महादेवैर्ब्रह्मांशोऽव्यक्तसंभवः॥ ३९
तस्मिन्स वसति ब्रह्मा साध्यैः सार्धं प्रजापतिः। तत्र देवा उपासन्ते त्रयस्त्रिंशन्महर्षिभिः ॥
स तत्र पूज्यते देवो देवैर्महर्षिसत्तमैः। जम्बूद्वीपात्प्रवर्तन्ते रत्नानि विविधानि च ॥ ४१
द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां क्रमशस्तु वै। आर्जवाद्ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ॥ ४२
आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः। द्वीपेषु तेषु सर्वेषु यथोक्तं वर्षकेषु च ॥ ४३
गोपायन्ते प्रजास्तत्र सर्वैः सहजपण्डितैः। भोजनं चाप्रयत्नेन सदा स्वयमुपस्थितम् ॥ ४४
षड्रसं तन्महावीर्यं तत्र ते भुञ्जते जनाः। परेण पुष्करस्याथ आवृत्यावस्थितो महान् ॥ ४५
स्वादूदकसमुद्रस्तु स समन्तादवेष्टयत्। स्वादूदकस्य परितः शैलस्तु परिमण्डलः ॥ ४६
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोकः स उच्यते। आलोकस्तत्र चार्वाक्च निरालोकस्ततः परम्॥

१ ग. ङ- वीरः °प। २ ग. विस्तरा°। ३ ग. °श्चाशदङ्गु°। ४ ग. °र्ववत्वाच्च। ५ घ महीम्। ६ ग. ङ. च. समन्तात्परिवेष्टितः। स्वा°।

लोकविस्तारमात्रं तु पृथिव्यर्धं तु बाह्यतः। प्रतिच्छन्नं समन्तात्तु उदकेनाऽऽवृतं महत्॥ ४८
भूमेर्दशगुणाश्चाऽऽपः समन्तात्पालयन्ति गाम्। अद्भ्यो दशगुणश्चाग्निः सर्वतो धारयत्यपः॥
अग्नेर्दशगुणो वायुर्धारयञ्ज्योतिरास्थितेः[1]। तिर्यक्च मण्डलो वायुर्भूतान्यावेष्ट्य धारयन् ॥
दशाधिकं तथाऽऽकाशं वायोर्भूतान्यधारयत्। भूतादिर्धारयन्व्योम तस्माद्दशगुणस्तु वै ॥५१
भूतादितो दशगुणं महद्भूतान्यधारयत्। महत्तत्त्वं ह्यनन्तेन अव्यक्तेन तु धार्यते ॥ ५२
आधाराधेयभावेन विकारास्ते विकारिणाम्। पृथ्व्यादयो विकारास्ते परिच्छिन्नाः
परस्परम् ॥ ५३
परस्पराधिकाश्चैव प्रविष्टाश्च परस्परम्। एवं परस्परोत्पन्ना धार्यन्ते च परस्परम् ॥ ५४
यस्मात्प्रविष्टास्तेऽन्योन्यं तस्मात्ते स्थिरतां गताः। आसंस्ते ह्यविशेषाश्च विशेषा अन्य-
वेशनात् ॥ ५५
पृथ्व्यादयस्तु वाय्वन्ताः परिच्छिन्नास्तु तत्र ते। भूतेभ्यः परतस्तेभ्यो ह्यलोकः सर्वतः स्मृतः
तथा ह्यालोक आकाशे परिच्छिन्नानि सर्वशः। पात्रे महति पात्राणि यथा ह्यन्तर्गतानि च॥
भवन्त्यन्योन्यहीनानि परस्परसमाश्रयात्। तथा ह्यालोक आकाशे भेदास्त्वन्तर्गतागताः॥५८
कृतान्येतानि तत्त्वानि अन्योन्यस्याधिकानि च। यावदेतानि तत्त्वानि तावदुत्पत्तिरुच्यते॥
जन्तूनामिह संस्कारो भूतेष्वन्तर्गतेषु वै। प्रत्याख्यायेह भूतानि कार्योत्पत्तिर्न विद्यते ॥६०
तस्मात्परिमिता भेदाः स्मृताः कार्यात्मकास्तु वै। ते कारणात्मकाश्चैव स्युर्भेदा महदादयः॥
इत्येवं संनिवेशोऽयं पृथ्व्याक्रान्तस्तु भागशः। सप्तद्वीपसमुद्राणां याथातथ्येन वै मया ॥
विस्तारान्मण्डलाच्चैव प्रसंख्यानेन चैव हि। विश्वरूपं प्रधानस्य परिमाणैकदेशिनः ॥६३
एतावत्संनिवेशस्तु मया सम्यक्प्रकाशितः। एतावदेव श्रोतव्यं संनिवेशस्य पार्थिव ॥ ६४

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे भुवनकोशे सप्तद्वीपनिवेशनं नाम त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ५६३४ ॥

अथ चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

* अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्गतिम्। सूर्याचन्द्रमसावेतौ भ्राजन्तौ यावदेव तु॥ १
[2]सप्तद्वीपसमुद्राणां द्वीपानां भाँ[3]ति विस्तरः। विस्तरार्धं पृथिव्यास्तु भवेदन्यत्र बाह्यतः ॥ २
पर्यासपरि[4]माणं च चन्द्रादित्यौ प्रकाशतः। पर्यासपारि[5]माण्यात्तु बुधैस्तुल्यं दिवः स्मृतम् ॥३
+ त्रीँल्लोकान्प्रति सामान्यात्सूर्यो यात्यविलम्बतः। अचिरात्तु प्रकाशेन अवनात्तु रविः स्मृतः

---

* एतदर्धं पूर्वाध्यायान्ते पठितं क. ख. घ. पुस्तकेषु परं तु तस्य ग. ङ. च. संज्ञकेषु तत्र पाठादर्शनात्पुनरुक्तत्वाच्चोपरि न स्थापितम्। * एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ग. पुस्तके—अवतीमांस्त्रयो लोकास्तस्मात्सूर्यः परिभ्रमन्। इति।
+ अत्रैव ङ. पुस्तकेऽयं पाठः—अवते त्रीनिमाल्लोकांस्तस्मात्सूर्यपरिभ्रम इति।

---

१ ग. ङ. °तः। स तिर्यङ्म°। २ ग. सप्तानां ससमु°। ङ. सप्तानां तु समु°। ३ ग. भान्ति विस्तराः। वि°। ङ. भावविं°। ४ ग. ङ. °माणश्च च°। ५ ग. °माण्यं तु बु°। ङ. °माण्ये तु बु°।

भूयो भूयः प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्ययोः। महितत्वान्महच्छब्दो ह्यस्मिन्नर्थे निगद्यते ॥ ५
अस्य भारतवर्षस्य विष्कम्भात्तुल्यविस्तृतम्। मण्डलं भास्करस्याथ योजनैस्तन्निबोधत ॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारो मण्डलस्य तु। विस्तारात्त्रिगुणश्चापि परिणाहोऽत्र मण्डले ॥
विष्कम्भान्मण्डलाच्चैव भास्कराद्द्विगुणः शशी। अतः पृथिव्या वक्ष्यामि प्रमाणं योजनैः पुनः
सप्तद्वीपसमुद्राया विस्तारो मण्डलस्य तु। इत्येतदिह संख्यातं पुराणे परिमाणतः ॥ ९
तद्वक्ष्यामि प्रसंख्याय सांप्रतं चाभिमानिभिः। अभिमानिनो ह्यतीता ये तुल्यास्ते सांप्रते-
स्त्विह ॥ १०
देवादेवैरतीतास्तु रूपैर्नामभिरेव च। तस्माद्वै सांप्रतैर्देवैर्वक्ष्यामि वसुधातलम् ॥ ११
दिव्यस्य संनिवेशो वै सांप्रतैरेव कृत्स्नशः। शतार्धकोटिविस्तारा पृथिवी कृत्स्नशः स्मृता ॥
तस्याश्चार्धप्रमाणं च मेरोश्चैवोत्तरोत्तरम्। मेरोर्मध्ये प्रतिदिशं कोटिरेका तु सा स्मृता ॥ १३
तथा शतसहस्राणामेकोननवतिं पुनः। पञ्चाशच्च सहस्राणि पृथिव्यर्धस्य विस्तरः ॥ १४
पृथिव्या विस्तरं कृत्स्नं योजनैस्तं निबोधत। तिस्रः कोट्यस्तु विस्तारात्संख्यातास्तु चतुर्दिशम्
तथा शतसहस्राणामेकोनाशीतिरुच्यते। सप्तद्वीपसमुद्रायाः पृथिव्याः स तु विस्तरः ॥ १६
विस्तारं त्रिगुणं चैव पृथिव्यन्तरमण्डलम्। गणितं योजनानां तु कोट्यस्त्वेकादश स्मृताः ॥
तथा शतसहस्राणां सप्तत्रिंशाधिकास्तु ताः। इत्येतद्वै प्रसंख्यातं पृथिव्यन्तरमण्डलम् ॥ १८
तारकासंनिवेशस्य दिवि यावत्तु मण्डलम्। पर्यासंनिवेशस्य भूमेस्तावत्तु मण्डलम् ॥ १९
पर्यासपरिमाणं च भूमेस्तुल्यं दिवः स्मृतम्। मेरोः प्राच्यां दिशायां तु मानसोत्तरमूर्धनि ॥ २०
वस्त्वेकसारा माहेन्द्री पुण्या हेमपरिष्कृता। दक्षिणेन पुनर्मेरोर्मानसस्य तु पृष्ठतः ॥ २१
वैवस्वतो निवसति यमः संयमने पुरे। प्रतीच्यां तु पुनर्मेरोर्मानसस्य तु मूर्धनि ॥ २२
सुषा नाम पुरी रम्या वरुणस्यापि धीमतः। दिश्युत्तरस्यां मेरोस्तु मानसस्यैव मूर्धनि ॥ २३
तुल्या महेन्द्रपुर्याऽपि सोमस्यापि विभावरी। मानसोत्तरपृष्ठे तु लोकपालाश्चतुर्दिशम् ॥ २४
स्थिता धर्मव्यवस्थार्थं लोकसंरक्षणाय च। लोकपालोपरिष्टात्तु सर्वतो दक्षिणायने ॥ २५
काष्ठागतस्य सूर्यस्य गतिस्तत्र निबोधत। दक्षिणोपक्रमे सूर्यः क्षिप्तेषुरिव सर्पति ॥ २६
ज्योतिषां चक्रमादाय सततं परिगच्छति। मध्यगश्चामरावत्यां यदा भवति भास्करः ॥ २७
वैवस्वते संयमने उद्यन्सूर्यः प्रदृश्यते। सुषायामर्धरात्रं तु विभावर्यास्तमेति च ॥ २८
वैवस्वते संयमने मध्याह्ने तु रविर्यदा। सुषायामथ वारुण्यामुत्तिष्ठन्स तु दृश्यते ॥ २९
विभावर्यामर्धरात्रं माहेन्द्र्यामस्तमेव च। सुषायामथ वारुण्यां मध्याह्ने तु रविर्यदा ॥ ३०
विभावर्यां सोमपुर्यामुत्तिष्ठति विभावसुः। महेन्द्रस्यामरावत्यामुद्गच्छति दिवाकरः ॥ ३१
अर्धरात्रं संयमने वारुण्यामस्तमेति च। स शीघ्रमेव पर्येति भानुरालातचक्रवत् ॥ ३२
भ्रमन्वै भ्रममाणानि ऋक्षाणि चरते रविः। एवं चतुर्षु पार्श्वेषु दक्षिणान्तेषु सर्पति ॥ ३३
उदयास्तमये वाऽसावुत्तिष्ठति पुनः पुनः। पूर्वाह्ने चापराह्ने च द्वौ द्वौ देवालयौ तु सः ॥ ३४
पतत्येकं तु मध्याह्ने भाभिरेव च रश्मिभिः। उदितो वर्धमानाभिर्मध्याह्ने तपते रविः ॥ ३५

---

१ क. महत्तत्वं महाञ्शब्दो। २ ग. °न्महीशब्दो यस्मिन्वर्षे नि°। घ. °न्महाशब्दा। ३ ङ. निपात्यते। ४ घ. ङ. °स्करस्य तु°। ५ क. देवदे°। ६ ग. घ. °र्मध्यात्प्रति°। ७ ग. मुखा। ८ ग. °रात्रं तु विभायामस्त°।

अतः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं स गच्छति । उदयास्तमयाभ्यां च स्मृते पूर्वापरे तु वै ॥ ३६
यावत्पुरस्तात्तपति यावत्पृष्ठे तु पार्श्वयोः । यत्रोदयस्तु दृश्येत तेषां स उदयः स्मृतः ॥ ३७
प्रणाशं गच्छते यत्र तेषामस्तः स उच्यते । सर्वेषामुत्तरे मेरुर्लोकालोकस्य दक्षिणे ॥ ३८
विदूरभावादर्कस्य भूमेरेषा गतस्य च । श्रयन्ते रश्मयो यस्मात्तेन रात्रौ न दृश्यते ॥ ३९
ऊर्ध्वं शतसहस्रांशुः स्थितस्तत्र प्रदृश्यते । एवं पुष्करमध्ये तु यदा भवति भास्करः ॥४०
त्रिंशद्भागं च मेदिन्या मुहूर्तेन स गच्छति । योजनानां सहस्रस्य इमां संख्यां निबोधत४१
पूर्णं शतसहस्राणामेकत्रिंशच्च सा स्मृता । पञ्चाशच्च सहस्राणि तथाऽन्यान्यधिकानि च॥
मौहूर्तिकी गतिर्ह्येषा सूर्यस्य तु विधीयते । एतेन क्रमयोगेण यदा काष्ठां तु दक्षिणाम् ॥ ४३
परिगच्छति सूर्योऽसौ मासं काष्ठामुदग्दिनात् । मध्येन पुष्करस्याथ भ्रमते दक्षिणायने ॥ ४४
मानसोत्तरमेरोस्तु अन्तरं त्रिगुणं स्मृतम् । सर्वतो दक्षिणस्यां तु काष्ठायां तन्निबोधत ॥ ४५
नव कोट्यः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलम् । तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च ४६
अहोरात्रात्पतङ्गस्य गतिरेषा विधीयते । दक्षिणादिङ्निवृत्तोऽसौ विषुवस्थो यदा रविः४७
क्षीरोदस्य समुद्रस्योत्तरतोऽपि दिशं चरन् । मण्डलं विषुवच्चापि योजनैस्तन्निबोधत ॥ ४८
तिस्रः कोट्यस्तु संपूर्णा विषुवस्यापि मण्डलम् । तथा शतसहस्राणि विंशत्येकाधिकानि तु॥
श्रावणे चोत्तरां काष्ठां चित्रभानुर्यदा भवेत् । गोमेदस्य परद्वीपे उत्तरां च दिशं चरन् ॥ ५०
उत्तरायाः प्रमाणं तु काष्ठाया मण्डलस्य तु । दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विन्द्याद्यथाक्रमम् ॥
स्थानं जरद्गवं मध्ये तथैरावतमुत्तमम् । वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥ ५२
नागवीथ्युत्तरा वीथी ह्यजवीथिस्तु दक्षिणा । उभे आषाढमूलं तु अजवीथ्यादयस्त्रयः ॥ ५३
अभिजित्पूर्वतः स्वातिं नागवीथ्युत्तरास्त्रयः । अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथ्यस्त्रयः
स्मृताः ॥ ५४
रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो नागवीथिरिति स्मृता । पुष्याश्लेषा पुनर्वस्वोर्वीथी चैरावती स्मृता ॥
तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरो मार्ग उच्यते । पूर्वोत्तरा च फल्गुन्यौ मघा चैवाऽऽर्षभी भवेत् ॥
पूर्वोत्तरप्रोष्ठपदौ गोवीथी रेवती स्मृता । श्रवणं च धनिष्ठा च वारुणं च जरद्गवम् ॥ ५७
एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते । हस्तश्चित्रा तथा स्वाती ह्यजवीथिरिति स्मृता
ज्येष्ठा विशाखा मैत्रं च मृगवीथी तथोच्यते । मूलं पूर्वोत्तराषाढे वीथी वैश्वानरी भवेत् ॥ ५९
स्मृतास्तिस्रस्तु वीथ्यस्ता मार्गे वै दक्षिणे पुनः । काष्ठयोरन्तरं चैतद्वक्ष्यते योजनैः पुनः ॥ ६०
एतच्छतसहस्राणामेकत्रिंशत्तु वै स्मृतम् । शतानि त्रीणि चान्यानि त्रयस्त्रिंशत्तथैव च ॥ ६१
काष्ठयोरन्तरं ह्येतद्योजनानां प्रकीर्तितम् । काष्ठयोर्लेखयोश्चैव अयने दक्षिणोत्तरे ॥ ६२
ते वक्ष्यामि प्रसंख्याय योजनैस्तु निबोधत । एकैकमन्तरं तद्वद्युक्तान्येतानि सप्तभिः ॥ ६३
सहस्रेणातिरिक्ता च ततोऽन्या पञ्चविंशतिः । लेखयोः काष्ठयोश्चैव बाह्याभ्यन्तरयोश्चरन्६४
अभ्यन्तरं स पर्येति मण्डलान्युत्तरायणे । बाह्यतो दक्षिणेनैव सततं सूर्यमण्डलम् ॥ ६५
चरन्नसावुदीच्यां च ह्यशीत्या मण्डलाञ्छतम् । अभ्यन्तरं स पर्येति क्रमते मण्डलानि तु॥६६

---

१ ग. °र्लोकस्तस्मात्तु द° । २ ग. ध्रियन्ते । ३ ग. ङ. °द्रस्य उत्तरान्ते दिशश्चर° । ४ ग. घ. ङ. °षुवे चापि ।

प्रमाणं मण्डलस्यापि योजनानां निबोधत। योजनानां सहस्राणि दश चाष्टौ तथा स्मृतम् ॥
अधिकान्यष्टपञ्चाशद्योजनानि तु वै पुनः। विष्कम्भो मण्डलस्यैव तिर्यक्स तु विधीयते॥६८
अहस्तु चरते नाभेः सूर्यो वै मण्डलं क्रमात्। कुलालचक्रपर्यन्तो यथा चन्द्रो रविस्तथा॥ ६९
दक्षिणे चक्रवत्सूर्यस्तथा शीघ्रं निवर्तते। तस्मात्प्रकृष्टां भूमिं तु कालेनाल्पेन गच्छति ॥ ७०
सूर्यो द्वादशभिः शीघ्रं मुहूर्तैर्दक्षिणायने। त्रयोदशार्धमृक्षाणां मध्ये चरति मण्डलम् ॥ ७१
मुहूर्तैस्तानि ऋक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन्। कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रसर्पति ॥ ७२
उदग्याने तथा सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः। तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिं सोऽल्पां प्रसर्पति॥ ७३
सूर्योऽष्टादशभिरह्नो मुहूर्तैरुदगायने। त्रयोदशानां मध्ये तु ऋक्षाणां चरते रविः ॥
मुहूर्तैस्तानि ऋक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन् ॥ ७४
ततो मन्दतरं ताभ्यां चक्रं तु भ्रमते पुनः। मृत्पिण्ड इव मध्यस्थो भ्रमतेऽसौ ध्रुवस्तथा ॥ ७५
मुहूर्तैस्त्रिंशता तावदहोरात्रं ध्रुवो भ्रमन्। उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि तु ॥ ७६
उत्तरक्रमणेऽर्कस्य दिवा मन्दगतिः स्मृता। तस्यैव तु पुनर्नक्तं शीघ्रा सूर्यस्य वै गतिः ॥ ७७
दक्षिणप्रक्रमे वाऽपि दिवा शीघ्रं विधीयते। गतिः सूर्यस्य वै नक्तं मन्दा चापि विधीयते ७८
एवं गतिविशेषेण विभजन्रात्र्यहानि तु। अजवीथ्यां दक्षिणायां लोकालोकस्य चोत्तरम्॥
लोकसंतानतो ह्येष वैश्वानरपथाद्बहिः। व्युष्टिर्यावत्प्रभा सौरी पुष्करात्संप्रवर्तते[1] ॥ ८०
पार्श्वेभ्यो बाह्यतस्तावल्लोकालोकश्च पर्वतः। योजनानां सहस्राणि दशोर्ध्वं चोच्छ्रितो गिरिः
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च पर्वतः परिमण्डलः। नक्षत्रचन्द्रसूर्याश्च ग्रहास्तारागणैः सह ॥ ८२
अभ्यन्तरे प्रकाशन्ते लोकालोकस्य वै गिरेः। एतावानेव लोकस्तु निरालोकस्ततः परम् ॥८३
लोक आलोकने धातुर्निरालोकस्त्वलोकता। लोकालोकौ तु संधत्ते[2] यस्मात्सूर्यः परिभ्रमन् ॥
तस्मात्संध्येति तामाहुरुषाव्युष्ट्यैर्यथान्तरम्। उषा रात्रिः स्मृता विप्रैर्व्युष्टिश्चापि अहः स्मृतम्
त्रिंशत्कलो[3] मुहूर्तस्तु अहस्ते दश पञ्च च। ह्रासो वृद्धिरहर्भागैर्दिवसानां यथा तु वै ॥ ८६
संध्यामुहूर्तमात्रायां ह्रासवृद्धी तु ते स्मृते। लेखाप्रभृत्यथाऽऽदित्ये त्रिमुहूर्तागते तु वै ॥ ८७
प्रातः स्मृतस्ततः कालो भागांश्चाऽऽहुश्च पञ्च च। तस्मात्प्रातर्गतात्कालान्मुहूर्ताः संगवस्त्रयः
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तस्तु तस्मात्कालादनन्तरम्। तस्मान्मध्यंदिनात्कालादपराह्ण इति स्मृतः ॥
त्रय एव मुहूर्तास्तु काल एष स्मृतो बुधैः। अपराह्णव्यतीताच्च कालः सायं स उच्यते ॥ ९०
दश पञ्च मुहूर्ताह्नो मुहूर्तास्त्रय एव च। दशपञ्चमुहूर्तं वै अहस्तु विषुवे स्मृतम् ॥ ९१
वर्धत्यतो ह्रसत्येव अयने दक्षिणोत्तरे। अहस्तु ग्रसते रात्रिं रात्रिस्तु ग्रसते अहः ॥ ९२
शरद्वसन्तयोर्मध्यं विषुवं तु विधीयते। आलोकान्तः स्मृतो लोको लोकाच्चालोक[4] उच्यते ९३
लोकपालाः स्थितास्तत्र लोकालोकस्य मध्यतः। चत्वारस्ते महात्मानास्तिष्ठन्त्याभूतसंप्लवम्
सुधामा चैव वैराजः कर्दमश्च प्रजापतिः। हिरण्यरोमा पर्जन्यः केतुमान्राजसश्च सः ॥ ९५
निर्द्वंद्वा निरभीमाना[5] निस्तन्द्रा निष्परिग्रहाः। लोकपालाः स्थितास्त्वेते लोकालोके चतु-
र्दिशम् ॥ ९६
उत्तरं यदगस्त्यस्य शृङ्गं देवर्षिसेवितम्। पितृयाणः स्मृतः पन्था वैश्वानरपथाद्बहिः ॥ ९७

---

१ ग. ङ. संप्रकाशते। २ क. ख. °त्ते तस्मा°। ३ ग. घ. °शत्काले। ४ ङ. °कालोकः स उ°।
५ ग. °रभिमा°।

तत्राऽऽसते प्रजाकामा ऋषयो येऽग्निहोत्रिणः । लोकस्य संतानकराः पितृयाणे पथि स्थिताः
भूतारम्भकृतं कर्म आशिषश्च विशां पते । प्रारभन्ते लोककामास्तेषां पन्थाः स दक्षिणः ॥९९
चलितं ते पुनर्धर्मं स्थापयन्ति युगे युगे । संततप्तपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च ॥ १००
जायमानास्तु पूर्वे वै पश्चिमानां गृहेषु ते । पश्चिमाश्चैव पूर्वेषां जायन्ते निधनेष्विह ॥ १०१
एवमावर्तमानास्ते वर्तन्त्याभूतसंप्लवम् । अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषीणां गृहमेधिनाम् ॥ १०२
सवितुर्दक्षिणं मार्गमाश्रित्याऽऽभूतसंप्लवम् । क्रियावतां प्रसंख्यैषा ये श्मशानानि भेजिरे ॥
लोकसंव्यवहारार्थं भूतारम्भकृतेन च । इच्छाद्वेषरताच्चैव मैथुनोपगमाच्च वै ॥ १०४
तथा कामकृतेनेह सेवनाद्विषयस्य च । इत्येतैः कारणैः सिद्धाः श्मशानानीह भेजिरे ॥ १०५
प्रजैषिणः सप्तर्षयो द्वापरेष्विह जज्ञिरे । संततिं ते जुगुप्सन्ते तस्मान्मृत्युर्जितस्तु तैः ॥ १०६
अष्टाशीतिसहस्राणि तेषामप्यूर्ध्वरेतसाम् । उदक्पन्था न पर्यन्तमाश्रित्याऽऽभूतसंप्लवम् १०७
ते संप्रयोगाल्लोकस्य मिथुनस्य च वर्जनात् । ईर्ष्याद्वेषनिवृत्त्या च भूतारम्भविवर्जनात् ॥१०८
ततोऽन्यकामसंयोगशब्दादेर्दोषदर्शनात् । इत्येतैः कारणैः शुद्धैस्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ॥ १०९
आभूतसंप्लवस्थानाममृतत्वं विभाव्यते । त्रैलोक्यस्थितिकालो हि न पुनर्मारगामिणाम् ॥
भ्रूणहत्याश्वमेधादिपापपुण्यनिभैः परम् । आभूतसंप्लवान्ते तु क्षीयन्ते चोर्ध्वरेतसः ॥ १११
ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो यत्रानुसंस्थितः । एतद्विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्योम्नि भास्वरम् ११२
यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् । धर्मे ध्रुवस्य तिष्ठन्ति ये तु लोकस्य काङ्क्षिणः

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे भुवनकोशे चन्द्रसूर्यभुवनविस्तारो नाम चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ५७४७ ॥

अथ पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

एवं श्रुत्वा कथां दिव्यामब्रुवँल्लोमहर्षणिम् । सूर्याचन्द्रमसोश्चारं ग्रहाणां चैव सर्वशः ॥ १

ऋषय ऊचुः—

भ्रमन्ति कथमेतानि ज्योतींषि रविमण्डले । अव्यूहेनैव सर्वाणि तथा चासंकरेण वा ॥ २
कश्च भ्रामयते तानि भ्रमन्ति यदि वा स्वयम् । एतद्वेदितुमिच्छामस्ततो निगद सत्तम ॥ ३

सूत उवाच—

भूतसंमोहनं ह्येतद्ब्रुवतो मे निबोधत । प्रत्यक्षमपि दृश्यं तत्संमोहयति वै प्रजाः ॥ ४
योऽसौ चतुर्दशर्क्षेषु शिशुमारो व्यवस्थितः । उत्तानपादपुत्रोऽसौ मेढीभूतो ध्रुवो दिवि ॥ ५
सैष भ्रमन्भ्रामयते चन्द्रादित्यौ ग्रहैः सह । भ्रमन्तमनुसर्पन्ति नक्षत्राणि च चक्रवत् ॥ ६
ध्रुवस्य मनसा यो वै भ्रमते ज्योतिषां गणः । वातानीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवे बद्धः प्रसर्पति ॥ ७
तेषां भेदश्च योगश्च तथा कालस्य निश्चयः । अस्तोदयास्तथोत्पाता अयने दक्षिणोत्तरे ॥ ८

---

१ ग. च । ईर्ष्याद्वेषरताश्चैव । २ ग. परैषिणः । ३ ग. ङ. हि अपुनर्भवतां गताः । भ्रू । ४ ग. ध्रुवाद्यास्तिष्ठ° । ५ ङ. °न्ति यत्र ते लोकसाक्षिणः । ६ ग. दक्षिणः । ७ ग. °दिव्या सुप्रिया लोमहर्षण त् । सू° । ८ ग. °षि दिवि° । ९ ग. °व्यूहैरेव । १० घ. °सा वर्षे भ्र° । ङ. °सा वर्षो भ्र° ।

विषुवद्ग्रहवर्णश्च सर्वमेतद्ध्रुवेरितम् । जीमूता नाम ते मेघा यदेभ्यो जीवसंभवः ॥ ९
द्वितीय आवहन्वायुर्मेघास्ते त्वभिसंश्रिताः । इतो योजनमात्राच्च अध्यर्धविकृता अपि ॥१०
वृष्टिसर्गस्तथा तेषां धारासारः प्रकीर्तितः । पुष्करावर्तका नाम ये मेघाः पक्षसंभवाः ॥ ११
शक्रेण पक्षाश्छिन्ना वै पर्वतानां महौजसाम् । कामगानां समृद्धानां भूतानां नाशमिच्छताम्
पुष्करा नाम ते पक्षा बृहन्तस्तोयधारिणः । पुष्करावर्तका नाम कारणेनेह शब्दिताः ॥ १३
नानारूपधराश्चैव महाघोरस्वराश्च ते । कल्पान्तवृष्टिकर्तारः कल्पान्ताग्नेर्नियामकाः ॥ १४
वाय्वाधारा वहन्ते वै सामृताः कल्पसाधकाः । यान्यस्याण्डस्य भिन्नस्य प्राकृतान्यभवंस्तदा
यस्मिन्ब्रह्मा समुत्पन्नश्चतुर्वक्त्रः स्वयं प्रभुः । तान्येवाण्डकपालानि सर्वे मेघाः प्रकीर्तिताः ॥
तेषामाप्यायनं धूमः सर्वेषामविशेषतः । तेषां श्रेष्ठश्च पर्जन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः ॥१७
गजानां पर्वतानां च मेघानां भोगिभिः सह । कुलमेकं द्विधा भूतं योनिरेका जलं स्मृतम् ॥१८
पर्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसंभवम् । तुषारवर्षं वर्षन्ति वृद्धा ह्यन्नविवृद्धये ॥ १९
षष्ठः परिवहो नाम वायुस्तेषां परायणः । योऽसौ बिभर्ति भगवान्गङ्गामाकाशगोचराम् ॥
दिव्यामृतजलां पुण्यां त्रिपथामिति विश्रुताम् । तस्या विस्पन्दितं तोयं दिग्गजाः पृथुभिः
करैः ॥ २१
शीकरान्संप्रमुञ्चन्ति नीहार इति स स्मृतः । दक्षिणेन गिरिर्योऽसौ हेमकूट इति स्मृतः ॥ २२
उदग्घिमवतः शैलस्योत्तरे चैव दक्षिणे । पुण्ड्रं नाम समाख्यातं सम्यग्वृष्टिविवृद्धये ॥ २३
तस्मिन्प्रवर्तते वर्षं तत्तुषारसमुद्भवम् । ततो हिमवतो वायुर्हिमं तत्र समुद्भवम् ॥ २४
आनयत्यात्मवेगेन सिञ्चयानो महागिरिम् । हिमवन्तमतिक्रम्य वृष्टिशेषं ततः परम् ॥ २५
इभास्ये च ततः पश्चादिदं भूतविवृद्धये । वर्षद्वयं समाख्यातं सम्यग्वृष्टिविवृद्धये ॥ २६
मेघाश्चाऽऽप्यायनं चैव सर्वमेतत्प्रकीर्तितम् । सूर्य एव तु वृष्टीनां स्रष्टा समुपदिश्यते ॥ २७
वर्षं घर्मं हिमं रात्रिं संध्ये चैव दिनं तथा । शुभाशुभफलानीह ध्रुवात्सर्वं प्रवर्तते ॥ २८
ध्रुवेणाधिष्ठिताश्चापः सूर्यो वै गृह्य तिष्ठति । सर्वभूतशरीरेषु त्वापो ह्यानुश्रिताश्च याः ॥ २९
दह्यमानेषु तेष्वेव जङ्गमस्थावरेषु च । धूमभूतास्तु ता ह्यापो निष्क्रामन्तीह सर्वशः ॥ ३०
तेन चाभ्राणि जायन्ते स्थानमभ्रमयं स्मृतम् । तेजोभिः सर्वलोकेभ्य आदत्ते रश्मिभिर्जलम् ॥
समुद्राद्वायुसंयोगाद्वहन्त्यापो गभस्तयः । ततस्त्वृतुवशात्काले परिवर्तन्दिवाकरः ॥ ३२
नियच्छत्यापो मेघेभ्यः शुक्लाः शुक्लैस्तु रश्मिभिः । अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः
ततो वर्षति षण्मासान्सर्वभूतविवृद्धये । वायुभिः स्तनितं चैव विद्युतस्त्वग्निजाः स्मृताः ॥३४
मेहनाच्च मिहेर्धातोर्मेघत्वं व्यञ्जयन्ति च । न भ्रश्यन्ते ततो ह्यापस्तस्मादभ्रस्य वै स्थितिः ॥
स्रष्टाऽसौ वृष्टिसर्गस्य ध्रुवेणाधिष्ठितो रविः ॥
ध्रुवेणाधिष्ठितो वायुर्वृष्टिं संहरते पुनः । ग्रहान्निवृत्त्या सूर्यात्तु चरते ऋक्षमण्डलम् ॥ ३६
चारस्यान्ते विशत्यर्कं ध्रुवेण समधिष्ठितम् । अतः सूर्यरथस्यापि संनिवेशं प्रचक्षते ॥ ३७
स्थितेन त्वेकचक्रेण पञ्चारेण त्रिणाभिना । हिरण्मयेनाणुना वै अष्टचक्रैकनेमिना ॥
चक्रेण भास्वता सूर्यः स्यन्दनेन प्रसर्पिणा ॥
३८

१ ग. °गंक्रियाते । २ ग. घ. °साम् । का । ३ घ. ङ. °र्योऽपो गृह्य वर्षति । ४ ग. ङ. °पो ह्यनुसृता° । ५ ग. घ. ङ. °भिसृत्य सू° । ६ ङ. °येन नल्केन भ° । ७ ग. ङ. च °गा । दशको° ।

शतयोजनसाहस्रो विस्तारायाम उच्यते । द्विगुणा च रथोपस्थादीषादण्डः प्रमाणतः ॥
स तस्य ब्रह्मणा सृष्टो रथो ह्यर्थवशेन तु । असङ्गः काञ्चनो दिव्यो युक्तः पवनगैर्हयैः ॥
छन्दोभिर्वाजिरूपैस्तैर्यथाचक्रं समास्थितैः । वारुणस्य रथस्येह लक्षणैः सदृशश्च सः ॥ ४१
तेनासौ चरति व्योम्नि भास्वाननुदिनं दिवि । अथाङ्गानि तु सूर्यस्य प्रत्यङ्गानि रथस्य च ॥
संवत्सरस्यावयवैः कल्पितानि यथाक्रमम् ॥ ४२
अहर्नाभिस्तु सूर्यस्य एकचक्रस्य वै स्मृतः । अराः संवत्सरास्तस्य नेम्यः षडृतवः स्मृताः
रात्रिर्वरूथो धर्मश्च ध्वज ऊर्ध्वं व्यवस्थितः । अक्षकोट्योर्युगान्यस्य आर्तवाहाः कलाः स्मृताः
तस्य काष्ठा स्मृता घोणा दन्तपङ्क्तिः क्षणास्तु वै । निमेषश्चानुकर्षोऽस्य ईषा चास्य कला
स्मृता ॥ ४५
युगाक्षकोटी ते तस्य अर्थकामावुभौ स्मृतौ । सप्ताश्वरूपाश्छन्दांसि वहन्ते वायुरंहसा ॥ ४६
गायत्री चैव त्रिष्टुप्च जगत्यनुष्टुप्तथैव च । पङ्क्तिश्च बृहती चैव उष्णिगेव तु सप्तमम् ॥ ४७
चक्रमक्षे निबद्धं तु ध्रुवे चाक्षः समर्पितः । सहचक्रो भ्रमत्यक्षः सहाक्षो भ्रमति ध्रुवे ॥ ४८
अक्षः सहैव चक्रेण भ्रमतेऽसौ ध्रुवेरितः । एवमर्थवशात्तस्य संनिवेशो रथस्य तु ॥ ४९
तथा संयोगभागेन सिद्धो वै भास्करो रथः । तेनासौ तरणिर्देवो नभसः सर्पते दिवम् ॥ ५०
युगाक्षकोटी ते तस्य दक्षिणे स्यन्दनस्य तु । भ्रमतो भ्रमतो रश्मी तौ चक्रयुगयोस्तु वै ॥ ५१
मण्डलानि भ्रमन्तेऽस्य खेचरस्य रथस्य तु । कुलालचक्रभ्रमवन्मण्डलं सर्वतोदिशम् ॥ ५२
युगाक्षकोटी ते तस्य वातोर्मी स्यन्दनस्य तु । संक्रमेते ध्रुवमहो मण्डले सर्वतोदिशम् ॥ ५३
भ्रमतस्तस्य रश्मी ते मण्डले तूत्तरायणे । वर्धेते दक्षिणेष्वत्र भ्रमतो मण्डलानि तु ॥ ५४
युगाक्षकोटीसंबद्धौ द्वौ रश्मी स्यन्दनस्य तु । ध्रुवेण प्रगृहीतौ तौ रथौ यौ वनतो रविम् ॥ ५५
आकृष्येते यदा ते तु ध्रुवेण समधिष्ठिते । तदा सोऽभ्यन्तरे सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥ ५६
*अशीतिमण्डल शतं काष्ठयोरुभयोश्चरन् । ध्रुवेण मुच्यमानेन पुना रश्मियुगेन च ॥ ५७
तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु । उद्वेष्टयन्वै वेगेन मण्डलानि तु गच्छति ॥ ५८

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे भुवनकोशे सूर्याचन्द्रमश्चारो नाम पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ५८०५ ॥

अथ षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

स रथोऽधिष्ठितो देवैर्मासि मासि यथाक्रमम् । ततो वहत्यथाऽऽदित्यं बहुभिर्ऋषिभिः सह ॥
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च सर्पग्रामणिराक्षसैः । एते वसन्ति वै सूर्ये मासौ द्वौ द्वौ क्रमेण च ॥ २
धाताऽर्यमा पुलस्त्यश्च पुलहश्च प्रजापती । उरगौ वासुकिश्चैव संकीर्णश्चैव तावुभौ ॥ ३

---

* न विद्यतेऽयंश्लोको ग. पुस्तके ।

---

१ क. दिव्यः पारगः शीघ्रगै° । २ क. ख. अराः संव° । ३. आराः । ३ ग. घ. °तोऽक्षिम् । [illegible] । ४ ग. घ. वर्धेते दक्षिणेष्वभ्रं भ्र । ङ. वर्धते दक्षिणे ह्यत्र । ५ क. रश्मी धारयता र° ।

तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ गायतां वरौ। कृतस्थलाऽप्सराश्चैव या च सा पुञ्जिकस्थला ॥ ४
ग्रामण्यौ रथकृत्तस्य रथौजाश्चैव तावुभौ। रक्षो हेतिः प्रहेतिश्च यातुधानावुभौ स्मृतौ ॥ ५
मधुमाधवयोर्ह्येष गणो वसति भास्करे । वसन्ग्रीष्मे तु द्वौ मासौ मित्रश्च वरुणश्च वै ॥ ६
ऋषी अत्रिर्वसिष्ठश्च नागौ तक्षकरम्भकौ। मेनका सहजन्या च हाहा हूहूश्च गायकौ ॥ ७
रथंतरश्च ग्रामण्यौ रथकृच्चैव तावुभौ । पुरुषादो वधश्चैव यातुधानौ तु तौ स्मृतौ ॥ ८
एते वसन्ति वै सूर्ये मासयोः शुचिशुक्रयोः। ततः सूर्ये पुनश्चान्या निवसन्ति स्म देवताः ॥ ९
इन्द्रश्चैव विवस्वांश्च अङ्गिरा भृगुरेव च। एलापत्रस्तथा सर्पः शङ्खपालश्च पन्नगः ॥ १०
विश्वावसुसुषेणौ च प्रातश्चैव रथश्च हि। प्रम्लोचेत्यप्सराश्चैव निम्लोचन्ती च ते उभे ॥ ११
यातुधानस्तथा हेतिर्व्याघ्रश्चैव तु तावुभौ। नभस्यनभसोरेतैर्वसन्तश्च दिवाकरे ॥ १२
मासौ द्वौ देवताः सूर्ये वसन्ति च शरद्दतौ। पर्जन्यश्चैव पूषा च भरद्वाजः सगौतमः ॥ १३
चित्रसेनश्च गन्धर्वस्तथा वा सुरुचिश्च यः । विश्वाची च घृताची च उभे ते पुण्यलक्षणे ॥
नागश्चैरावतश्चैव विश्रुतश्च धनंजयः । सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानीर्ग्रामणीस्तथा ॥ १५
चारो वातश्च द्वावेतौ यातुधानावुभौ स्मृतौ । वसन्त्येते च वै सूर्ये मासयोश्च त्विषोर्जयोः॥
हैमन्तिकौ च द्वौ मासौ निवसन्ति दिवाकरे । अंशो भगश्च द्वावेतौ कश्यपश्च क्रतुश्च तौ ॥
भुजंगश्च महापद्मः सर्पः कर्कोटकस्तथा । चित्रसेनश्च गन्धर्वः पूर्णायुश्चैव गायनौ ॥ १८
अप्सराः पुर्वचित्तिश्च गन्धर्वा ह्युर्वशी च या। तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीर्ग्रामणीश्च तौ ॥
विद्युत्सूर्यश्च तावुभौ यातुधानौ तु तौ स्मृतौ। सहे चैव सहस्ये च वसन्त्येते दिवाकरे ॥ २०
ततस्तु शिशिरे चापि मासयोर्निवसन्ति ते। त्वष्टा विष्णुर्जमदग्निर्विश्वामित्रस्तथैव च ॥
काद्रवेयौ तथा नागौ कम्बलाश्वतरावुभौ। गन्धर्वौ धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च तावुभौ ॥ २२
तिलोत्तमाऽप्सराश्चैव देवी रम्भा मनोरमा। ग्रामणीर्ऋतजिच्चैव सत्यजिच्च महाबलः ॥ २३
ब्रह्मोपेतश्च वै रक्षो यज्ञोपेतस्तथैव च । इत्येते निवसन्ति स्म द्वौ द्वौ मासौ दिवाकरे ॥
स्थानाभिमानिनो ह्येते गणा द्वादश सप्तकाः । सूर्यमापादयन्त्येते तेजसा तेज उत्तमम् ॥
ग्रथितैस्तु वचोभिश्च स्तुवन्ति ऋषयो रविम् । गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतनृत्यैरुपासते ॥ २६
विद्याग्रामणिनो यक्षाः कुर्वन्त्याभीषुसंग्रहम्। सर्पाः सर्पन्ति वै सूर्ये यातुधानानुयान्ति च ॥
वालखिल्या नयन्त्यस्तं परिवार्योदयाद्रविम् । एतेषामेव देवानां यथावीर्यं यथातपः॥ २८
यथायोगं यथाधर्मं यथातत्त्वं यथाबलम्। तथा तपत्यसौ सूर्यस्तेषामिद्धस्तु तेजसा ॥ २९
भूतानामशुभं सर्वं व्यपोहति स्वतेजसा । मानवानां शुभैर्ह्येतैर्ह्रियते दुरितं तु वै ॥ ३०
दुरितं शुभचारीणां व्यपोहन्ति क्वचित्क्वचित्। एते सहैव सूर्येण भ्रमन्ति सानुगा दिवि॥ ३१
तपन्तश्च जपन्तश्च ह्लादयन्तश्च वै प्रजाः । गोपायन्ति स्म भूतानि ईहन्ते ह्यनुकम्पया ॥
स्थानाभिमानिनां ह्येतत्स्थानं मन्वन्तरेषु वै । अतीतानागतानां च वर्तन्ते सांप्रतं च ये ॥
एवं वसन्ति वै सूर्ये सप्तकास्ते चतुर्दश । चतुर्दशेषु वर्तन्ते गणा मन्वन्तरेषु वै ॥ ३४
ग्रीष्मे हिमे च वर्षासु मुञ्चमाना यथाक्रमम्। धर्मं हिमं च वर्षं च यथाक्रममहर्निशम् ॥

१ क. ख. स्थली । ग्रा° । २ ग. घ. ङ. ऋषिरात्रि° । ३ क. ख °हत्रम्या । ४ ङ. °राणामाप्याद्द° । ५ क. ख. °मानो घर्मं हिमं च वर्षं च निशां दिनं च । ग° । ग. °मानौ सदा विभू । घ° । ६ ग. च सृजमानो दिशां दिनम् ग° ।

गच्छत्यसावनुदिनं परिवृत्य रश्मीन्देवान्पितॄंश्च मनुजांश्च सुतर्पयन्वै ।
शुक्ले च कृष्णे तदहःक्रमेण कालक्षये चैव सुराः पिबन्ति ॥ ३६
मासेन तच्चामृतमस्य मृष्टं सुवृष्टये रश्मिषु रक्षितं तु ।
सर्वेऽमृतं तत्पितरः पिबन्ति देवाश्च सौम्याश्च तथैव काव्याः ॥ ३७
सूर्येण गोभिर्हि विवर्धिताभिरद्भिः पुनश्चैव समुच्छ्रिताभिः ।
वृष्ट्याऽभिवृष्टाभिरथौषधीभिर्मर्त्या अथान्नेन क्षुधं जयन्ति ॥ ३८
तृप्तिश्च तेनार्धमासं सुराणां मासं सुधाभिः स्वधया पितॄणाम् ।
अन्नेन जीवन्त्यनिशं मनुष्याः सूर्यः श्रितं तद्धि बिभर्ति गोभिः ॥ ३९
इत्येष एकचक्रेण सूर्यस्तूर्णं प्रसर्पति । तत्र तैरक्रमैरश्वैः *सर्पतेऽसौ दिनक्षये ॥ ४०
हरिर्हरिद्भिर्ह्रियते तुरंगमैः पिबत्यथापो हरिभिः सहस्रधा ।
पुनः प्रमुञ्चत्यथ ताश्च यो हरिः स मुह्यमानो हरिभिस्तुरंगमैः ॥ ४१
अहोरात्रं रथेनासावेकचक्रेण वै भ्रमन् । सप्तद्वीपसमुद्रांश्च सप्तभिः सप्तभिर्द्रुतम् ॥ ४२
छन्दोरूपैश्च तैरश्वैर्युतश्चक्रं ततः स्थितिः । कामरूपैः सकृद्युक्तैः कामगैस्तैर्मनोजवैः ॥ ४३
हरितैरव्ययैः पिङ्गैरीश्वरैर्ब्रह्मवादिभिः । बाह्यतोऽनन्तरं चैव मण्डलं दिवसक्रमात् ॥ ४४
कल्पादौ संप्रयुक्ताश्च वहन्त्याभूतसंप्लवम् । आवृतो वालखिल्यैश्च भ्रमते रात्र्यहानि तु ॥ ४५
ग्रथितैः स्ववचोभिश्च स्तूयमानो महर्षिभिः । सेव्यते गीतनृत्यैश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ॥ ४६
पतङ्गैः पतगैरश्वैर्भ्राम्यमाणो दिवस्पतिः । वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि तथा शशी ॥
ह्रासवृद्धी तथैवास्य रश्मयः सूर्यवत्स्मृताः । त्रिचक्रोभयतोऽश्वश्च विज्ञेयः शशिनो रथः ॥
अपां गर्भसमुत्पन्नो रथः साश्वः ससारथिः । सँहारैस्तैस्त्रिभिश्चक्रैर्युक्तः शुक्लैर्हयोत्तमैः ४९
दशभिस्तुरगैर्दिव्यैरसङ्गैस्तन्मनोजवैः । सकृद्युक्ते रथे तस्मिन्वहन्तस्त्वायुगक्षयम् ॥ ५०
संगृहीता रथे तस्मिञ्छ्वेतश्चक्षुःश्रवाश्च वै । अश्वास्तमेकवर्णास्ते वहन्ते शङ्खवर्चसः ॥ ५१
अजश्च त्रिपथश्चैव वृषो वाजी नरो हयः । अंशुमान्सप्तधातुश्च हंसो व्योममृगस्तथा ॥ ५२
इत्येते नामभिश्चैव दश चन्द्रमसो हयाः । एवं चन्द्रमसं देवं वहन्ति स्माऽऽयगक्षयम् ॥
देवैः परिवृतः सोमः पितृभिः सह गच्छति । सोमस्य शुक्लपक्षादौ भास्करे परतः स्थिते ॥ ५४
आपूर्यते परो भागः सोमस्य तु अहःक्रमात् । ततः पीतक्षयं सोमं युगपद्व्यापयन्रविः ॥ ५५
पीतं पञ्चदशाहं च रश्मिनैकेन भास्करः । आपूरयन्ददौ तेन भागं भागमहःक्रमात् ॥ ५६
सुषुम्नाप्यायमानस्य शुक्ले वर्धन्ति वै कलाः । तस्माद्ध्रसन्ति वै कृष्णे शुक्ले ह्याप्या-
यन्ति च ॥ ५७
इत्येवं सूर्यवीर्येण चन्द्रस्याऽऽप्यायते तनुः । पौर्णमास्यां प्रदृश्येत शुक्लः संपूर्णमण्डलः ॥ ५८
एवमाप्यायते सोमः शुक्लपक्षेष्वहःक्रमात् । ततो द्वितीयाप्रभृति बहुलस्य चतुर्दशी ॥ ५९
अपां सारमयस्येन्दो रसमात्रात्मकस्य च । पिबन्त्यम्बुमयं देवा मधु सौम्यं तथाऽमृतम् ॥ ६०

* अत्राऽऽत्मनेपदमार्षम् ।

१ क. ख. ॰स्त्रिश्चाप्यमृते॰ । २ क ख. मासे स्वाहाभिः । ३ ग. सूयाश्रय त॰ । ४ घ. ङ. सतारैः । ५ ग. ॰हन्ति स्म यु॰ । ५ ग, ॰हःक्षयात् । त॰ ।

संभृतं त्वर्धमासेन अमृतं सूर्यतेजसा । भक्षार्थमागतं सोमं पौर्णमास्यामुपासते ॥ ६१
एकरात्रं सुराः सार्धं पितृभिर्ऋषिभिश्च वै । सोमस्य कृष्णपक्षादौ भास्कराभिमुखस्य वै ॥
प्रक्षीयते परं ह्यात्मा पीयमानकलाक्रमात् । त्रयश्च त्रिंशता सार्धं त्रयस्त्रिंशच्छतानि तु ॥
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि देवाः सोमं पिबन्ति वै । इत्येवं पीयमानस्य कृष्णे वर्धन्ति ताः कलाः
क्षीयन्ते च ततः शुक्लाः कृष्णा ह्याप्याययन्ति च । एवं दिनक्रमात्पीते देवैश्चापि निशाकरे ॥
पीत्वाऽर्धमासं गच्छन्ति अमावास्यां सुराश्च ते । पितरश्चोपतिष्ठन्ति अमावास्यां निशाकरं ॥
ततः पञ्चदशे भागे किंचिच्छेषे निशाकरे । ततोऽपराह्णे पितरो जघन्यदिवसे पुनः ॥ ६७
पिबन्ति द्विकलं कालं शिष्टास्तास्तु कलास्तु याः । विनिःसृतं त्वमावास्यां गभस्तिभ्य-
स्तदाऽमृतम् ॥ ६८
अर्धमाससमाप्तौ तु पीत्वा गच्छन्ति तेऽमतम् । सौम्या बर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्ताश्च ये स्मृताः
काव्याश्चैव तु ये प्रोक्ताः पितरः सर्व एव ते । संवत्सराश्च ये काव्याः पञ्चाब्दा वै द्विजाः स्मृताः
सौम्याः सुतपसो ज्ञेयाः सौम्या बर्हिषदस्तथा । अग्निष्वात्तास्त्रयश्चैव पितृसर्गस्थिता द्विजाः॥
पितृभिः पीयमानायां पञ्चदश्यां तु वै कलाम् । यावच्च क्षीयते तस्माद्भागः पञ्चदशस्तु सः॥
अमावास्यां तथा तस्य अन्तरा पूर्यते परः । वृद्धिक्षयौ वै पक्षादौ षोडश्यां शशिनः स्मृतौ
एवं सूर्यनिमित्ते ते क्षयवृद्धी निशाकरे ॥ ७३

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे भुवनकोशे सूर्यादिगमनं नाम षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ५८७८ ॥

अथ सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

ताराग्रहाणां वक्ष्यामि स्वर्भानोस्तु रथं पुनः । अथ तेजोमयः शुभ्रः सोमपुत्रस्य वै रथः॥१
युक्तो हयैः पिशङ्गैस्तु दशभिर्वातरंहसैः । श्वेतः पिशङ्गः सारङ्गो नीलः श्यामो विलोहितः॥२
श्वेतश्च हरितश्चैव पृषतो वृष्णिरेव च । दशभिस्तु महाभागैरुत्तमैर्वातसंभवैः ॥ ३
ततो भौमरथश्चापि अष्टाङ्गः काञ्चनः स्मृतः । अष्टभिर्लोहितैरश्वैः सध्वजैरग्निसंभवैः ॥
सर्पतेऽसौ कुमारो वै ऋजुवक्रानुवक्रगः ॥ ४
अतश्चाऽऽङ्गिरसो विद्वान्देवाचार्यो बृहस्पतिः । गौराश्वेन तु रौक्मेण स्यन्दनेन विसर्पति ॥ ५
युक्तेनाष्टाभिरश्वैश्च ध्वजैरग्निसमुद्भवैः । अब्दं वसति यो राशौ स्वदिशं तेन गच्छति ॥ ६
युक्तेनाष्टाभिरश्वैश्च सध्वजैरग्निसंनिभैः । रथेन क्षिप्रवेगेण भार्गवस्तेन गच्छति ॥ ७
ततः शनैश्चरोऽप्यश्वैः सबलैर्वातरंहसैः । कार्ष्णायसं समारुह्य स्यन्दनं यात्यसौ शनिः ॥ ८
स्वर्भानोस्तु यथाऽष्टाश्वाः कृष्णा वै वातरंहसः । रथं तमोमयं तस्य वहन्ति स्म सुदंशिताः॥९
आदित्यनिलयो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु । आदित्यमेति सोमाच्च तमसोऽन्तेषु पर्वसु ॥ १०
ततः केतुमतस्त्वश्वा अष्टौ ते वातरंहसः । पलालधूमवर्णाभाः क्षामदेहाः सुदारुणाः ॥ ११

---

१ ग. घ. ङ. च. सुरैः । २ ग. घ. ङ. च. कृष्णा । ३ क. ख. °रो यदन्य° । ४ घ. °वक्रानु वक्रगः ।

एते ग्रहा ग्रहाणां वे मया प्रोक्ता रथैः सह । सर्वे ध्रुवे निबद्धास्ते निबद्धा वातरश्मिभिः ॥१२
एते वै भ्राम्यमाणास्ते यथायोगं वहन्ति वै । वाय याभिरदृश्याभिः प्रबद्धा वातरश्मिभिः१३
परिभ्रमन्ति तद्बद्धाश्चन्द्रसूर्यग्रहा दिवि । यावत्तमनुपर्येति ध्रुव व ज्योतिषां गणः ॥ १४
यथा नद्युदके नौस्तु उदकेन सहोह्यते । तथा देवगृहाणि स्युरुह्यन्ते वातरंहसा ॥
तस्माद्यानि प्रगृह्यन्ते व्योम्नि देवगृहा इति ॥ १५
यावत्यश्चैव ताराः स्युस्तावन्तोऽस्य मरीचयः । सर्वा ध्रुवनिबद्धास्ता भ्रमन्त्यो भ्रामयन्ति च
तैलपीडं यथा चक्रं भ्रमते भ्रामयन्ति वै । तथा भ्रमन्ति ज्योतींषि वातबद्धानि सर्वशः ॥१७
अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरितानि तु । यस्मात्प्रवहते तानि प्रवहस्तेन स स्मृतः ॥ १८
एवं ध्रुवे नियुक्तोऽसौ भ्रमते ज्योतिषां गणः । एष तारामयः प्रोक्तः शिशुमारे ध्रुवो दिवि॥१९
यदह्ना कुरुते पापं तं दृष्ट्वा निशि मुञ्चति । शिशुमारशरीरस्था यावत्यस्तारकास्तु ताः ॥ २०
वर्षाणि दृष्ट्वा जीवेत तावदेवाधिकानि तु । शिशुमाराकृतिं ज्ञात्वा प्रविभागेन सर्वशः ॥ २१
उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयः सोत्तरो हनुः । यज्ञोऽधरस्तु विज्ञेयो धर्मो मूर्धानमाश्रितः ॥ २२
हृदि नारायणः साध्या अश्विनौ पूर्वपादयोः । वरुणश्चार्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी २३
शिश्ने संवत्सरो ज्ञेयो मित्रश्चापानमाश्रितः । पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च मरीचिः कश्यपो ध्रुवः २४
एष तारामयः स्तम्भो नास्तमेति न चोदयम् । नक्षत्रचन्द्रसूर्याश्च ग्रहास्तारागणैः सह ॥ २५
तन्मुखाभिमुखाः सर्वे चक्रभूता दिवि स्थिताः । ध्रुवेणाधिष्ठिताश्चैव ध्रुवमेव प्रदक्षिणम् ॥२६
परियान्ति सुरश्रेष्ठं मेढीभूतं ध्रुवं दिवि । आग्नीध्रकाश्यपानां तु तेषां स परमो ध्रुवः ॥ २७
एक एव भ्रमत्येष मेरोरन्तरमूर्धनि । ज्योतिषां चक्रमादाय आकर्षंस्तमधोमुखः ॥ २८
मेरुमालोकयन्नेव प्रतियाति प्रदक्षिणम् ॥ २९

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे भुवनकोशे ध्रुवप्रशंसा नाम सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ५९०७ ॥

अथाष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

यदेतद्भवता प्रोक्तं श्रुतं सर्वमशेषतः । कथं देवगृहाणि स्युः पुनर्ज्योतींषि वर्णय ॥ १

सूत उवाच—

एतत्सर्वं प्रवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्गतिम् । यथा देवगृहाणि स्युः सूर्याचन्द्रमसोस्तथा ॥ २
अग्नेर्व्युष्टौ रजन्यां वै ब्रह्मणाऽव्यक्तयोनिना । अव्याकृतमिदं त्वासीन्नैशेन तमसा वृतम् ॥ ३
चतुर्भूतावशिष्टेऽस्मिन्ब्रह्मणा समधिष्ठिते । स्वयंभूर्भगवांस्तत्र लोकतत्त्वार्थसाधकः ॥ ४
खद्योतरूपी विचरन्नाविर्भावं व्यचिन्तयत् । ज्ञात्वाऽग्निं कल्पकालादावपः पृथ्वीं च संश्रिताः
स संभृत्य प्रकाशार्थं त्रिधा तुल्योऽभवत्पुनः । पाचको यस्तु लोकेऽस्मिन्पार्थिवः सोऽग्निरु-
च्यते ॥ ६

---

१ ग. घ. च. वाताविद्धा° । २ ग °ह्मणोऽव्यक्तजन्मनः । अ° । ३ ग. घ. ङ. °रूपो वि° । ४ ग. च. °त्वा गिरिं तु कल्पादा° । ङ. °त्वाऽग्निः स तु कालादावापः । ५ ग. संश्रिताम् । ङ. संस्मृतम् । ६ ग. पावको ।

यश्चासौ तपते सूर्ये शुचिरग्निश्च स स्मृतः । वैद्युतो जाठरः सौम्यो वैद्युतश्चाप्यबिन्धनः ॥ ७
तेजोभिश्चाऽऽप्यते कश्चित्कश्चिदेवाप्यनिन्धनः । काष्ठेन्धनस्तु निर्मथ्यः सोऽद्भिः शाम्यते पावकः ॥ ८
अर्चिष्मान्पवनोऽग्निस्तु निष्प्रभः सौम्यलक्षणः । यश्चासौ मण्डले शुक्ले निरूष्मा न प्रकाशते
प्रभा सौरी तु पादेन अस्तं याति दिवाकरे । अग्निमाविशते रात्रौ तस्मादग्निः प्रकाशते ॥ १०
उदिते तु पुनः सूर्ये ऊष्माऽग्नेस्तु समाविशत् । पादेन तेजसश्चाग्नेस्तस्मात्संतपते दिवा ॥ ११
प्राकाश्यं च तथौष्ण्यं च सौर्याग्नेये तु तेजसी । परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशम् ॥ १२
उत्तरे चैव भूम्यर्धे तथा ह्यस्मिंस्तु दक्षिणे । उत्तिष्ठति पुनः सूर्ये रात्रिराविशते ह्यपः ॥ १३
तस्मात्ताम्रा भवन्त्यापो दिवारात्रिप्रवेशनात् । अस्तं गते पुनः सूर्ये अहर्वै प्राविशत्यपः ॥ १४
तस्मान्नक्तं पुनः शुक्ला ह्यापो दृश्यन्ति भासुराः । एतेन क्रमयोगेण भूम्यर्धे दाक्षिणोत्तरे ॥ १५
उदयास्तमये ह्यत्र अहोरात्रं विशत्यपः । यश्चासौ तपते सूर्यः सोऽपः पिबति रश्मिभिः १६
सहस्रपादस्त्वेषोऽग्नी रक्तकुम्भनिभस्तु सः । आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्ततः १७
अपो नदीसमुद्रेभ्यो ह्रदकूपेभ्य एव च । तस्य रश्मिसहस्रेण शीतवर्षोष्णनिःस्रवः ॥ १८
तासां चतुःशतं नाड्यो वर्षन्ते चित्रमूर्तयः । चन्दनाश्चैव मेध्याश्च केतनाश्चेतनास्तथा १९
अमृता जीवनाः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः । हिमोद्भवाश्च तेऽन्योन्यं रश्मयस्त्रिशतः स्मृताः
चन्द्रताराग्रहैः सर्वैः पीता भानोर्गभस्तयः ॥ २०
एता मध्यास्तथाऽन्याश्च ह्लादिन्यो हिमसर्जनाः । शुक्लाश्च ककुभश्चैव गावो विश्वंसृतश्च याः
शुक्लास्ता नामतः सर्वास्त्रिशतो घर्मसर्जनाः । संबिभ्रति हि ताः सर्वा मनुष्यान्देवताः पितॄन्
मनुष्यानोषधीभिश्च स्वधया च पितॄनपि । अमृतेन सुरान्सर्वान्संततं परितर्पयन् ॥ २३
वसन्ते चैव ग्रीष्मे च शनैः संतपते त्रिभिः । वर्षासु च शरद्येवं चतुर्भिः संप्रवर्षति ॥ २४
हेमन्ते शिशिरे चैव हिमोत्सर्गस्त्रिभिः पुनः । ओषधीषु बलं धत्ते सुधां च स्वधया पुनः॥
सूर्योऽमरत्वममृते त्रयस्त्रिषु नियच्छति । एवं रश्मिसहस्रं तु सौरं लोकार्थसाधकम् ॥ २६
भिद्यते ऋतुमासाद्य सहस्रं बहुधा पुनः । इत्येवं मडण्लं शुक्लं भास्वरं लोकसंज्ञितम् ॥ २७
नक्षत्रग्रहसोमानां प्रतिष्ठा योनिरेव च । चन्द्र ऋक्षग्रहाः सर्वे विज्ञेयाः सूर्यसंभवाः ॥ २८
सुषुम्ना सूर्यरश्मिर्या क्षीणं शशिनमेधते । हरिकेशः पुरस्तात्तु यो वै नक्षत्रयोनिकृत् ॥ २९
दक्षिणे विश्वकर्मा तु रश्मिराप्याययद्बुधम् । विश्वावसुश्च यः पश्चाच्छुक्रयोनिश्च स स्मृतः ॥
संवर्धनस्तु यो रश्मिः स योनिर्लोहितस्य च । षष्ठस्तु ह्यश्वभू रश्मिर्योनिः स हि बृहस्पतेः॥३१
शनैश्चरं पुनश्चापि रश्मिराप्यायते सुराट् । न क्षीयते यतस्तानि तस्मान्नक्षत्रता स्मृता ॥ ३२
क्षेत्राण्येतानि वै सूर्यमापतन्ति गभस्तिभिः । क्षेत्राणि तेषामादत्ते सूर्यो नक्षत्रता ततः ॥३३

---

१ ग. सोऽग्निः शाम्यति वारिणा । अ° । २ ग. °ष्मान्पावकोऽद्भिस्तु । ३ घ. ङ. °पवनोऽद्भिस्तु । ४ ग. °र्ये अस्तमाग्निं समाविशेत् । पा° । घ. °र्ये औष्ण्यमग्नेः स° । ५ क. ख. °त्रि मावि° । ६ ग. ङ. °ग्रहाः सर्वे पी° । ७ ग. ङ. °श्वभृत° । ८ ग. च. भासुरं । ङ. भास्करं । ९ घ. °केशा पुनः सा तु या स न° । १० ग. ङ. च. पुनस्तासु यः सन° । ११ ग. °निहृत् । द° ।

अस्माल्लोकादमुं लोकं तीर्णानां सुकृतात्मनाम् । तारणात्तारका ह्येताः शुक्लत्वाच्चैव शुक्लिकाः
दिव्यानां पार्थिवानां च वंशानां चैव सर्वशः । तपनस्तेजसो योगादादित्य इति गद्यते ॥ ३५
स्रवतिः स्यन्दनार्थे च धातुरेष निगद्यते । स्रवणात्तेजसश्चैव तेनासौ सविता स्मृतः ॥ ३६
बह्वर्थश्चन्द इत्येष प्रधानो धातुरुच्यते । शुक्लत्वे ह्यमृतत्वे च शीतत्वे ह्लादनेऽपि च ॥ ३७
सूर्याचन्द्रमसोर्दिव्ये मण्डले भास्वरे खगे । जलतेजोमये शुक्ले वृत्तकुम्भनिभे शुभे ॥ ३८
वसन्ति कर्मदेवास्तु स्थानान्येतानि सर्वशः । मन्वन्तरेषु सर्वेषु ऋषिसूर्यग्रहादयः ॥ ३९
तानि देवगृहाणि स्युः स्थानाख्यानि भवन्ति हि । सौरं सूर्योऽविशत्स्थानं सौम्यं सोमस्तथैव च ॥ ४०

शौक्रं शुक्रोऽविशत्स्थानं षोडशारं प्रभास्वरम् । बृहस्पतिर्बृहत्त्वं च लोहितं चापि लोहितः ॥
शनैश्चरोऽविशत्स्थानमेवं शानैश्चरं तथा । बुधोऽपि वै बुधस्थानं भानुं स्वर्भानुरेव च ॥ ४२
नक्षत्राणि च सर्वाणि नाक्षत्राण्याविशन्ति च । ज्योतींषि सुकृतामेते ज्ञेया देवगृहास्तु वै ॥
स्थानान्येतानि तिष्ठन्ति यावदाभूतसंप्लवम् । मन्वन्तरेषु सर्वेषु देवस्थानानि तानि वै ॥ ४४
अभिमानेन तिष्ठन्ति तानि देवाः पुनः पुनः । अतीतास्तु सहातीतैर्भाव्या भाव्यैः सुरैः सह ॥
वर्तन्ते वर्तमानैश्च सुरैः सार्धं तु स्थानिनः । सूर्यो देवो विवस्वांश्च अष्टमस्त्वदितेः सुतः ॥ ४६
द्युतिमान्धर्मयुक्तश्च सोमो देवो वसुः स्मृतः । शुक्रो दैत्यस्तु विज्ञेयो भार्गवोऽसुरयाजकः ॥
बृहस्पतिर्बृहत्तेजा देवाचार्योऽङ्गिरःसुतः । बुधो मनोहरश्चैव शशिपुत्रस्तु स स्मृतः ॥ ४८
शनैश्चरो विरूपश्च संज्ञापुत्रो विवस्वतः । अग्निर्विकेश्यां जज्ञे तु युवाऽसौ लोहिताधिपः ॥४९
नक्षत्रनाम्न्यः क्षेत्रेषु दाक्षायण्यः सुताः स्मृताः । स्वर्भानुः सिंहिकापुत्रो भूतसंसाधनोऽसुरः
चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रेष्वभिमानी प्रकीर्तितः । स्थानान्येतानि चोक्तानि स्थानिन्यश्चैव देवताः ॥
शुक्लमग्निसमं दिव्यं सहस्रांशोर्विवस्वतः । सहस्रांशुत्विषः स्थानमम्मयं तैजसं तथा ॥ ५२
आशास्थानं मनोज्ञस्य रविरश्मिगृहे स्थितम् । शुक्रः षोडशरश्मिस्तु यस्तु देवो ह्यपोमयः ॥
लोहितो नवरश्मिस्तु स्थानमाप्यं तु तस्य वै । बृहद्द्वादशरश्मीकं हरिद्राभं तु वेधसः ॥ ५४
अष्टरश्मि[10]शनेस्तत्तु कृष्णं वृद्धं[11]मयस्मयम् । स्वर्भानोस्त्वायसं स्थानं भूतसंतापनालयम् ॥ ५५
[12]सुकृतामाश्रयास्तारा रश्मयस्तु हिरण्मयाः । तारणात्तारका ह्येताः शुक्लत्वाच्चैव तारकाः ॥
नवयोजनसाहस्रो विष्कम्भः सवितुः स्मृतः । मण्डलं त्रिगुणं चास्य विस्तारो भास्करस्य तु ॥
द्विगुणः सूर्यविस्ताराद्विस्तारः शशिनः स्मृतः । त्रिगुणं मण्डलं चास्य वैपुल्याच्छशिनः स्मृतम् ॥ ५८

सर्वोपरि निसृष्टानि मण्डलानि तु तारकाः । योजनार्धप्रमाणानि ताभ्योऽन्यानि गणानि तु ॥
तुल्यो भूत्वा तु स्वर्भानुस्तदधस्तात्प्रसर्पति । उद्धृत्य पार्थिवीं छायां निर्मितां मण्डलाकृतिम्
ब्रह्मणा निर्मितं स्थानं तृतीयं तु तमोमयम् । आदित्यात्स तु निष्क्रम्य सोमं गच्छति पर्वसु ॥

---

१ ग. घ. च. ऋक्षसूर्यग्रहाश्रयात् । ता° । ङ. ऋक्षसूर्यग्रहाश्रयाः । ता° । २ ग. घ. च. °तिर्वेधसश्च दे° । ३ ग. घ. तु सुधासौरार्चितोऽधि° । ४ ग. घ. च. °था । अशाश्वतं म° । ५ ङ. आस्थानं तन्मनो° । ६ ङ. °वो ह्युमान्स्वयम् । लो° । ७ घ. ह्यपां स्वयम् । लो° । ८ क. ख. °माप्यं तु । ९ ग. च. °रिताभं तु वेधसम् । अ° । १० ग. ङ. च. °श्मिकुमारं तु कृ° । ११ ग. च. °द्धस्य चामय° । १२ घ सुहृदामा° ।

आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सौरेषु पर्वसु। स्वभासा तुदते यस्मात्स्वर्भानुरिति स स्मृतः ॥ ६२
चन्द्रतः षोडशो भागो भार्गवस्य विधीयते। विष्कम्भान्मण्डलाच्चैव योजनानां तु स स्मृतः
भार्गवात्पादहीनश्च विज्ञेयो वै बृहस्पतिः। बृहस्पतेः पादहीनौ केतुवक्रावुभौ स्मृतौ ॥ ६४
विस्तारमण्डलाभ्यां तु पादहीनस्तयोर्बुधः। तारानक्षत्ररूपाणि वपुष्मन्तीह यानि वै ॥ ६५
बुधेन समरूपाणि विस्तारान्मण्डलात्तु वै। तारानक्षत्ररूपाणि हीनानि तु परस्परम् ॥ ६६
शतानि पञ्च चत्वारि त्रीणि द्वे चैकमेव च। सर्वोपरि निसृष्टानि मण्डलानि तु तारकाः ॥ ६७
योजनार्धप्रमाणानि तेभ्यो ह्रस्वं न विद्यते। उपरिष्टात्तु ये तेषां ग्रहा ये क्रूरसात्त्विकाः ॥ ६८
सौरश्चाऽऽङ्गिरसो वक्रो विज्ञेया मन्दचारिणः। तेभ्योऽधस्तात्तु चत्वारः पुनश्चान्ये महाग्रहाः
सोमः सूर्यो बुधश्चैव भार्गवश्चेति शीघ्रगाः। यावन्ति चैव ऋक्षाणि कोट्यस्तावन्ति तारकाः
सर्वेषां तु ग्रहाणां वै सूर्योऽधस्तात्प्रसर्पति। विस्तीर्णं मण्डलं कृत्वा तस्योर्ध्वं चरते शशी॥७१
नक्षत्रमण्डलं चापि सोमादूर्ध्वं प्रसर्पति। नक्षत्रेभ्यो बुधश्चोर्ध्वं बुधाच्चोर्ध्वं तु भार्गवः ॥ ७२
वक्रस्तु भार्गवादूर्ध्वं वक्रादूर्ध्वं बृहस्पतिः। तस्माच्छनैश्चरश्चोर्ध्वं देवाचार्योपरि स्थितः ॥७३
शनैश्चरात्तथा चोर्ध्वं ज्ञेयं सप्तर्षिमण्डलम्। सप्तर्षिभ्यो ध्रुवश्चोर्ध्वं समस्तं त्रिदिवं ध्रुवे ॥ ७४
द्विगुणेषु सहस्रेषु योजनानां शतेषु च। ग्रहान्तरमथैकैकमूर्ध्वं नक्षत्रमण्डलात् ॥ ७५
ताराग्रहान्तराणि स्युरुपर्युपर्यधिष्ठितम्। ग्रहाश्च चन्द्रसूर्यौ च दिवि दिव्येन तेजसा ॥ ७६
नक्षत्रेषु च युज्यन्ते गच्छन्तो नियतक्रमात्। चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रा नीचोच्चगृहमाश्रिताः ॥ ७७
समागमे च भेदे च पश्यन्ति युगपत्प्रजाः। परस्परं स्थिता ह्येवं युज्यन्ते च परस्परम् ॥ ७८
असंकरेण विज्ञेयस्तेषां योगस्तु वै बुधैः। इत्येवं संनिवेशो वै पृथिव्या ज्योतिषां च यः ॥ ७९
द्वीपानामुदधीनां च पर्वतानां तथैव च। वर्षाणां च नदीनां च ये च तेषु वसन्ति वै ॥ ८०
इत्येषोऽर्कवशेनैव संनिवेशस्तु ज्योतिषाम्। आवर्तः सान्तरो मध्ये संक्षिप्तश्च ध्रुवात्तु सः ॥
सर्वतस्तेषु विस्तीर्णो वृत्ताकार इवोच्छ्रितः। लोकसंव्यवहारार्थमीश्वरेण विनिर्मितः ॥ ८२
कल्पादौ बुद्धिपूर्वं तु स्थापितोऽसौ स्वयंभुवा। इत्येष संनिवेशो वै सर्वस्य ज्योतिरात्मकः॥
वैश्वरूपं प्रधानस्य परिणाहोऽस्य यः स्मृतः। तेषां शक्यं न संख्यातुं याथातथ्येन केनचित् ॥
गतागतं मनुष्येण ज्योतिषां मांसचक्षुषा ॥ ८४

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे भुवनकोशे देवग्रहवर्णनं नामाष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ५९९१ ॥

अथैकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः।

ऋषय ऊचुः—

कथं जगाम भगवान्पुरारित्वं महेश्वरः। ददाह च कथं देवस्तन्नो विस्तरतो वद ॥ १
पृच्छामस्त्वां वयं सर्वे बहुमानात्पुनः पुनः। त्रिपुरं तद्यथा दुर्गं मयमायाविनिर्मितम् ॥
देवेनैकेषुणा दग्धं तथा नो वद मानद ॥ २

---

१ ग. 'नौ भौमसौरावु°। ङ. 'नौ शुक्रसौरावु°।

सूत उवाच—

शृणुध्वं त्रिपुरं देवो यथा दारितवान्भवः । मयो नाम महामायो मायानां जनकोऽसुरः ॥
निर्जितः स तु सङ्ग्रामे तताप परमं तपः । तपस्यन्तं तु तं विप्रा दैत्यावन्यावनुग्रहात् ॥ ४
तस्यैव कृत्यमुद्दिश्य तेपतुः परमं तपः । विद्युन्माली च बलवांस्तारकाख्यश्च वीर्यवान् ॥
मयतेजःसमाक्रान्तौ तेपतुर्मयपार्श्वगौ । लोका इव यथा मूर्तास्त्रयस्त्रय इवाग्नयः ॥ ६
लोकत्रयं तापयन्तस्ते[3] तेपुर्दानवास्तपः । हेमन्ते जलशय्यासु ग्रीष्मे पञ्चतपे तथा ॥ ७
वर्षासु च तथाऽऽकाशे क्षपयन्तस्तनूः प्रियाः । सेवानाः फलमूलानि पुष्पाणि च जलानि च
अन्यदा(थाऽ)चरिताहाराः पङ्केनाऽऽचितवल्कलाः । मग्नाः शैवालपङ्केषु विमलाविमलेषु च
निर्मांसाश्च ततो जाताः कृशा धमनिसंतताः । तेषां तपःप्रभावेन प्रभावविधुतं यथा ॥ १०
निष्प्रभं तु जगत्सर्वं मन्दमेवाभिभाषितम् । दह्यमानेषु लोकेषु तैस्त्रिभिर्दानवाग्निभिः ॥ ११
तेषामग्रे जगद्बन्धुः प्रादुर्भूतः पितामहः । ततः साहसकर्तारः प्राहुस्ते सहसागतम् ॥ १२
स्वकं पितामहं दैत्यास्तं वै तुष्टुवुरेव च । अथ तान्दानवान्ब्रह्मा तपसा तपनप्रभान् ॥ १३
उवाच हर्षपूर्णाक्षो हर्षपूर्णमुखस्तदा । वरदोऽहं हि वो वत्सास्तपस्तोषित आगतः ॥ १४
व्रियतामीप्सितं यच्च साभिलाषं तदुच्यताम् । इत्येवमुच्यमानास्तु प्रतिपन्नं पितामहम् ॥ १५
विश्वकर्मा मयः प्राह प्रहर्षोत्फुल्ललोचनः । देव दैत्याः पुरा देवैः सङ्ग्रामे तारकामये ॥ १६
निर्जितास्ताडिताश्चैव हताश्चाप्यायुधैरपि । देवैर्वैरानुबन्धाच्च धावन्तो भयवेपिताः ॥ १७
शरणं नैव जानीमः शर्म वा शरणार्थिनः । सोऽहं तपःप्रभावेन तव भक्त्या तथैव च ॥ १८
इच्छामि कर्तुं तद्दुर्गं यद्देवैरपि दुस्तरम् । तस्मिंश्च त्रिपुरे दुर्गे मत्कृते कृतिनां वर ॥ १९
भूम्यानां जलजानां च शापानां मुनितेजसाम् । देवप्रहरणानां च देवानां च प्रजापतेः ॥ २०
अलङ्घनीयं भवतु त्रिपुरं यदि ते प्रियम् । विश्वकर्मा इतीवोक्तः स तदा विश्वकर्मणा ॥ २१
उवाच प्रहसन्वाक्यं मयं दैत्यगणाधिपम् । सर्वामरत्वं नैवास्ति असद्वृत्तस्य दानव ॥ २२
तस्माद्दुर्गविधानं हि क्षणादपि विधीयताम् । पितामहवचः श्रुत्वा तदैवं दानवो मयः ॥ २३
प्राञ्जलिः पुनरप्याह ब्रह्माणं पद्मसंभवम्[11][12] । यस्तदेकेषुणा दुर्गं सकृन्मुक्तेन निर्दहेत् ॥ २४
समं स संयुगे हन्यादवध्यं शेषतो भवेत् । एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा मयं देवः पितामहः ॥ २५
स्वप्ने लब्धो यथाऽर्थो वै तत्रैवादर्शनं ययौ । गते पितामहे दैत्या गता[13] मयरविप्रभाः ॥ २६
वरदानाद्विरेजुस्ते तपसा च महाबलाः । स मयस्तु महाबुद्धिर्दानवो वृषसत्तमः ॥ २७
दुर्गं व्यवसितः कर्तुमिति चाचिन्तयत्तदा । कथं नाम भवेद्दुर्गं तन्मया त्रिपुरं कृतम् ॥ २८
[14]वत्स्यते तत्पुरं दिव्यं मत्तो नान्यैर्न संशयः । यथा चैकेषुणा तेन तत्पुरं न हि हन्यते ॥ २९
देवैस्तथा विधातव्यं मया मतिविचारणम् । विस्तारो योजनशतमेकैकस्य पुरस्य तु ॥ ३०
कार्यस्तेषां च विष्कम्भश्चैकैकशतयोजनम् । पुष्ययोगेण निर्माणं पुराणं[15] च भविष्यति ॥ ३१

---

१ ग. °हातेजा माया° । २ ग. दृष्टा । ३ ग. °स्तेपुस्ते दितिनन्दनाः । हे° । ४ ग. च. °तस्तथा । ५ ग. सेवन्तः । ६ ग. घ. ङ. च. °रः सहसं स° । ७ क. ख. °मानं तु प्र° । ८ ग. प्रयताः प्रपि° । ९ ग. घ. दुर्गमम् । त° । १० क. ख. तृणादपि । ११ ग. च. ब्रह्मसंभवः य° । १२ क. ख. °म् । शंभुरेके° । १३ ग. °वो बुद्धिम° । १४ ख. वत्स्यं हित° । ग वत्स्यन्ते । १५ ग. घ. °राणां च ।

पुष्ययोगेण च दिवि समेष्यन्ति परस्परम् । पुष्ययोगेण युक्तानि यस्तान्यासादयिष्यति ॥३२
पुराण्येकप्रहारेण शतानि निहनिष्यति । आयसं तु क्षितितले राजतं तु नभस्तले ॥ ३३
राजतस्योपरिष्टात्तु सौवर्णं भविता पुरम् । एवं त्रिभिः पुरैर्युक्तं त्रिपुरं तद्भविष्यति ॥
शतयोजनविष्कम्भैरन्तरैस्तद्दुरासदम् ॥ ३४

अट्टालकैर्यन्त्रशतघ्निभिश्च सचक्रशूलोपलकम्पनैश्च ।
द्वारैर्महामन्दरमेरुकल्पैः प्राकारशृङ्गैः सुविराजमानम् ॥ ३५
सतारकाख्येन मयेन गुप्तं स्वस्थं च गुप्तं तडिन्मालिनाऽपि ।
को नाम हन्तुं त्रिपुरं समर्थो मुक्त्वा त्रिनेत्रं भगवन्तमेकम् ॥ ३६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे त्रिपुरोपाख्यान एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ६०२७ ॥

अथ त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

इति चिन्तायुतो दैत्यो दिव्योपायप्रभावजम् । चकार त्रिपुरं दुर्गं मनःसंचारचारितम् ॥ १
प्राकारोऽनेन मार्गेण इह वाऽमुत्र गोपुरम् । इह चाट्टालकद्वारमिह चाट्टालगोपुरम् ॥ २
राजमार्ग इतश्चापि विपुलो भवतामिति । रथ्योपरथ्याः सत्रिका इह चत्वर एव च ॥ ३
इदमन्तःपुरस्थानं रुद्रायतनमत्र च । सवटानि तडागानि ह्यत्र वाप्यः सरांसि च ॥ ४
आरामाश्च सभाश्चात्र उद्यानान्यत्र वा तथा । उपनिर्गमो दानवानां भवत्यत्र मनोहरः ॥ ५
इत्येवं मानसं तत्राकल्पयत्पुरकल्पवित् । मयेन तत्पुरं सृष्टं त्रिपुरं त्विति नः श्रुतम् ॥ ६
कार्ष्णायसमयं यत्तु मयेन विहितं पुरम् । तारकाख्योऽधिपस्तत्र कृतस्थानाधिपोऽवसत् ॥ ७
यत्तु पूर्णेन्दुसंकाशं राजतं निर्मितं पुरम् । विद्युन्माली प्रभुस्तत्र विद्युन्माली त्विवाम्बुदः ॥ ८
सुवर्णाधिकृतं यच्च मयेन विहितं पुरम् । स्वयमेव मयस्तत्र गतस्तदधिपः प्रभुः ॥ ९
तारकस्य पुरं तत्र शतयोजनमन्तरम् । विद्युन्मालिपुरं चापि शतयोजनकेऽन्तरे ॥ १०
मेरुपर्वतसंकाशं मयस्यापि पुरं महत् । पुष्यसंयोगमात्रेण कालेन स मयः पुरा ॥ ११
कृतवांस्त्रिपुरं दैत्यस्त्रिनेत्रः पुष्पकं यथा । येन येन मयो याति प्रकुर्वाणः पुरं पुरात् ॥ १२
प्रेशस्तास्तत्र तत्रैव वारुण्यामालयाः स्वयम् । रुक्मरूप्यायसानां च शतशोऽथ सहस्रशः॥
रत्नाचितानि शोभन्ते पुराण्यमरविद्विषाम् । प्रासादशतजुष्टानि कूटागारोत्कटानि च ॥ १४
सर्वेषां कामगानि स्युः सर्वलोकातिगानि च । सोद्यानवापीकूपानि सपद्मसरवन्ति च॥ १५
अशोकवनभूतानि कोकिलारुतवन्ति च । चित्रशालाविशालानि चतुःशालोत्तमानि च ॥
सप्ताष्टदशभौमानि सत्कृतानि मयेन च । बहुध्वजपताकानि स्रग्दामालंकृतानि च ॥ १७

---

१ क घ. 'डिमालि' । २ क. ख घ. चिन्त्य मयो दै' । ३ क. सदशा । ४ ग. घ. ङ. च. प्रतस्थे तत्र । ५ ङ. 'व धारण्या' । ६ ग. 'रुण्यः संनिधिः स्व° । ७ च. 'लधिः स्त्र' । ८ ग. घ. °श । यत्नात्कृता° । ९ ङ. रत्न-चित्राणि शो° । १० ग. 'म्रसव° ।

किङ्किणीजालशब्दानि गन्धवन्ति महान्ति च। सुसंयुक्तोपलिप्तानि पुष्पनैवेद्यवन्ति च ॥
यज्ञधूमान्धकाराणि संपूर्णकलशानि च। गगनावरणाभानि हंसपङ्क्तिनिभानि च ॥१९
पङ्क्तीकृतानि राजन्ते गृहाणि त्रिपुरे पुरे। मुक्ताकलापैर्लम्बद्भिर्हसन्तीव शशिश्रियम् ॥
मल्लिकाजातिपुष्पाद्यैर्गन्धधूपाधिवासितैः। पञ्चेन्द्रियसुखैर्नित्यं समैः सत्पुरुषैरिव ॥ २१
हेमराजतलोहाद्यमणिरत्नाञ्जनाङ्किताः। प्राकारास्त्रिपुरे तस्मिन्गिरिप्राकारसंनिभाः ॥ २२
एकैकस्मिन्पुरे तस्मिन्गोपुराणां शतं शतम्। सपताकाध्वजवतां दृश्यन्ते गिरिशृङ्गवत् ॥२३
नूपुरारावरम्याणि[1] त्रिपुरे तत्पुराण्यपि । स्वर्गातिरिक्तश्रीकाणि तत्र कन्यापुराणि च ॥२४
आरामैश्च विहारैश्च तडागवटचत्वरैः। सरोभिश्च सरिद्भिश्च वनैश्चोपवनैरपि ॥ २५
दिव्यभोगोपभोगानि नानारत्नयुतानि च। पुष्पोत्करैश्च सुभगास्त्रिपुरस्योपनिर्गमाः ॥
परिखाशतगम्भीराः कृता मायानिवारणैः ॥ २६

निशाम्य तद्दुर्गविधानमुत्तमं कृतं मयेनाद्भुतवीर्यकर्मणा ।
दितेः सुता दैवतराजवैरिणः सहस्रशः प्रापुरनन्तविक्रमाः ॥ २७
तदासुरैर्दर्पितवैरिमर्दनैर्जनार्दनैः शैलकरीन्द्रसंनिभैः ।
बभूव पूर्णं त्रिपुरं तथा पुरा यथाऽम्बरं भूरिजलैर्जलप्रदैः ॥ २८

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे त्रिपुरोपाख्याने त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ६०५५ ॥

अथैकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

निर्मिते त्रिपुरे दुर्गे मयेनासुरशिल्पिना । तद्दुर्गं दुर्गतां प्राप बद्धवैरैः सुरासुरैः ॥ १
सकलत्राः सपुत्राश्च शस्त्रवन्तोऽन्तकोपमाः। मयादिष्टानि विविशुर्गृहाणि हृषिताश्च ते ॥२
सिंहा वनमिवानेके मकरा इव सागरम्। रोषैश्चैवातिपारुष्यैः शरीरमिव संहतैः ॥ ३
तद्वद्बलिभिरध्यस्तं तत्पुरं देवतारिभिः । त्रिपुरं संकुलं जातं दैत्यकोटिशताकुलम् ॥ ४
सुतलादपि निष्पत्य पातालाद्दानवालयात्। उपतस्थुः पयोदाभा ये च गिर्युपजीविनः ॥५
यो यं प्रार्थयते कामं संप्राप्तस्त्रिपुराश्रयात्। तस्य तस्य मयस्तत्र मायया विदधाति सः ॥६
सचन्द्रेषु प्रदोषेषु साम्बुजेषु सरःसु च। आरामेषु सचूतेषु[3] तपोधनवनेषु च ॥ ७
स्वङ्गाश्चन्दनदिग्धाङ्गा मातङ्गाः समदा इव। मृष्टाभरणवस्त्राश्च मृष्टस्रगनुलेपनाः ॥ ८
प्रियाभिः प्रियकामाभिर्हावभावप्रसूतिभिः। नारीभिः सततं रेमुर्मुदिताश्चैव दानवाः ॥ ९
मयेन निर्मिते स्थाने मोदमाना महासुराः। अर्थे धर्मे च कामे च निदधुस्ते मतीः स्वयम्॥
तेषां त्रिपुरयुक्तानां त्रिपुरे त्रिदशारिणाम्। व्रजति स्म सुखं कालः स्वर्गस्थानां यथा तथा॥
शुश्रूषन्ते पितॄन्पुत्राः पत्न्यश्चापि पतींस्तथा। विमुक्तकलहाश्चापि प्रीतयः *प्रचुराऽभवन् ॥

---

* अत्र संधिरार्षः ।

---

१ ग. घ. ङ. च। साज्यधू॰। २ क ख. 'वर्तं दृश्य'। ३ ग. घ. सभूते॰।

नाधर्मस्त्रिपुरस्थाना बाधते वीर्यवानपि। अर्चयन्तो दितेः पुत्रास्त्रिपुरायतने हरम् ॥ १३
पुण्याहशब्दानुच्चैरुराशीर्वादांश्च वेदगान्। स्वनूपुररवोन्मिश्रान्वेणुवीणारवानपि ॥ १४
हासश्च वरनारीणां चित्तव्याकुलकारकः। त्रिपुरे दानवेन्द्राणां रमतां श्रूयते सदा ॥ १५
तेषामर्चयतां देवान्ब्राह्मणांश्च नमस्यताम्। धर्मार्थकाममन्त्राणां महान्कालोऽभ्यवर्तत ॥
अथालक्ष्मीरसूया च तृड्बुभुक्षे तथैव च। कलिश्च कलहश्चैव(?) त्रिपुरं विविशुः सह ॥ १७
संध्याकालं प्रविष्टास्ते त्रिपुरं च भयावहाः। समध्यासुः समं घोराः शरीराणि यथाऽऽमयाः
सर्व एते विशन्तस्तु मयेन त्रिपुरान्तरम्। स्वप्ने भयावहा दृष्टा आविशन्तस्तु दानवान् ॥
उदिते च सहस्रांशौ शुभभासाकरे रवौ। मयः सभामाविवेश भास्कराभ्यामिवाम्बुदः ॥ २०
मेरुकूटनिभे रम्य आसने स्वर्णमण्डिते। आसीनाः काञ्चनगिरेः शृङ्गे तोयमुचो यथा ॥ २१
पार्श्वयोस्तारकाख्यश्च विद्युन्माली च दानवः। उपविष्टौ मयस्यान्ते हस्तिनः कलभाविव ॥
ततः सुरारयः सर्वेऽशेषकोपा रणाजिरे। उपविष्टा दृढं विद्धा दानवा देवशत्रवः ॥ २३
तेष्वासीनेषु सर्वेषु सुखासनगतेषु च। मयो मायाविजनक इत्युवाच स दानवान् ॥ २४
खेचराः खेचराराव भो भो दाक्षायणीसुताः। निशामयध्वं स्वप्नोऽयं मया दृष्टो भयावहः ॥
चतस्रः प्रमदास्तत्र त्रयो(?) मर्त्या भयावहाः। कोपानलादीप्तमुखाः प्रविष्टास्त्रिपुरार्दिनः ॥
प्रविश्य रुषितास्ते च पुराण्यतुलविक्रमाः। प्रविष्टाः स्म शरीराणि भूत्वा बहुशरीरिणः २७
नगरं त्रिपुरं चेदं तमसा समवस्थितम्। सगृहं सह युष्माभिः सागराम्भसि मज्जितम् ॥ २८
उलूकं रुचिरा नारी नग्नाऽऽरूढा खरं तथा। *सह स्त्रीभिर्हसन्ती च चुम्बने प्रमदा यथा ॥
पुरुषः सिन्दुतिलकश्चतुरङ्घ्रिस्त्रिलोचनः ॥
२९
येन सा प्रमदा नुन्ना अहं चैव विबोधितः। ईदृशी प्रमदा दृष्टा मया चातिभयावहा ॥ ३०
एष ईदृशकः स्वप्नो दृष्टो वै दितिनन्दनाः। दृष्टः कथं हि कष्टाय असुराणां भविष्यति ॥
यदि वोऽहं क्षमो राजा यदिदं वेत्थ चेद्धितम्। निबोधध्वं सुमनसो न चासूयितुमर्हथ ॥
कामं चेर्ष्यां च कोपं च असूयां संविहाय च। सत्ये दमे च धर्मे च मुनिवादे च तिष्ठत ॥
शान्तयश्च प्रयुज्यन्तां पूज्यतां च महेश्वरः। यदि नामास्य स्वप्नस्य ह्येवं चोपरमो भवेत् ॥
कुप्यते नो ध्रुवं रुद्रो देवदेवस्त्रिलोचनः। भविष्याणि च दृश्यन्ते यतो नस्त्रिपुरेऽसुराः ॥ ३५
कलह वर्जयन्तश्च अर्जयन्तस्तथाऽऽर्जवम्। स्वप्नोदयं प्रतीक्षध्वं कालोदयमथापि च ॥ ३६
श्रुत्वा दाक्षायणीपुत्रा इत्येवं मयभाषितम्। क्रोधेर्ष्यावस्थया युक्ता दृश्यन्ते च विनाशगाः ॥
विनाशमुपपश्यन्तो ह्यलक्ष्म्या व्यापितासुराः। तत्रैव दृष्ट्वा तेऽन्योन्यं संक्रोधापूरितेक्षणाः ॥
अथ दैवपरिध्वस्ता दानवास्त्रिपुरालयाः। हित्वा सत्यं च धर्मं च अकार्याण्युपचक्रमुः ॥ ३९
द्विषन्ति ब्राह्मणान्पुण्यान्न चार्चन्ति हि देवताः। गुरुं चैव न मन्यन्ते ह्यन्योन्यं चापि चुक्रुधुः
कलहेषु च सज्जन्ते स्वधर्मेषु हसन्ति च। परस्परं च निन्दन्ति अहमित्येव वादिनः ॥ ४१
उच्चैर्गुरूनभाषन्ते नाभिभाषन्ति पूजिताः। अकस्मात्साश्रुनयना जायन्ते च समुत्सुकाः ॥

* एतदर्धं न विद्यते क. ख. पुस्तकयोः।

१ ग. च. °लो व्यजायत। मायाल°। २ ग. ङ. च. °रं त्वसुरालयम्। स°। ३ ग. च. °पुरं नराः। स्व°। ४ ग. पातितम्। ५ क. ख. °दृशिकः। ६ ग. °क्ष्म्य ऽध्यापि°। ७ ङ. संध्याप्राप्°। ८ ग. ङ. °ण्याग्नार्चयन्ति।

दधिसक्तून्पयश्चैव कपित्थानि च रात्रिषु । भक्षयन्ति च शेरन्त उच्छिष्टाः संवृतास्तथा ॥ ४३
मूत्रं कृत्वोपस्पृशन्ति चाकृत्वा पादधावनम् । संविशन्ति च शय्यासु शौचाचारविवर्जिताः॥
संकुचन्ति भयाच्चैव मार्जाराणां यथाऽऽखुकः । भार्यां गत्वा न शुध्यन्ति रहोवृत्तिषु निस्त्रपाः
पुरा सुशीला भूत्वा च दुःशीलत्वमुपागताः । देवांस्तपोधनांश्चैव बाधन्ते त्रिपुरालयाः ॥ ४६
मयेन वार्यमाणाऽपि* ते विनाशमुपस्थिताः । विप्रियाण्येव विप्राणां कुर्वाणाः कलहैषिणः ॥
वैभ्राजं नन्दनं चैव तथा चैत्ररथं वनम् । अशोकं च वराशोकं सर्वर्तुकमथापि च ॥ ४८
स्वर्गं च देवतावासं पूर्वदेववशानुगाः । विध्वंसयन्ति संक्रुद्धास्तपोधनवनानि च ॥ ४९

विध्वस्तदेवायतनाश्रमं च संभग्नदेवद्विजपूजकं तु ।
जगद्बभूवामरराजशत्रुभिरभिद्रुतं सस्यमिवालिवृन्दैः ॥ ५०

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे त्रिपुरोपाख्याने दुःस्वप्नदर्शनं नामैकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ६१०५ ॥

अथ द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

अशीलेषु प्रदुष्टेषु दानवेषु दुरात्मसु । लोकेषूत्साद्यमानेषु तपोधनवनेषु च ॥ १
सिंहनादे व्योमगानां तेषु भीतेषु जन्तुषु । त्रैलोक्ये भयसंमूढे तमोन्धत्वमुपागते ॥ २
आदित्या वसवः साध्याः पितरो मरुतां गणाः । भीताः शरणमाजग्मुर्ब्रह्माणं प्रपितामहम् ॥
ते तं स्वर्णोत्पलासीनं ब्रह्माणं समुपागताः । नेमुरूचुश्च सहिताः पद्मास्यं चतुराननम् ॥ ४
वरगुप्तास्तवैवेह दानवास्त्रिपुरालयाः । बाधन्तेऽस्मान्यथा प्रेष्याननुशाधि ततोऽनघ ॥ ५
मेघागमे यथा हंसा मृगाः सिंहभयादिव । दानवानां भयात्तद्वद्भ्रमामो हि पितामह ॥ ६
पुत्राणां नामधेयानि कलत्राणां तथैव च । दानवैर्भ्राम्यमाणानां विस्मृतानि ततोऽनघ ॥ ७
देववेश्मप्रभङ्गाश्च आश्रमभ्रंशनानि च । दानवैर्लोभमोहान्धैः क्रियन्ते च भ्रमन्ति च ॥ ८
यदि न त्रायसे लोकं दानवैर्विद्रुतं द्रुतम् । धर्षणानेन निर्देवं निर्मनुष्याश्रमं जगत् ॥ ९
इत्येवं त्रिदशैरुक्तः पद्मयोनिः पितामहः । प्रत्याह त्रिदशान्सेन्द्रानिन्दुतुल्याननः प्रभुः ॥
मयस्य यो वरो दत्तो मया मतिमतां वराः । तस्यान्त एष संप्राप्तो यः पुरोक्तो मया सुराः ॥
तत्र तेषामधिष्ठानं त्रिपुरं त्रिदशर्षभाः । एकेषुपातमोक्षेण हन्तव्यं नेषुवृष्टिभिः ॥ १२
भवतां च न पश्यामि कमप्यत्र सुरर्षभाः । यस्तु चैकप्रहारेण पुरं हन्यात्सदानवम् ॥ १३
त्रिपुरं नाल्पवीर्येण शक्यं हन्तुं शरेण तु । एकं मुक्त्वा महादेवं महेशानं प्रजापतिम् ॥ १४
ते यूयं यदि अन्ये च क्रतुविध्वंसकं हरम् । याचामः सहिता देवं त्रिपुरं स हनिष्यति ॥ १५
कृतः पुराणां विष्कम्भो योजनानां शतं शतम् । यथा चैकप्रहारेण हन्यते वै भवेन तु ॥
पुष्ययोगेण युक्तानि तानि चैकक्षणेन तु ॥ १६

* अत्र संधिरार्षः ।

१ ग. घ. ङ. निर्घृणाः । २ ग. ङ. च भरा° । ३ ग. 'हान्यैर्ह्रियमाणा भ्र' । ४ ग. च. °म् । वर्षे' ।

ततो देवैश्च संप्रोक्तो यास्याम इति दुःखितैः। पितामहश्च तैः सार्धं भवसंसदमागतः ॥ १७
तं भवं भूतभव्येशं गिरिशं शूलपाणिनम्। पश्यन्ति चोमया सार्धं नन्दिना च महात्मना ॥
अग्निवर्णमजं देवमग्निकुण्डनिभेक्षणम्। अग्न्यादित्यसहस्राभमग्निवर्णविभूषितम् ॥ १९
चन्द्रावयवलक्ष्माणं चन्द्रसौम्यतराननम्। आगम्य तमजं देवमथ तं नीललोहितम् ॥
अस्तुवन्गोपतिं शंभुं वरदं पार्वतीपतिम् ॥ २०

देवा ऊचुः—

नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च। पशूनां पतये नित्यमुग्राय च कपर्दिने ॥ २१
महादेवाय भीमाय त्र्यम्बकाय च शान्तये। ईशानाय भयघ्नाय नमस्त्वन्धकघातिने ॥ २२
नीलग्रीवाय भीमाय वेधसे वेधसा स्तुते । कुमारशत्रुनिघ्नाय कुमारजनकाय च ॥ २३
विलोहिताय धूम्राय वराय क्रथनाय च। नित्यं नीलशिखण्डाय शूलिने दिव्यशायिने ॥
उरगाय त्रिनेत्राय हिरण्यवसुरेतसे। अचिन्त्यायाम्बिकाभर्त्रे सर्वदेवस्तुताय च ॥ २५
वृषध्वजाय मुण्डाय जटिने ब्रह्मचारिणे। तप्यमानाय सलिले ब्रह्मण्यायाजिताय च ॥
विश्वात्मने विश्वसृजे विश्वमावृत्य तिष्ठते। नमोऽस्तु दिव्यरूपाय प्रभवे दिव्यशंभवे ॥ २७
अभिगम्याय काम्याय स्तुत्यायार्च्याय सर्वदा। भक्तानुकम्पिने नित्यं दिशते यन्मनोगतम् ॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे त्रिपुरदाहे ब्रह्मादिसर्वदेवकृतमहेश्वरस्तवो नाम द्वात्रिंश-
दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ६१३३ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

ब्रह्माद्यैः स्तूयमानस्तु देवैर्देवो महेश्वरः । प्रजापतिमुवाचेदं देवानां क्व भयं महत् ॥ १
भो देवाः स्वागतं वोऽस्तु ब्रूत यद्वो मनोगतम्। तावदेव प्रयच्छामि नास्त्यदेयं मया हि वः॥
युष्माकं नितरां शं वै कर्ताऽहं विबुधर्षभाः। चरामि महदत्युग्रं यच्चापि परमं तपः ॥ ३
विद्विष्टा वो मम द्विष्टाः कष्टाः कष्टपराक्रमाः। तेषामभावः संपाद्यो युष्माकं भव एव च ॥ ४
एवमुक्तास्तु देवेन प्रेम्णा सब्रह्मकाः सुराः। रुद्रमाहुर्महाभागं भागार्हाः सर्व एव ते ॥ ५
भगवंस्तैस्तपस्तप्तं रौद्रं रौद्रपराक्रमैः। असुरैर्वध्यमानाः स्म वयं त्वां शरणं गताः ॥ ६
मयो नाम दितेः पुत्रस्त्रिनेत्र कलहप्रियः। त्रिपुरं येन तद्दुर्गं कृतं पाण्डुरगोपुरम् ॥ ७
तदाश्रित्य पुरं दुर्गं दानवा वरनिर्भयाः। बाधन्तेऽस्मान्महादेव प्रेष्यमस्वामिनं यथा ॥ ८
उद्यानानि च भग्नानि नन्दनादीनि यानि च। वराश्चाप्सरसः सर्वा रम्भाद्या दनुजैर्हृताः ॥

---

१ क. ख. °म्। स्तुवन्तो वरदं शंभुं गोपतिं प°। २ ग. °ण्याय जयाय। घ. च. °ण्याय जनाय। ३ ग. घ. च. प्रभूत प्रभवे सदा। अ°। ४ ङ. भग्निग°। ५ ङ. °य मुनिस्तव्याय। ६ ग. च. °याऽऽर्याय। ७ ङ. रः। वाचस्पति°। ८ ग. °ष्माकमृषभायत्तं कामं दास्यामि वाञ्छितम्। च°। ९ ग. च. °मि हिमवत्सु°। १० ग. च. वः। ११ घ. च. °वाश्चातिनि°। १२ ग. च. प्रेष्यं तत्स्वामि°। ङ. प्रेष्यान्वै स्वा°।

इन्द्रस्य वाह्याश्च गजाः कुमुदाञ्जनवामनाः । ऐरावताद्याऽपहृता देवतानां महेश्वर ॥ १०
ये चेन्द्ररथमुख्याश्च हरयोऽपहृताऽसुरैः । जाताश्च दानवानां ते रथयोग्यास्तुरंगमाः ॥ ११
ये रथा ये गजाश्चैव याः स्त्रियो वसु यच्च नः । तन्नो व्यपहृतं दैत्यैः संशयो जीविते पुनः ॥ १२
त्रिनेत्र एवमुक्तस्तु देवैः शक्रपुरोगमैः । उवाच देवान्देवेशो वरदो वृषवाहनः ॥ १३
व्यपगच्छतु वो देवा महद्दानवजं भयम् । तदहं त्रिपुरं धक्ष्ये क्रियतां यद्ब्रवीमि तत् ॥ १४
यदीच्छत मया दग्धुं तत्पुरं सहमानवम् । रथमौपयिकं मह्यं सज्जयध्वं किमास्यते ॥ १५
दिग्वाससा तथोक्तास्ते सपितामहकाः सुराः । तथेत्युक्त्वा महादेवं चक्रुस्ते रथमुत्तमम् ॥ १६
धरां कूबरकौ द्वौ तु रुद्रपार्श्वचरावुभौ । अधिष्ठानं शिरो मेरोरक्षो मन्दर एव च ॥ १७
चक्रुश्चन्द्रं च सूर्यं च चक्रे काञ्चनराजते । कृष्णपक्षं शुक्लपक्षं पक्षद्वयमपीश्वराः ॥ १८
रथनेमिद्वयं चक्रुर्देवा ब्रह्मपुरःसराः । आदिद्वयं पक्षयन्त्रं यन्त्रमेताश्च देवताः ॥ १९
कम्बलाश्वतराभ्यां च नागाभ्यां समवेष्टितम् । *भार्गवश्चाङ्गिराश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च २०
शनैश्चरस्तथा चात्र सर्वे ते देवसत्तमाः । वरूथं गगनं चक्रुश्चारुरूपं रथस्य ते ॥ २१
कृतं द्विजिह्वनयनं त्रिवेणुं शातकौम्भिकम् । मणिमुक्तेन्द्रनीलैश्च वृतं ह्यष्टमुखैः सुरैः ॥ २२
गङ्गा सिन्धुः शतद्रुश्च चन्द्रभागा इरावती । वितस्ता च विपाशा च यमुना गण्डकी तथा
सरस्वती देविका च तथा च सरयूरपि । एताः सरिद्वराः सर्वा वेणुसंज्ञा कृता रथे ॥ २४
धृतराष्ट्राश्च ये नागास्ते च वेश्यात्मकाः कृताः । वासुकेः कुलजा ये च ये च रैवतवंशजाः ॥ २५
ते सर्पा दर्पसंपूर्णाश्चापतूणेष्वनूनगाः । अवतस्थुः शरा भूत्वा नानाजातिशुभाननाः ॥ २६
सुरसा सरमा कद्रूर्विनता शुचिरेव च । तृषा बुभुक्षा सर्वोग्रा मृत्युः सर्वशमस्तथा ॥ २७
ब्रह्मवध्या च गोवध्या बालवध्या प्रजाभयाः । गदा भूत्वा शक्तयश्च तदा देवरथेऽभ्ययुः ॥ २८
युगं कृतयुगं चात्र चातुर्होत्रप्रयोजकाः । चतुर्वर्णाः सलीलाश्च बभूवुः स्वर्णकुण्डलाः ॥ २९
तद्युगं युगसंकाशं रथशीर्षे प्रतिष्ठितम् । धृतराष्ट्रेण नागेन बद्धं बलवता महत् ॥ ३०
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदस्तथा परः । वेदाश्चत्वार एवैते चत्वारस्तुरगा भवन् ॥ ३१
अन्नदानपुरोगाणि यानि दानानि कानिचित् । तान्यासन्वाजिनां तेषां भूषणानि सहस्रशः
पद्मद्वयं तक्षकश्च कर्कोटकधनंजयौ । नागा बभूवुरेवैते हयानां वालबन्धनाः ॥ ३३
ओंकारप्रभवास्ता वा मन्त्रयज्ञक्रतुक्रियाः । उपद्रवाः प्रतीकाराः पशुबन्धेष्टयस्तथा ॥ ३४
यज्ञोपवाहान्येतानि तस्मिँल्लोकरथे शुभे । मणिमुक्ताप्रवालैस्तु भूषितानि सहस्रशः ॥ ३५
प्रतोदोंकार एवाऽऽसीत्तदग्रं च वषट्कृतम् । सिनीवाली कुहू राका तथा चानुमतिः शुभा ॥
योक्त्राण्यासंस्तुरंगाणामपसर्पणविग्रहाः ॥ ३६
कृष्णान्यथ च पीतानि श्वेतमाञ्जिष्ठकानि च । अवदाताः पताकास्तु बभूवुः पवनेरिताः ॥
ऋतुभिश्च कृतः षड्भिर्धनुः संवत्सरोऽभवत् । अजरा ज्याऽभवच्चापि साम्बिका धनुषो दृढा
कालो हि भगवान्रुद्रस्तं च संवत्सरं विदुः । तस्मादुमा कालरात्रिर्धनुषो ज्याऽजराऽभवत् ॥

---

* एदतदर्धस्थानेऽयं पाठो ग च. पुस्तकयोः—सभार्गवाङ्गिरबुधं साङ्गारकशनैश्चरम्, इति ।

---

१ ग. ङ. °वतोऽप्यथो वाह्यो दे° । २ ग. घ ङ. दग्धं । ३ ग. घ. ङ. तु जङ्घे पा° । ४ ग. घ. ङ. त्रिपवता ।
५ ग. ङ. च. °वास्ते वा ।

सगर्भं त्रिपुरं येन दग्धवान्स त्रिलोचनः। स इषुर्विष्णुसोमाग्नित्रिदैवतमयोऽभवत् ॥ ४०
आननं ह्यग्निरभवच्छल्यं सोमस्तमोनुदः। तेजसः समवायोऽथ चेषोस्तेजो रथाङ्गधृक् ॥ ४१
तस्मिंश्च वीर्यवृद्ध्यर्थं वासुकिर्नागपार्थिवः। तेजःसंवसनार्थं वै मुमोचातिविषो विषम् ॥
कृत्वा देवा रथं चापि दिव्यं दिव्यप्रभावतः। लोकाधिपतिमभ्येत्य इदं वचनमब्रुवन् ॥ ४३
संस्कृतोऽयं रथोऽस्माभिस्तव दानवशत्रुजित् । इदमापत्परित्राणं देवान्सेन्द्रपुरोगमान् ॥
तं मेरुशिखराकारं त्रैलोक्यरथमुत्तमम्। प्रशस्य देवान्साध्विति रथं पश्यति शंकरः ॥ ४५
मुहुर्दृष्ट्वा रथं साधु साध्वित्युक्त्वा मुहुर्मुहुः। उवाच सेन्द्रानमरानमराधिपतिः स्वयम् ॥४६
यादृशोऽयं रथः क्लृप्तो युष्माभिर्मम सत्तमाः। ईदृशो रथसंपत्त्या यन्ता शीघ्रं विधीयताम् ॥
इत्युक्त्वा देवदेवेन देवा विद्धा इवेषुभिः। अवापुर्महतीं चिन्तां कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥ ४८
महादेवस्य देवोऽन्यः को नाम सदृशो भवेत्। मुक्त्वा चक्रायुधं देवं सोऽप्यस्येषुं समाश्रितः ॥
धुरि युक्ता इवोक्षाणो घटन्त इव पर्वतैः। निश्वसन्तः सुराः सर्वे कथमेतदिति * ब्रुवन् ॥ ५०
देवेष्वाह देवदेवो लोकनाथस्य धूर्गतान्। अहं सारथिरित्युक्त्वा जग्राहाश्वांस्ततोऽग्रजः ॥
ततो देवैः सगन्धर्वैः सिंहनादो महान्कृतः। प्रतोदहस्तं संप्रेक्ष्य ब्रह्माणं सूततां गतम् ॥ ५२
भगवानपि विश्वेशो रथस्थे वै पितामहे । सदृशः सूत इत्युक्त्वा चाऽऽरुरोह रथं हरः ॥ ५३
आरोहति रथं देवे ह्यश्वा हरभरातुराः। जानुभिः पतिता भूमौ रजोग्रासश्च ग्रासितः ॥ ५४
देवो दृष्ट्वाऽथ वेदांस्तानभीरुग्रहयान्भयात्। उज्जहार पितॄनार्तान्सुपुत्र इव दुःखितान् ॥ ५५
ततः सिंहरवो भूयो बभूव रथभैरवः। जयशब्दश्च देवानां संबभूवार्णवोपमः ॥ ५६
तदोंकारमयं गृह्य प्रतोदं वरदः प्रभुः। स्वयंभूः प्रययौ वाहानानुमन्त्र्य यथाजवम् ॥ ५७
ग्रसमाना इवाऽऽकाशं मुष्णन्त इव मेदिनीम्। मुखेभ्यः ससृजुः श्वासानुच्छ्वसन्त इवोरगाः ॥
स्वयंभुवा चोद्यमानाश्चोदितेन कपर्दिना। व्रजन्ति तेऽश्वा जवनाः क्षयकाल इवानिलाः ॥
ध्वजोच्छ्रयविनिर्माणे ध्वजयष्टिमनुत्तमाम्। आक्रम्य नन्दी वृषभस्तस्थौ तस्मिञ्छिवेच्छया
भार्गवाङ्गिरसौ देवौ दण्डहस्तौ रविप्रभौ। रथचक्रे तु रक्षेते रुद्रस्य प्रियकाङ्क्षिणौ ॥ ६१
शेषश्च भगवान्नागोऽनन्तोऽनन्तकरोऽरिणाम् । शरहस्तो रथं पाति शयनं ब्रह्मणस्तदा ॥
यमस्तूर्णं समास्थाय महिषं चातिदारुणम् । द्रविणाधिपतिर्व्यालं सुराणामधिपो द्विपम् ॥
मयूरं शतचन्द्रं च कूजन्तं किंनरं यथा । गुह आस्थाय वरदो युगोपमरथं पितुः ॥ ६४
नन्दीश्वरश्च भगवाञ्छूलमादाय दीप्तिमान् । पृष्ठतश्चापि पार्श्वाभ्यां लोकस्य क्षयकृद्यथा
प्रमथाश्चाग्निवर्णाभाः साग्निज्वाला इवाचलाः। अनुजग्मू रथं शार्वं नक्रा इव महार्णवम् ॥

भृगुर्भरद्वाजवसिष्ठगौतमाः क्रतुः पुलस्त्यः पुलहस्तपोधनाः ।
मरीचिरत्रिर्भगवानथाङ्गिराः पराशरागस्त्यमुखा महर्षयः ॥ ६७

हरमजितमजं प्रतुष्टुवुर्वचनविशेषैर्विचित्रभूषणैः ।
रथस्त्रिपुरे सकाञ्चनाचलो व्रजति सपक्ष इवाद्रिरम्बरे ॥ ६८

* अडभाव आर्षः ।

१ ग घ. ङ. वीरे क्रुद्धेऽथ वा° । २ ग. ङ. °मब्रवीत् । सं° । ३ ग. °द मस्तु परित्रातुं दे° । ४ ङ. °मास्थाय त्रिपुरं दहदाहविदां वरः । तं । ५ क. ख. देवोऽदृश्यत देवांस्तु । ६ ग. घ. °स्तस्मिन्गृष्टिमिवे° । ७ ग. °भैः । त्रिपुरमथरथश्च का° । ८ ग. इव मेघनिस्वनः ।

*करिगिरिरविमेघसंनिभाः सजलपयोदनिनादनादिनः ।
प्रमथगणाः परिवार्य देवगुप्तं रथमभितः प्रययुः स्वदर्पयुक्ताः ॥ ६९
मकरतिमितिमिङ्गिलावृतः प्रलय इवातिसमुद्धतोऽर्णवः ।
व्रजति रथवरोऽतिभास्वरो ह्यशनिनिपातपयोदनिःस्वनः ॥ ७०

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे त्रिपुरदाहे रथप्रयाणं नाम त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ६२०३ ॥

अथ चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

पूज्यमाने रथे तस्मिँल्लोकैर्देवे रथे स्थिते । प्रमथेषु नदत्सूग्रं प्रवदत्सु च साध्विति ॥ १
ईश्वरस्वरघोषेण नर्दमाने महावृषे । जयत्सु विप्रेषु तथा गर्जत्सु तुरगेषु च ॥ २
रणाङ्गणात्समुत्पत्य देवर्षिर्नारदः प्रभुः । कान्त्या चन्द्रोपमस्तूर्णं त्रिपुरं पुरमागतः ॥ ३
औत्पातिकं तु दैत्यानां त्रिपुरे वर्तते ध्रुवम् । नारदश्चात्र भगवान्प्रादुर्भूतस्तपोधनः ॥ ४
आगतं जलदाभासं समेताः सर्वदानवाः । उत्तस्थुर्नारदं दृष्ट्वा अभिवादनवादिनः ॥ ५
तमर्घ्येण च पाद्येन मधुपर्केण चेश्वराः । नारदं पूजयामासुर्ब्रह्माणमिव वासवः ॥ ६
तेषां स पूजां पूजार्हः प्रतिगृह्य तपोधनः । नारदः सुखमासीनः काञ्चने परमासने ॥ ७
मयस्तु सुखमासीने नारदे नारदोद्भवे । यथार्हं दानवैः सार्धमासीनो दानवाधिपः ॥ ८
आसीनं नारदं प्रेक्ष्य मयस्त्वथ महासुरः । अब्रवीद्वचनं तुष्टो हृष्टरोमाननेक्षणः ॥ ९
औत्पातिकं पुरेऽस्माकं यथा नान्यत्र कुत्रचित् । वर्तते वर्तमानज्ञ वद त्वं हि च नारद ॥
दृश्यन्ते भयदाः स्वप्ना भज्यन्ते च ध्वजाः परम् । विना च वायुना केतुः पतते च तथा भुवि ॥
अट्टालकाश्च नृत्यन्ते सपताकाः सगोपुराः । हिंस हिंसेति श्रूयन्ते गिरश्च भयदाः पुरे ॥ १२
नाहं बिभेमि देवानां सेन्द्राणामपि नारद । मुक्त्वैकं वरदं स्थाणुं भक्ताभयकरं हरम् ॥
भगवन्नास्त्यविदितमुत्पातेषु तवानघ । अनागतमतीतं च भवाञ्जानाति तत्त्वतः ॥ १४
तदेतन्नो भयस्थानमुत्पाताभिनिवेदितम् । कथयस्व मुनिश्रेष्ठ प्रपन्नस्य तु नारद ॥ १५
इत्युक्तो नारदस्तेन मयेनाऽऽमयवर्जितः(?) ॥ १६

नारद उवाच—

शृणु दानव तत्त्वेन भवन्त्यौत्पातिका यथा । धर्मेति धारणे धातुर्माहात्म्ये चैव पठ्यते ॥
धारणाच्च महत्त्वेन धर्म एष निरुच्यते ॥ १७
स इष्टप्रापको धर्म आचार्यैरुपदिश्यते । इतरश्चानिष्टफल आचार्यैर्नोपदिश्यते ॥ १८
उत्पथान्मार्गमागच्छेन्मार्गाच्चैव विमार्गताम् । विनाशस्तस्य निर्देश्य इति वेदविदो विदुः
त्वमधर्मरथारूढः सहैभिर्मत्तदानवैः । अपकारिषु देवानां कुरुषे त्वं सहायताम् ॥ २०

---

* इत आरभ्य पयोदनिस्वन इत्यन्तग्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते ।

---

१ ग. घ ङ. °वः । स तस्यपूजां । २ ग. प्रयत्नेन ।

तदेतान्येवमादीनि उत्पातावेदितानि च । वैनाशिकानि दृश्यन्ते दानवानां तथैव च ॥
एष रुद्रः समास्थाय महालोकमयं रथम् । आयाति त्रिपुरं हन्तुं मय त्वामसुरानपि ॥
स त्वं महौजसं नित्यं प्रपद्यस्व महेश्वरम् । यास्यसे सह पुत्रेण दानवैः सह मानद ॥
इत्येवमावेद्य भयं दानवोपस्थितं महत् । दानवानां पुनर्देवो देवेशपदमागतः ॥ २४
नारदे तु मुनौ याते मयो दानवनायकः । शूरसंमतमित्येवं दानवानाह दानवः* ॥ २५
शूराः स्थ जातपुत्राः स्थ कृतकृत्याः स्थ दानवाः । युध्यध्वं दैवतैः सार्धं कर्तव्यं चापि नो भयम् ॥ २६
जित्वा वयं भविष्यामः सर्वेऽमरसभासदः । देवांश्च सेन्द्रकान्हत्वा लोकान्मोक्ष्यामहेऽसुराः
अट्टालकेषु च तथा तिष्ठध्वं शस्त्रपाणयः । दंशिता युद्धसज्जाश्च तिष्ठध्वं प्रोद्यतायुधाः ॥
पुराणि त्रीणि चैतानि यथास्थानेषु दानवाः । तिष्ठध्वं लङ्घनीयानि भविष्यन्ति पुराणि च
नभोगतास्तथा शूरा देवता विदिता हि वः । ताः प्रयत्नेन वार्याश्च विदार्याश्चैव सायकैः ॥

इति दनुतनयान्मयस्तथोक्त्वा सुरगणवारणवारणे वचांसि ।
युवतिजनविषण्णमानसं तत्रिपुरपुरं सहसा विवेश राजा ॥ ३१
अथ रजतविशुद्धभावभावो भवमभिपूज्य दिगम्बरं सुगीर्भिः ।
शरणमुपजगाम देवदेवं[2] मदनार्यन्धकयज्ञदेहघातम् ॥ ३२
मयमभयपदैषिणं प्रपन्नं न किल बुबोध तृतीयदीप्तनेत्रः ।
तदभिमतमदात्ततः शशाङ्की स च किल निर्भय एव दानवोऽभूत् ॥ ३३

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे त्रिपुरदाहे नारदगमनं नाम चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ६२३६ ॥

अथ पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

ततो रणे देवबलं नारदोऽभ्यगमत्पुनः । आगत्य चैव त्रिपुरात्सभायामास्थितः स्वयम् ॥ १
इलावृतमिति ख्यातं तद्वर्षं विस्तृतायतम् । यत्र यज्ञो बलेर्वृत्तो बलिर्यत्र च संयतः ॥ २
देवानां जन्मभूमिर्या त्रिषु लोकेषु विश्रुता । विवाहाः क्रतवश्चैव जातकर्मादिकाः[3] क्रियाः ॥ ३
देवानां यत्र वृत्तानि कन्यादानानि यानि च । रेमे नित्यं भवो यत्र सहायैः पार्षदैर्गणैः ॥ ४
लोकपालाः सदा यत्र तस्थुर्मेरुगिरौ यथा । मधुपिङ्गलनेत्रस्तु चन्द्रावयवभूषणः ॥
देवानामधिपं प्राह गणपांश्च महेश्वरः ॥ ५
वासवैतद्दरीणां ते त्रिपुरं परिदृश्यते । विमानैश्च पताकाभिर्ध्वजैश्च समलंकृतम् ॥ ६
इदं[4] वृत्तमिदं ख्यातं वह्निवेदभृशतापनम्[5] । एते जना गिरिप्रख्याः सकुण्डलकिरीटिनः ॥ ७

---

* इतःपरं मय उवाचेति ङ. पुस्तके ।

---

१ ग. घ. च. शूरः सं° । २ ग. ङ °वं यमनदनान्ध° । ३ ग घ. च. °कर्मक्रियाश्च याः । दे° । ४ ग. च. °दं चित्रमि° । ५ ग. घ. च. °वद्द्विषता° ।

प्राकारगोपुराट्टेषु कक्षान्ते दानवाः स्थिताः । इमे च तोयदाभासा दनुजा विकृताननाः ॥ ८
निर्गच्छन्ति पुरो दैत्याः सायुधा विजयैषिणः ॥ ९
स त्वं सुरशतैः सार्धं ससहायो वरायुधः । सहद्भिर्मामकैर्भृत्यैर्व्यापादय महासुरान् ॥ १०
अहं च रथवर्येण निश्चलाचलवत्स्थितः । पुरः पुरस्य रन्ध्रार्थी स्थास्यामि विजयाय वः ॥
यदा तु पुष्ययोगेण एकत्वं स्थास्यते पुरम् । तदेतन्निर्दहिष्यामि*शरेणैकेन वासव ॥ १२
इत्युक्तो वै भगवता रुद्रेणेह सुरेश्वरः । ययौ तत्त्रिपुरं जेतुं तेन सैन्येन संवृतः ॥ १३
प्रक्रान्तरथभीमैस्तैः सदेवैः पार्षदां गणैः । कृतासिंहरवोपेतैरुन्नच्छद्भिरिवाम्बुदैः ॥ १४
तेन नादेन त्रिपुराद्दानवा युद्धलालसाः । उत्पत्य दुद्रुवुश्चेलुः सायुधाः खे गणेश्वरान् ॥
अन्ये पयोधरारावाः पयोधरसमा बभुः । ससिंहनादं वादित्रं वादयामासुरुद्धताः ॥ १६
देवानां सिंहनादश्च सर्वतूर्यरवो महान् । ग्रस्तोऽभूद्दैत्यनादैश्च चन्द्रस्तोयधरैरिव ॥ १७
चन्द्रोदयात्समुद्भूतः पौर्णमास इवार्णवः । त्रिपुरं प्रभवत्तद्वद्भीमरूपमहासुरैः ॥ १८
प्राकारेषु पुरे तत्र गोपुरेष्वपि चापरे[१]। अट्टालकान्समारुह्य केचिच्चलितवादिनः ॥ १९
स्वर्णमालाधराः शूराः प्रभासितकराम्बराः । केचिन्नदन्ति दनुजा स्तोयमत्ता इवाम्बुदाः ॥
इतश्चेतश्च धावन्तः केचिदुद्धूतवाससः । किमेतदिति पप्रच्छुरन्योन्यं गृहमाश्रिताः ॥ २१
किमेतन्नैव जानामि ज्ञानमन्तर्हितं हि मे । ज्ञास्यसेऽनन्तरेणेति कालो विस्तारतो महान् ॥
सोऽप्यसौ पृथ्वीसारं च सिंहश्च रथमास्थितः । तिष्ठते त्रिपुरं पीड्य देहं व्याधिरिवोच्छ्रितः ॥
य एषोऽस्ति स एषोऽस्तु का चिन्ता संभ्रमे सति । एहि आयुधमादाय क्व मे पृच्छा भविष्यति
इति तेऽन्योन्यमाविद्धा उत्तरोत्तरभाषिणः । आसाद्य पृच्छन्ति तदा दानवास्त्रिपुरालयाः ॥
तारकाख्यपुरे दैत्यास्तारकाख्यपुरःसराः । निर्गताः कुपितास्तूर्णं बिलादिव महोरगाः ॥ २६
निर्धावन्तस्तु ते दैत्याः प्रमथाधिपयूथपैः । निरुद्धा गजराजानो यथा केसरियूथपैः ॥ २७
दर्पितानां ततश्चैषां दर्पितानामिवाग्निनाम् । रूपाणि जज्वलुस्तेषामग्नीनामिव धूम्यताम् ॥
ततो बृहन्ति चापानि भीमनादानि सर्वशः । निकृष्य जघ्नुरन्योन्यमिषुभिः प्राणभोजनैः ॥
मार्जारमृगभीमास्यान्पार्षदान्विकृताननान् । दृष्ट्वा दृष्ट्वाऽहसन्नुच्चैर्दानवा रूपसंपदा ॥ ३०
बाहुभिः परिघाकारैः कृष्यतां धनुषां शराः । भटवर्मेषु विविशुस्तडागानीव पक्षिणः ॥ ३१
मृताः स्थ क्व नु यास्यध्वं हनिष्यामो निवर्तताम् । इत्येवं परुषाण्युक्त्वा दानवाः पार्षदर्षभान्
बिभिदुः सायकैस्तीक्ष्णैः सूर्यपादा इवाम्बुदान् । प्रमथा अपि सिंहाक्षाः सिंहविक्रान्तवि-
क्रमाः ॥
खण्डशैलशिलावृक्षैर्बिभिदुर्दैत्यदानवान् ॥ ३३
अम्बुदैराकुलमिव हंसाकुलमिवाम्बरम् । दानवाकुलमत्यर्थं तत्पुरं सकलं बभौ ॥ ३४
विकृष्टचापा दैत्येन्द्राः सृजन्ति शरदुर्दिनम् । इन्द्रचापाङ्कितोरस्का जलदा इव दुर्दिनम् ॥३५

---

* अत्रेडागम आर्षः ।

---

१ ग. च. °परम् । अ° । घ. °परैः । अ° । २ ग. च. °हनिःसृताः । ३ ग. घ. च. °लोऽस्ति विरतो भवान् । कोऽप्य° । ४ ग. घ. च. °माविग्ना उ° । ५ ग. घ. ङ. °ज्वलुः कोपादग्नीनामिव । ६ ग. घ. धूयताम् । ङ. धाम्यताम् । ७ ग. ङ. °सन्त्युच्चै° । ८ ग. घ. ङ. च. °राः । अस्माभिर्वः प्रक्ष्यन्ति तदा° । ९ क. ख. यास्येऽथ हृ° ।

इषुभिस्ताड्यमानास्ते भूयो भूयो गणेश्वराः । चक्रुस्ते देहनिर्यासं स्वर्णधातुमिवाचलाः ॥ ३
तथा वृक्षाशिलावज्रशूलपट्टिपरश्वधैः । चूर्ण्यन्तेऽभिहता दैत्याः काचाष्टङ्कहता इव ॥ ३
चन्द्रोदयात्समुद्भूतः पौर्णमास इवार्णवः । त्रिपुरं प्रभवत्तद्वद्भीमरूपमहासुरैः ॥ ३
तारकाख्यो जयत्येष इति दैत्या अघोषयन् । जयतीन्द्रश्च रुद्रश्च इत्येव च गणेश्वराः ॥ ३
वारिता दारिता बाणैर्योधास्तस्मिन्बलार्णवे । निःस्वनन्तोऽम्बुसमये जलगर्भा इवाम्बुदाः ।
करैश्छिन्नैः शिरोभिश्च ध्वजैश्छत्रैश्च पाण्डुरैः । युद्धभूमिर्भयवती मांसशोणितपूरिता ॥ ४
व्योम्नि चोत्प्लुत्य सहसा तालमात्रं वरायुधैः । दृढाहताः पतन्पूर्वं दानवाः प्रमथास्तथा ॥ ४
सिद्धाश्चाप्सरसश्चैव चारणाश्च नभोगताः । दृढप्रहारैर्हर्षिताः साधु साध्विति चुक्रुशुः ॥ ४
अनाहताश्च वियति देवदुन्दुभयस्तथा । नदन्तो मेघशब्देन शरभा[3] इव रोषिताः ॥ ४
ते तस्मिंस्त्रिपुरे दैत्या नद्यः सिन्धुपताविव । विशन्ति क्रुद्धवदना वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ४
तारकाख्यपुरे तस्मिन्सुराः शूराः समन्ततः । [4]सशस्त्रा निपतन्ति स्म सपक्षा इव भूधराः ॥ ४
योधयन्ति त्रिभागेण त्रिपुरे तु गणेश्वराः । विद्युन्माली मयश्चैव मग्नौ च द्रुमवद्रणे ॥ ४
विद्युन्माली स दैत्येन्द्रो गिरीन्द्रसदृशद्युतिः । आदाय परिघं घोरं ताडयामास नन्दिनम् ॥ ४
स नन्दी दानवेन्द्रेण परिघेण दृढाहतः । भ्रमते मधुना व्यक्तः पुरा नारायणो यथा ॥ ४
नन्दीश्वरे गते तत्र गणपाः ख्यातविक्रमाः । दुद्रुवुर्जातसंरम्भा विद्युन्मालिनमासुरम् ॥ ५
घण्टाकर्णः शङ्कुकर्णो महाकालश्च पार्षदाः । ततश्च सायकैः सर्वान्गणपान्गणपाकृतीन् ॥ ५
भूयो भूयः[6] स विव्याध गणेश्वरमहत्तमान् । भित्त्वा भित्त्वा रुरावोच्चैर्नभस्यम्बुधरो यथा ॥ ५
तस्याराम्भितशब्देन नन्दी दिनकरप्रभः । संज्ञां प्राप्य ततः सोऽपि विद्युन्मालिनमाद्रवत् ॥ ५
रुद्रदत्तं तदा दीप्तं दीप्तानलसमप्रभम् । वज्रं वज्रनिभाङ्गस्य दानवस्य ससर्ज ह ॥ ५
तं नन्दिभुजनिर्मुक्तं मुक्ताफलविभूषितम् । पपात वक्षसि तदा वज्रं दैत्यस्य भीषणम् ॥ ५
स वज्रनिहतो दैत्यो वज्रसंहननोपमः । पपात वज्राभिहतः शक्रेणाद्रिरिवाहतः ॥ ५
दैत्येश्वरं विनिहतं नन्दिना कुलनन्दिना । चुक्रुशुर्दानवाः प्रेक्ष्य दुद्रुवुश्च गणाधिपाः ॥ ५
दुःखामर्षितरोषास्ते विद्युन्मालिनि पातिते । द्रुमशैलमहावृष्टिं पयोदाः ससृजुर्यथा ॥ ५
ते पीड्यमाना गुरुभिर्गिरिभिश्च गणेश्वराः । कर्तव्यं न विदुः किंचिद्[12]न्यमाधार्मिका इव
ततोऽसुरवरः श्रीमांस्तारकाख्यः प्रतापवान् । सतरूणां गिरीणां वै तुल्यरूपधरो बभौ ॥ ६
भिन्नोत्तमाङ्गा गणपा भिन्नपादाङ्कितानना । विरेजुर्भुजगा मन्त्रैर्वार्यमाणा यथा तथा ॥ ६
मयेन मायावीर्येण वध्यमाना गणेश्वराः । भ्रमन्ति बहुशब्दालाः पञ्जरे शकुना इव ॥ ६
तथाऽसुरवरः श्रीमांस्तारकाख्यः प्रतापवान् । ददाह च बलं सर्वं शुष्केन्धनमिवानलः ॥ ६
तारकाख्येन वार्यन्ते शरवर्षैस्तदा गणाः । मयेन मायानिहतास्तारकाख्येन चेषुभिः ॥
गणेशा विधुरा जाता जीर्णमूला यथा द्रुमाः ॥ ६
भूयः संपतते चाग्निर्ग्रहान्ग्राहान्भुजंगमान् । गिरीन्द्रांश्च हरीन्व्याघ्रान्वृक्षान्सृमरवर्णकान्

१ ग. घ. च. °दैत्यैरुत्स्वनाद्भिर्महास्वनैः । ता° । २ ग. च. °रभूयिष्ठा साधु । ३ क. ख सरमा । ४ ग. ङ. अशस्त्रा । ५ ग. च. हते । ६ ग. घ. ङ. भूयस्त्रिभिश्चापि ग. । ७ ग. घ. ङ. °त्वा ररासासौ नभ° । ८ ग. ङ. तस्य नर्दित° । ९ ग. ससर्ज नि° । १० ग. °पमम् । प° । ११ ग. घ. ङ. °धिपम् । दुः । १२ ग. चिदधर्मे धा° । °निदृध्यमानाश्च धार्मिकाः । त° ।

रभानष्टपादांश्च अपः पवनमेव च । मयो मायाबलेनैव पातयत्येव शत्रुषु ॥ ६६
ते तारकाख्येन मयेन मायया संमुह्यमाना विवशा गणेश्वराः ।
नाशक्नुवंस्ते मनसाऽपि चेष्टितुं यथेन्द्रियार्था[1] मुनिनाऽभिसंयताः ॥ ६७
महाजलाग्न्यादिसकुञ्जरोरगैर्हरीन्द्रव्याघ्रर्क्षतरक्षुराक्षसैः ।
विबाध्यमानास्तमसा विमोहिताः समुद्रमध्येष्विव गाधकाङ्क्षिणः ॥ ६८
संमर्द्यमानेषु गणेश्वरेषु संनर्दमानेषु सुरेतरेषु ।
ततः सुराणां प्रवराऽभिरक्षितुं रिपोर्बलं संविविशुः सहायुधाः ॥ ६९
यमो गदास्त्रो वरुणश्च भास्करस्तथा कुमारोऽमरकोटिसंयुतः ।
स्वयं च शक्रः सितनागवाहनः कुलीशपाणिः[3] सुरलोकपुंगवः ॥ ७०
स चोडुनाथः ससुतो दिवाकरः स सान्तकस्त्र्यक्षपतिर्महाद्युतिः ।
एते रिपूणां प्रबलाभिरक्षितं तदा बलं संविविशुर्मदोद्धताः ॥ ७१
यथा वनं दर्पितकुञ्जराधिपा यथा नभः साम्बुधरं दिवाकरः ।
यथा च सिंहैर्विजनेषु गोकुलं तथा बलं तत्त्रिदशैरभिद्रुतम् ॥ ७२
कृतप्रहारातुरदीनदानवं[4] ततस्त्वभज्यन्त बलं हि पार्षदाः ।
स्वज्योतिषां ज्योतिरिवोष्मवान्हरि*र्यथा तमो घोरतरं नराणाम् ॥ ७३
विशान्तयामास यथा सदैव निशाकरः संचितशार्वरं तमः ।
ततोऽपकृष्टे च तमःप्रभावे अस्त्रप्रभावे च विवर्धमाने ॥ ७४
दिग्लोकपालैर्गणनायकैश्च कृतो महान्सिंहरवो मुहूर्तम् ।
संख्ये विभग्ना विकरा विपादाश्छिन्नोत्तमाङ्गाः शरपूरिताङ्गाः ॥ ७५
देवेतरा देववरैर्विभिन्नाः सीदन्ति पङ्केषु यथा गजेन्द्राः ।
वज्रेण भीमेन च वज्रपाणिः शक्त्या च शक्त्या च मयूरकेतुः ॥ ७६
दण्डेन चोग्रेण च धर्मराजः पाशेन चोग्रेण च वारिगोप्ता ।
शूलेन कालेन च यक्षराजो वीर्येण तेजस्वितया सुकेशः ॥ ७७
गणेश्वरास्ते सुरसंनिकाशाः पूर्णाहुतीसिक्तशिखिप्रकाशाः ।
उत्सादयन्ते दनुपुत्रवृन्दान्यथैव[5] इन्द्राशनयः पतन्त्यः ॥ ७८
मयस्तु देवान्परिरक्षितारमुमात्मजं देववरं कुमारम् ।
शरेण भित्त्वा स हि तारकासुतं स तारकाख्यासुरमाबभाषे ॥ ७९
कृत्वा प्रहारं प्रविशामि वीरं पुरं हि दैत्येन्द्रबलेन युक्तः ।
विश्राममूर्जस्करमप्यवाप्य पुनः करिष्यामि रणं प्रपन्नैः ॥ ८०

* इत आरभ्य सुकेश इत्यन्तग्रन्थस्थानेऽयं ग्रन्थो ग. पुस्तके–रिर्विपातयामास यथा स एनसा । स्वज्योतिषा तेन तमः प्रदग्धं ननाश तूर्णं त्रिदशाधिपेन ॥ ततापं कृष्णं तपसः प्रभावैरस्त्रेण भीतो न च वज्रपाणिः ॥ शक्त्या च शक्त्या च मयूरकेतुर्दण्डेन चण्डेन च धर्मराजः ॥ पाशेन चोग्रेण च वारिगोप्ता शूलेन कालेन च यक्षराजः । वज्रेण तेजस्वितया सुकेशो देवाश्च सर्वे धृतिवीर्ययुक्ता इति ।

१ ग. °यार्थं मु° । २ ग. घ. °ताः । दिवाकराग्न्यागिरिकु° । ३ ग. घ. °पाणिर्वर° । ४ ग. च. °हारांस्तदरींश्च दानवांस्ततस्त्वभज्यन्त रणे न पा° । ५ ग. घ. ङ. °वृक्षान्य° ।

वयं हि शस्त्रक्षतविक्षताङ्गा विशीर्णशस्त्रध्वजवर्मवाहाः ।
जयैषिणस्ते जयकाशिनश्च गणेश्वरा लोकवराधिपाश्च ॥ ८१
मयस्य श्रुत्वा दिवि तारकाख्यो वचोऽभिकाङ्क्षन्क्षतजोपमाक्षः ।
विवेश तूर्णं त्रिपुरं दितेः सुतैः सुतैरदित्या युधि वृद्धहर्षैः ॥ ८२
ततः सशङ्खानकभेरिभीमं ससिंहनादं हरसैन्यमाबभौ ।
मयानुगं घोरगभीरगह्वरं यथा हिमाद्रेर्गजसिंहनादितम् ॥ ८३

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे त्रिपुरदाहे प्रहारकृतं नाम पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ६३१९ ॥

अथ षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—
मयः[1] प्रहारं कृत्वा तु मायावी दानवर्षभः । विवेश तूर्णं त्रिपुरमभ्रं नीलमिवाम्बरम् ॥ १
स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य दानवान्वीक्ष्य मध्यगान् । दध्यौ लोकक्षये प्राप्ते कालं काल
इवापरः ॥ २
इन्द्रोऽपि बिभ्यते यस्य स्थितो युद्धेष्सुरग्रतः । स चापि निधनं प्राप्तो विद्युन्माली महायशाः
दुर्गं वै त्रिपुरस्यास्य न समं विद्यते पुरम् । तस्याप्येषोऽनयः प्राप्तो न दुर्गं[3] कारणं क्वचित् ॥ ४
कालस्यैव वशे सर्वं दुर्गं दुर्गतरं च यत् । काले क्रुद्धे कथं कालात्त्राणं नोऽद्य भविष्यति॥
लोकेषु त्रिषु यत्किंचिद्बलं वै सर्वजन्तुषु । कालस्य तद्वशं सर्वमिति पैतामहो विधिः ॥ ६
अस्मिन्कः प्रभवेद्योगो ह्यसंधार्येऽमितात्मनि । लङ्घने कः समर्थः स्यादृते देवं महेश्वरम्
बिभेमि नेन्द्राद्धि यमाद्वरुणान्न च वित्तपात् । स्वामी चैषां तु देवानां दुर्जयः स महेश्वरः ॥
ऐश्वर्यस्य फलं यत्तत्प्रभुत्वस्य च यत्फलम् । तदद्य दर्शयिष्यामि यावद्धीराः समन्ततः ॥ ९
वापीममृततोयेन पूर्णां स्रक्ष्ये[6] वरौषधीः । जीविष्यन्ति तदा दैत्याः संजीवनवरौषधैः ॥ १०
इति संचिन्त्य बलवान्मयो मायाविनां वरः । मायया ससृजे वापीं रम्भामिव पितामहः ॥
द्वियोजनायतां दीर्घां पूर्णयोजनविस्तृताम् । आरोहसंक्रमवतीं चित्ररूपां कथामिवं ॥ १२
इन्दोः किरणकल्पेन मृष्टेनामृतगन्धिना । पूर्णां परमतोयेन गुणपूर्णामिवाङ्गनाम् ॥ १३
उत्पलैः कुमुदैः पद्मैर्वृतां कादम्बकैस्तथा । चन्द्रभास्करवर्णाभैर्भीमैरावरणैर्वृताम् ॥ १४
खगैर्मधुररावैश्च चारुचामीकरप्रभैः । कामैषिभिरिवाऽऽकीर्णां जीवानामरणीमिव ॥ १५
तां वापीं सृज्य स मयो गङ्गामिव महेश्वरः । तस्यां प्रक्षालयामास विद्युन्मालिनमादितः ॥
स वाप्यां मज्जितो दैत्यो देवशत्रुर्महाबलः । उत्तस्थाविन्धनैरिद्धः सद्यो हुत इवानलः ॥ १७
मयस्य चाञ्जलिं कृत्वा तारकाख्योऽभिवादितः । विद्युन्मालीति वचनं मयमुत्थाय चाब्रवीत्

---

१ ग. मयोऽवहा° । घ. मयोवहा° । ङ. मयोवराहं कृ° । २ ग. °न्द्रो बिभेति यद्यस्मात्स्थितो । ३ ग. घ. दुर्गमपहारिणम् । का° । ४ ग. °च्छिद्रेतोनिर्यातबिन्दुषु । घ. °च्छिद्रेतोनिर्यासबिन्दुषु । ङ. च्छिद्रियते निर्भयात्मकम् । का° । ५ ग. °पी वाऽमृततोयस्य पू° । ६ ग. स्रक्ष्यामि तामहम् । जी° । ७ ग. घ. ङ. °व । चन्द्रनिर्यासकल्पस्य मृष्टस्यामृतगन्धिनः । पू° । ८ ग. घ. च. °रवाचालैश्चारु° ।

क्व नन्दी सह रुद्रेण वृतः प्रमथजम्बुकैः। युध्यामोऽरीन्विनिष्पीड्य दया देहेषु का हि नः॥
अन्वास्यैव च रुद्रस्य भवामः प्रभविष्णवः। तैर्वा विनिर्हता युद्धे भविष्यामो यमाशनाः॥
विद्युन्मालेर्निशम्यैतन्मयो वचनमूर्जितम्। तं परिष्वज्य साश्राक्ष इदमाह महासुरः॥ २१
विद्युन्मालिन्न मे राज्यमभिप्रेतं न जीवितम्। त्वया विना महाबाहो किमन्येन महासुर॥२२
महामृतमयी वापी ह्येषा मायाभिरीश्वर। सृष्टा दानवदैत्यानां हतानां जीववर्धिनी॥ २३
दिष्ट्या त्वां दैत्य पश्यामि यमलोकादिहाऽऽगतम्। दुर्गतावनयग्रस्तं भोक्ष्यामोऽद्य महा-
निधिम्॥ २४
दृष्ट्वा दृष्ट्वा च तां वापीं मायया मयनिर्मिताम्। हृष्टाननाक्षा दैत्येन्द्रा इदं वचनमब्रुवन्॥ २५
दानवा युध्यतेदानीं प्रमथैः सह निर्भयाः। मयेन निर्मिता वापी हतान्संजीवयिष्यति॥ २६
ततः क्षुब्धाम्बुधिनिभा भेरी सा तु भयंकरी। वाद्यमाना ननादोच्चै रौरवी सा पुनः पुनः॥
श्रुत्वा भेरीरवं घोरं मेघारम्भितसंनिभम्। न्यपतन्नसुरास्तूर्णं त्रिपुराद्युद्धलालसाः॥ २८
लोहराजतसौवर्णैः कटकैर्मणिराजितैः। आमुक्तैः कुण्डलैर्हारैर्मुकुटैरपि चोत्कटैः॥ २९
धूमायिता ह्यविरमा ज्वलन्त इव पावकाः। आयुधानि समादाय काशिनो दृढविक्रमाः॥
नृत्यमाना इव नटा गर्जन्त इव तोयदाः। करोच्छ्रया इव गजाः सिंहा इव च निर्भयाः॥
ह्रदा इव च गम्भीराः सूर्या इव प्रतापिताः। द्रुमा इव च दैत्येन्द्रास्त्रासयन्तो बलं महत्॥
प्रमथा अपि सोत्साहा गरुडोत्पातपातिनः। युयुत्सवोऽभिधावन्ति दानवान्दानवारयः॥
नन्दीश्वरेण प्रमथास्तारकाख्येन दानवाः। चक्रुः संहत्य सङ्ग्रामं चोद्यमाना बलेन च॥३४
तेऽसिभिश्चन्द्रसंकाशैः शूलैश्चानलपिङ्गलैः। बाणैश्च दृढनिर्मुक्तैरभिजघ्नुः परस्परम्॥ ३५
शराणां सृज्यमानानामसीनां च निपात्यताम्। रूपाण्यासन्महोल्कानां पतन्तीनामिवाम्बरात्
शक्तिभिर्भिन्नहृदया निर्दयां इव पातिताः। निरयेष्विव निर्मग्नाः कूजन्ते प्रमथासुराः॥ ३७
हेमकुण्डलयुक्तानि किरीटोत्कटवन्ति च। शिरांस्युर्व्यां पतन्ति स्म गिरिकूटा इवात्यये॥ ३८
परश्वधैः पट्टिशैश्च खड्गैश्च परिघैस्तथा। छिन्नाः करिवराकारा निपेतुस्ते धरातले॥ ३९
गर्जन्ति सहसा हृष्टाः प्रमथा भीमगर्जनाः। साधयन्त्यपरे सिद्धा युद्धगान्धर्वमद्भुतम्॥
बलवान्भासि प्रमथ दर्पितो भासि दानव। इति चोच्चारयन्वाचं चारणा रणधूर्गताः॥४१
परिघैराहताः केचिद्दानवैः शंकरानुगाः। वमन्ते रुधिरं वक्त्रैः स्वर्णधातुमिवाचलाः॥ ४२
प्रमथैरपि नाराचैरसुराः सुरशत्रवः। द्रुमैश्च गिरिशृङ्गैश्च गाढमेवाऽऽहवे हताः॥ ४३
सूदितानथ तान्दैत्यानन्ये दानवपुंगवाः। उत्क्षिप्य चिक्षिपुर्वाप्यां मयदानवचोदिताः॥
ते चापि भास्वरैर्देहैः स्वर्गलोक इवामराः। उत्तस्थुर्वापीमासाद्य सद्रूपाभरणाम्बराः॥
अथैके दानवाः प्राप्य वापीप्रक्षेपणादसून्। आस्फोट्य सिंहनादं च कृत्वाऽधावंस्तथाऽसुराः
दानवाः प्रमथानेतान्प्रसर्पत किमासथ। हतानपि हि वो वापी पुनरुज्जीवयिष्यति॥ ४७
एवं श्रुत्वा शङ्कुकर्णो वचोऽग्रग्रहसंनिभः। द्रुतमेवैत्य देवेशमिदं वचनमब्रवीत्॥ ४८

---

१ ग. घ °हताः सर्वे वयं युद्धे मयानुगाः। वि°। २ ग. घ ङ. °हो को नामेह महासुरः। ३ ग. घ °नाक्षो दैतेय इदं वचनमब्रवीत्। दा°। ४ ग. घ. ङ. च। तोमरैश्च°। ५ घ. च. °या हतरा°। ६ ग. खड्गैः परशुभिस्त। ७ ग. °रिकराका°। ८ ग. च. °मतर्ज°। ९ ग. चारणा। घ. स्तारणा। १० ग. कर्ण स °पग्रह°।

सूदिताः सूदिता देव प्रमथैरसुरा ह्यमी । उत्तिष्ठन्ति पुनर्भीमाः सस्या इव जलोक्षिताः ॥
अस्मिन्किल पुरे वापी पूर्णामृतरसाम्भसा । निहता निहता यत्र क्षिप्ता जीवन्ति दानवाः
इति विज्ञापयद्देवं शङ्कुकर्णो महेश्वरम् । अभवन्दानवबल उत्पाता वै सुदारुणाः ॥ ५१
तारकाख्यः सुभीमाक्षो दारितास्यो हरिर्यथा । अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो महादेवरथं प्रति ॥५२
त्रिपुरे तु महान्घोरो भेरीशङ्खरवो बभौ । दानवा निःसृता दृष्ट्वा देवदेवंरथे सुरम् ॥ ५३
भूकम्पश्चाभवत्तत्र शताङ्गो भूगतोऽभवत् । दृष्ट्वा क्षोभमगाद्रुद्रः स्वयंभूश्च पितामहः ॥ ५४
ताभ्यां देववरिष्ठाभ्यामन्वितः स रथोत्तमः । अनायतनमासाद्य सीदते गुणवानिव ॥ ५५
धातुक्षये देह इव ग्रीष्मे चाल्पमिवोदकम् । शैथिल्यं याति स रथः स्नेहो विप्रकृतो यथा ॥ ५६
रथादुत्पत्याऽऽत्मभूर्वै सीदन्तं तु रथोत्तमम् । उज्जहार महाप्राणो रथं त्रैलोक्यरूपिणम् ॥५७
तदा शराद्विनिष्पत्य पीतवासा जनार्दनः । वृषरूपं महत्कृत्वा रथं जग्राह दुर्धरम् ॥ ५८
स विषाणाभ्यां त्रैलोक्यं रथमेव महारथः । प्रगृह्योद्वहते सज्जं कुलं कुलवहो यथा ॥ ५९
तारकाख्योऽपि दैत्येन्द्रो गिरीन्द्र इव पक्षवान् । अभ्यद्रवत्तदा देवं ब्रह्माणं[2] हतवांश्च सः ॥
स तारकाख्याभिहतः प्रतोदं न्यस्य कूबरे । विजज्वाल मुहुर्ब्रह्मा श्वासं वक्त्रात्समुद्गिरन् ॥
तत्र दैत्यैर्महानादो दानवैरपि भैरवः । तारकाख्यस्य पूजार्थं कृतो जलधरोपमः ॥ ६२

रथचरणकरोऽथ महामृधे वृषभवपुर्वृषभेन्द्रपूजितः ।
दितितनयबलं विमर्द्य सर्वं त्रिपुरपुरं प्रविवेश केशवः ॥ ६३
सजलजलदराजितां समस्तां कुमुदवरोत्पलफुल्लपङ्कजाढ्याम् ।
सुरगुरुरपिबत्पयोऽमृतं तद्रविरिव संचितशार्वरं तमोऽन्धम् ॥ ६४

वापीं पीत्वाऽसुरेन्द्राणां पीतवासा जनार्दनः । नर्दमानो महाबाहुः प्रविवेश शरं ततः ॥ ६५

ततोऽसुरा भीमगणेश्वरैर्हताः प्रहारसंवर्धितशोणितापगाः ।
पराङ्मुखा भीममुखैः कृता रणे यथा नयाभ्युद्यततत्परैर्नरैः ॥ ६६
स तारकाख्यस्तडिमालिरेव च मयेन सार्धं प्रमथैराभिद्रुताः ॥
पुरं परावृत्य नु ते शरार्दिता यथा शरीरं पवनोदये गताः ॥ ६७
गणेश्वराभ्युद्यतदर्पकाशिनो महेन्द्रनन्दीश्वरषण्मुखा युधि ।
विनेदुरुच्चैर्जहसुश्च दुर्मदा जयेम चन्द्रादिदिगीश्वरैः सह ॥ ६८

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे त्रिपुरदाहे षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ६३८७ ॥

अथ सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

प्रमथैः समरे भिन्नास्त्रैपुरास्ते सुरारयः । पुरं प्रविविशुर्भीताः प्रमथैर्भग्नगोपुरम् ॥ १

---

१ ग. °वचलो यथा । ते तत्र निःसृता देवास्तारकाख्येन संयुगे । स च क्षो° । २ ग. °णं प्रभुमीश्वरम् । स ।

शीर्णदंष्ट्रा यथा नागा भग्नशृङ्गा यथा वृषाः । यथा विपक्षाः शकुना नद्यः क्षीणोदका यथा
मृतप्रायास्तथा दैत्या[1] दैवतैर्विकृताननाः । बभूवुस्ते विमनसः कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥ ३
अथ तान्म्लानमनसस्तदा तामरसाननः । उवाच दैत्यो दैत्यानां परमाधिपतिर्मयः ॥ ४
कृत्वा युद्धानि घोराणि प्रमथैः सह सामरैः । तोषयित्वा तथा युद्धे प्रमथानमरैः सह ॥ ५
यूयं यत्प्रथमं दैत्याः पश्चाच्च बलपीडिताः । प्रविष्टा नगरं त्रासात्प्रमथैर्भृशमर्दिताः ॥ ६
अप्रियं क्रियते व्यक्तं दैवैर्नास्त्यत्र संशयः । यत्र नाम महाभागाः प्रविशन्ति गिरेर्वनम् ॥ ७
अहो हि कालस्य बलमहो कालो हि दुर्जयः । यत्रेदृशस्य दुर्गस्य उपरोधोऽयमागतः ॥ ८
मये विवदमाने तु नर्दमान इवाम्बुदे । बभूवुर्निष्प्रभा दैत्या ग्रहा इन्दूदये यथा ॥ ९
वापीपालास्ततोऽभ्येत्य नभः काल इवाम्बुदाः । मयमाहुर्यमप्रख्यं साञ्जलिप्रग्रहाः स्थिताः
या साऽमृतरसा गूढा वापी वै निर्मिता त्वया । समाकुलोत्पलवना समीनाकुलपङ्कजा ॥ ११
पीता सा वृषरूपेण केनचिद्दैत्यनायक । वापी सा सांप्रतं दृष्टा मृतसंज्ञा इवाङ्गना ॥ १२
वापीपालवचः श्रुत्वा मयोऽसौ दानवप्रभुः । कष्टमित्यसकृत्प्रोच्य दितिजानिदमब्रवीत् ॥
मया मायाबलकृता वापी पीता त्वियं यदि । विनष्टाः स्म न संदेहस्त्रिपुरं दानवा गतम् ॥
निहतान्निहतान्दैत्यानाजीवयति दैवतैः । पीता वा यदि वा वापी पीता वै पीतवाससा ॥
कोऽन्यो मन्मायया गुप्तां वापीममृततोयिनीम् । पास्यते विष्णुमाजितं वर्जयित्वा गदाधरम्
सुगुह्यमपि दैत्यानां नास्त्यस्याविदितं भुवि । यत्र मद्वरकौशल्यं विज्ञा[2]तं न वृतं बुधैः ॥ १७
समोऽयं रुचिरो देशो नि[3]र्द्रुमो निद्रुमाचलैः । *नवाम्भःपूरितं कृत्वा बाधन्तेऽस्मान्मरुद्गणाः
ते यूयं यदि मन्यध्वं सागरोपरिधिष्ठिताः । प्रमथानां महावेगं सहामः श्वसनोपमम् ॥ १९
एतेषां च समारम्भास्तस्मिन्सागरसंप्लवे । निरुत्साहा भविष्यन्ति एतै[4]र्द्रथपथावृताः ॥ २०
युध्यतां निघ्नतां शत्रून्भीतानां च द्रविष्यताम् । सागरोऽम्बरसंकाशः शरणं नो भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा स मयो दैत्यो दैत्यानामधिपस्तदा । त्रिपुरेण ययौ तूर्णं सागरं सिन्धुबान्धवम् ॥२२
सागरे जलगम्भीर उत्पपात पुरं वरम् । अवतस्थुः पुराण्येव गोपुराभरणानि च ॥ २३
अपक्रान्ते तु त्रिपुरे त्रिपुरारिस्त्रिलोचनः । पितामहमुवाचेदं वेदवादविशारदम् ॥ २४
पितामह दृढं भीता भगवन्दानवा हि नः । विपुलं सागरं ते तु दानवाः समुपाश्रिताः ॥ २५
यत एव हि ते यातास्त्रिपुरेण तु दानवाः । तत एव रथं तूर्णं प्रापयस्व पितामह ॥ २६
सिंहनादं ततः कृत्वा देवा देवरथं च तम् । परिवार्य ययुर्हृष्टाः सायुधाः पश्चिमोदधिम् ॥ २७
ततोऽमरामरगुरुं परिवार्य भवं हरम् । नर्दयन्तो ययुस्तूर्णं सागरं दानवालयम् ॥ २८

अथ चारुपताकभूषितं पटहाडम्बरशङ्खनादितम् ।
त्रिपुरमभिसमीक्ष्य देवता विविधबला ननदुर्यथा घनाः ॥ २९
असुरवरपुरेऽपि दारुणो जलधररावमृदङ्गगह्वरः ।
दनुतनयनिनादमिश्रितः प्रतिनिधिसंक्षुभितार्णवोपमः ॥ ३०
अथ भुवनपतिर्ग[6]तिः सुराणामरिमृगयामददात्सुलब्धबुद्धिः ।
त्रिदशगणपतिर्ह्युवाच शक्रं त्रिपुरगतं सहसा निरीक्ष्य शत्रुम् ॥ ३१

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—न च यत्र रथं कृत्वा बाधन्तेऽस्मान्यथाऽमरा इति ।

१ ग. घ. °त्या दवेषु विकृ° । २ ग. त । बुधेन च । स° । ३ क. ख. त्वभेमं दूरतः कृ° । ४ घ. °तद्रुद्रमनावृ° । ५ ग. सपुरोहिताः । ६ ग. °र्गतिं सु° । ७ ग. °गयं ददौ ऋजुत्वबु° ।

त्रिदशगणपते निशामयैतत्त्रिपुरनिकेतनं दानवाः प्रविष्टाः ।
यमवरुणकुबेरषण्मुखैस्तत्सह गणपैरपि हन्मि तावदेव ॥ ३२
विहितपरबलाभिघातभूतं भ्रज जलधेस्तु यतः पुराणि तस्थुः ।
स रथवरगतो भवः समर्थो ह्युदधिमगात्त्रिपुरं पुनर्निहन्तुम् ॥ ३३
इति परिगणयन्तो दितेः सुता ह्यवतस्थुर्लवणार्णवोपरिष्टात् ।
अभिभवत्रिपुरं सदानवेन्द्रं शरवर्षैर्मुसलैश्च वज्रमिश्रैः ॥ ३४
अहमपि रथवर्यमास्थितः सुरवरवर्य भवेय पृष्ठतः ।
असुरवरवधार्थमुद्यतानां प्रतिविदधामि सुखाय तेऽनघ ॥ ३५
इति भववचनप्रचोदितो दशशतनयनवपुः समुद्यतः ।
त्रिपुरपुरजिघांसया हरिः प्रविकसिताम्बुजलोचनो ययौ ॥ ३६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे त्रिपुराक्रमणं नाम सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ६४२३ ॥

अथाष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

मघवा तु निहन्तुं तानसुरानमरेश्वरः । लोकपाला ययुः सर्वे गणपालाश्च सर्वशः ॥ १
ईश्वरा मोदिताः सर्वे उत्पेतुश्चाम्बरे तदा । खगतास्तु विरेजुस्ते पक्षवन्त इवाचलाः ॥ २
प्रययुस्तत्पुरं हन्तुं शरीरमिव व्याधयः । शङ्खाडम्बरनिर्घोषैः पणवान्पटहानपि ॥
नादयन्तः पुरो देवा दृष्टास्त्रिपुरवासिभिः ॥ ३
हरः प्राप्त इतीवोक्त्वा बालिनस्ते महासुराः । आजग्मुः परमं क्षोभमत्ययेष्विव सागराः ॥ ४
सुरतूर्यरवं श्रुत्वा दानवा भीमदर्शनाः । निनेदुर्वादयन्तश्च नानावाद्यान्यनेकशः ॥ ५
भूयोदीरितवीर्यास्ते परस्परकृतागसः । पूर्वदेवाश्च देवाश्च सूदयन्तः परस्परम् ॥ ६
आक्रोशेऽपि समप्रख्ये तेषां देहनिकृन्तनम् । प्रवृत्तं युद्धमतुलं प्रहारकृतानिःस्वनम् ॥ ७
निष्पतन्त इवाऽऽदित्याः प्रज्वलन्त इवाग्नयः । शंसन्त इव नागेन्द्रा भ्रमन्त एव पक्षिणः ॥
गिरीन्द्रा इव कम्पन्तो गर्जन्त इव तोयदाः ॥ ८
जृम्भन्त इव शार्दूलाः गर्जन्त इव तोयदाः । प्रवृद्धोर्मितरङ्गौघाः क्षुभ्यन्त इव सागराः ॥ ९
प्रमथाश्च महाशूरा दानवाश्च महाबलाः । युयुधुर्निश्चला भूत्वा वज्रा इव महाचलैः ॥ १०
कार्मुकाणां विकृष्टानां बभूवुर्दारुणा रवाः । कालानुगानां मेघानां यथा वियति वायुना ॥ ११
आहुश्च युद्धे मा भैषीः क्व यास्यसि मृतो ह्यसि । प्रहराऽऽशु स्थितोऽस्म्यत्र एहि दर्शय पौरु-
षम् ॥
गृहाण च्छिन्धि भिन्धीति खाद मारय दारय । इत्यन्योन्यमनूच्चार्य प्रययुर्यमसादनम् ॥ १३
खड्गापवर्जिताः केचित्केचिच्छिन्नाः परश्वधैः । केचिन्मुद्गरचूर्णाश्च केचिद्बाहुभिराहताः ॥

---

१ ग हरः । २ ग, ॰स्वरेणोर्जिताः । ३ ग ङ. क्षोभं कल्पान्तोष्व॰ । ४ ग ॰हाबलाः । का॰ ।

पट्टिशैः सूदिताः केचित्केचिच्छूलविदारिताः । दानवाः शरपुष्पाभाः सवना इव पर्वताः ॥
निपतन्त्यर्णवजले भीमनक्रतिमिङ्गिले ॥ १५
व्यसुभिः सुनिबद्धाङ्गैः पतमानैः सुरेतरैः । संबभूवार्णवे शब्दः सजलाम्बुदनिस्वनः ॥ १६
तेन शब्देन मकरा नक्रास्तिमितिमिङ्गिलाः । मत्ता लोहितगन्धेन क्षोभयन्तो महार्णवम् ॥ १७
परस्परेण कलहं कुर्वाणा भीममूर्तयः । भ्रमन्ते भक्षयन्तश्च दानवानां च लोहितम् ॥ १८
सरथान्सायुधान्साश्वान्सवस्त्राभरणावृतान् । जग्रसुस्तिमयो दैत्यान्द्रावयन्तो जलेचरान् ॥
मृधं यथाऽसुराणां च प्रमथानां प्रवर्तते । अम्बरेऽम्भसि च तथा युद्धं चक्रुर्जलेचराः २०

यथा भ्रमन्ति प्रमथाः सदैत्यास्तथा भ्रमन्ते तिमयः सनक्राः ।
यथैव छिन्दन्ति परस्परं तु तथैव क्रन्दन्ति विभिन्नदेहाः ॥ २१
व्रणाननैरङ्गरसं स्रवद्भिः सुरासुरैर्नक्रतिमिङ्गिलैश्च ।
कृतो मुहूर्तेन समुद्रदेशः सरक्ततोयः समुदीर्णतोयः ॥ २२
पूर्वं महाम्भोधरपर्वताभं द्वारं महान्तं त्रिपुरस्य शक्रः ।
निपीड्य तस्थौ महता बलेन युक्तोऽमराणां महता बलेन ॥ २३
तथोत्तरं सोऽन्तरजो हरस्य बालार्कजाम्बूनदतुल्यवर्णः ।
स्कन्दः पुरद्वारमथाऽऽरुरोह वृद्धोऽस्तशृङ्गं प्रपतन्निवार्कः ॥ २४
यमश्च वित्ताधिपतिश्च देवो दण्डान्वितः पाशवरायुधश्च ।
देवारिणस्तस्य पुरस्य द्वारं ताभ्यां तु तत्पश्चिमतो निरुद्धम् ॥ २५
दक्षारिरुद्रस्तपनायुताभः स भास्वता देवरथेन देवः ।
तद्दक्षिणद्वारमरेः पुरस्य रुध्वाऽवतस्थौ भगवांस्त्रिनेत्रः ॥ २६
तुङ्गानि वेश्मानि सगोपुराणि स्वर्णानि कैलासशशिप्रभाणि ।
प्रह्लादरूपाः प्रमथावरुद्धा ज्योतींषि मेघा इव चाश्मवर्षाः ॥ २७
उत्पाट्य चोत्पाट्य गृहाणि तेषां सशैलमालासमवेदिकानि ।
प्राक्षिप्य प्राक्षिप्य समुद्रमध्ये कालाम्बुदाभाः प्रमथा विनेदुः ॥ २८
रक्तानि चाशेषवनैर्युतानि साशोकखण्डानि सकोकिलानि
गृहाणि हे नाथ पितः सुतेति भ्रातेति कान्तेति प्रियेति चापि
उत्पाट्यमानेषु गृहेषु नार्यस्त्वनार्यशब्दान्विविधान्प्रचक्रुः ॥ २९
कलत्रपुत्रक्षयप्राणनाशे तस्मिन्पुरे युद्धमतिप्रवृत्ते ।
महासुराः सागरतुल्यवेगा गणेश्वराः कोपवृताः प्रतीयुः । ३०
परश्वधैस्तत्र शिलोपलैश्च त्रिशूलवज्रोत्तमकम्पनैश्च ।
शरीरसङ्घक्षपणं सुघोरं युद्धं प्रवृत्तं दृढवैरबद्धम् ॥ ६१
अन्योन्यमुद्दिश्य विमर्दतां च प्रधावतां चैव विनिघ्नतां च ।
शब्दो बभूवामरदानवानां युगान्तकालेष्विव सागराणाम् ॥ ३२

---

१ घ. सबाणा इ॰ । २ ग. भ्रमन्तो । ३ ग. घ. सितं । ४ ग. ॰ह बालोऽद्रिशृ । घ. ॰ह बालोऽस्त॰ । ५ ग. ङ. ॰य जलस्य म॰ । ६ ग. ङ. ॰यजीवना॰ । ७ क. ख. ॰रान्तः । व्र॰ ।

*व्रणैरजस्रं क्षतजं वमन्तः कोपोपरक्ता बहुधा नदन्तः ।
गणेश्वरास्तेऽसुरपुंगवाश्च युध्यन्ति शब्दं च महद्दुद्गिरन्तः॥ ३३
मार्गाः पुरे लोहितकर्दमोलाः स्वर्णेष्टकास्फाटिकभिन्नचित्राः ।
कृता मुहूर्तेन सुखेन गन्तुं छिन्नोत्तमाङ्गाङ्घ्रिकराः कराला: ॥ ३४
कोपावृताक्षः स तु तारकाख्यः संख्ये सवृक्षः सगिरिर्निलीनः ।
तस्मिन्क्षणे द्वारवरं ररक्षो रुद्धं भवेनाद्भुतविक्रमेण ॥ ३५
स तत्र प्राकारगतांश्च भूतांञ्छातन्महानद्भुतवीर्यसत्त्वः ॥
चचार चात्तेन्द्रियगर्वहृत्तः पुराद्विनिष्क्रम्य ररास घोरम् ॥ ३६
ततः स दैत्योत्तमपर्वताभो यथाऽञ्जसा नाग इवाभिमत्तः ।
निवारितो रुद्ररथं जिघृक्षुर्यथाऽर्णवः सर्पति चातिवेलः ॥ ३७
शेषः सुधन्वा गिरिशश्च देवश्चतुर्मुखो यः स त्रिलोचनश्च ।
ते तारकाख्याभिगता गताजौ क्षोभं यथा वायुवशात्समुद्राः ॥ ३८
शेषो गिरीशः सपितामहेशश्चोत्क्षुभ्यमाणः स रथेऽम्बरस्थः ।
बिभेद संधीषु बलाभिपन्नः कूजान्निनादांश्च करोति घोरान् ॥ ३९
एकं तु ऋग्वेदतुरंगमस्य पृष्ठे पदं न्यस्य वृषस्य चैकम् ।
तस्थौ भवः सोद्यतबाणचापः पुरस्य तत्सङ्गसमीक्षमाणः॥ ४०
तदा भवपदन्यासाद्धयस्य वृषभस्य च । पेतुः स्तनाश्च दन्ताश्च पीडिताभ्यां त्रिशूलिना ॥४१
ततःप्रभृति चाश्वानां स्तना दन्ता गवां तथा । मूढाः समभवंस्तेन चादृश्यत्वमुपागताः ॥ ४२
तारकाख्यस्तु भीमाक्षो रौद्ररक्तान्तरेक्षणः । रुद्रान्तिके सुसंरुद्धो नन्दिना कुलनन्दिना ॥४३
परश्वधेन तीक्ष्णेन स नन्दी दानवेश्वरम् । तर्क्षयामास वै तक्षा चन्दनं गन्धदो यथा ॥ ४४
परश्वधहतः शूरः शैलादिः शरभो यथा । दुद्राव खड्गं निष्कृष्य तारकाख्यो गणेश्वरम् ॥ ४५
यज्ञोपवीतमादाय चिच्छेद च ननाद च । ततः सिंहरवो घोरः शङ्खशब्दश्च भैरवः ॥
गणेश्वरैः कृतस्तत्र तारकाख्ये निषूदिते ॥ ४६
प्रमथारसितं श्रुत्वा वादित्रस्वनमेव च । पार्श्वस्थः सुमहापार्श्वं विद्युन्मालिं मयोऽब्रवीत् ४७
बहुवदनवतां किमेष शब्दो नदतां श्रूयते भिन्नसागराभः ।
वद वचनं ताडिमालिँन्कि किमेतद्रणपाला युयुधुर्ययुर्गजेन्द्राः ॥ ४८ ॥
इति मयवचनाङ्कुशार्दितस्तं ताडिमाली रविरिवांशुमाली ।
रणशिरसि समागतः सुराणां निजगादेदमरिंदमोऽतिहर्षात् ॥ ४९ ॥
यमवरुणमहेन्द्ररुद्रवीर्यस्तव यशसो निधिर्धीर तारकाख्यः ।
सकलसमरशीर्षपर्वतेन्द्रो युद्ध्वा यस्तपति हि तारको गणेन्द्रैः ॥ ५० ॥

---

* न विद्यतेऽयं श्लोकः ख. घ. पुस्तकयोः ।

---

१ ग. हदुच्चरन्तः । मा° । २ ग °माश्रिताः स्व° । ३ ग. भित्तिभिन्नाः । कृ° । ४ ग. गिरीन्द्रनीलः । तद्दाक्षिण द्वारवरं ररक्ष रु° । ५ ग. °तान्भूतासुरान्भूतपतींश्च रुद्रान् । आहारतस्तत्प्रियमर्थदर्पात्पुराद्वि° । ङ. °तान्सुराधिपान्भूतपतींश्च तद्वत् । प्रहारतस्तेन्द्रियवर्गदर्पः पु° । ६ ग. पोथयामास । ७ ग. ङ. °लिहे कि° । ८ ग. °लारुरुदुर्यथा गजे° ।

मृदितमुपनिशम्य तारकाख्यं रविदीप्तानलभीषणायताक्षम् ।
हृषितसकलनेत्रलोमसत्त्वाः प्रमथास्तोयमुचो यथा नदन्ति ॥ ५१ ॥
इति सुहृदो वचनं निशम्य तत्त्वं तडिमालेः स मयस्सुवर्णमाली ।
रणशिरस्यसिताञ्जनाचलाभो जगदे वाक्यमिदं नवेन्दुमालिम् ॥ ५२ ॥

विद्युन्मालिन्न नः कालः साधितुं ह्यवहेलया । करोमि विक्रमेणैत्पुरं व्यसनवर्जितम् ॥ ५३ ॥
विद्युन्माली ततः क्रुद्धो मयश्च त्रिपुरेश्वरः । गणाञ्जघ्नुस्तु द्राघिष्ठाः सहितास्तैर्महासुरैः॥५४
येन येन ततो विद्युन्माली याति मयश्च सः । तेन तेन पुरं शून्यं प्रमथैः प्रहृतैः कृतम् ॥ ५५

अथ यमवरुणमृदङ्गघोषैः पणवडिण्डिमज्यास्वनप्रघोषैः ।
सकरतलपुटैश्च सिंहनादैर्भवमभिपूज्य तदा सुराऽवतस्थुः ॥ ५६
संपूज्यमानो दितिजैर्महात्मभिः सहस्ररश्मिप्रतिमौजसैर्विभुः ।
अभिष्टुतः सत्यरतैस्तपोधनैर्यथास्तशृङ्गाभिगतो दिवाकरः ॥ ५७

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे त्रिपुरदाहे तारकाख्यवधो नामाष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ६४८० ॥

अथैकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

तारकाख्ये हते युद्धे उत्सार्य प्रमथान्मयः । उवाच दानवान्भूयो भूयः स तु भयावृतान् ॥
भोऽसुरेन्द्राधुना सर्वे निबोधध्वं प्रभाषितम् । यत्कर्तव्यं मया चैव युष्माभिश्च महाबलैः ॥
पुष्यं समेष्यते काले चन्द्रश्चन्द्रनिभाननाः । यदैकं त्रिपुरं सर्वं क्षणमेकं भविष्यति ॥ ३
कुरुध्वं निर्भयाः काले कोकिलाशंसितेन च । स कालः पुष्ययोगस्य पुरस्य च मया कृतः
काले तस्मिन्पुरे यस्तु संभावयति संहतिम् । स एनं कारयेच्चूर्णं बलिनैकेषुणा सुरः ॥
*यो वः प्राणो बलं यच्च यां च वो वैरिताऽसुराः । तत्कृत्वा हृदये चैव पालयध्वमिदं पुरम् ॥६
महेश्वररथं ह्येकं सर्वप्राणेन भीषणम् । विमुखीकुरुतात्यर्थं यथा नोत्सृजते शरम् ॥ ७
तत एवं कृतेऽस्माभिस्त्रिपुरस्यापि रक्षणे । प्रतीक्षिष्यन्ति विवशाः पुष्ययोगं दिवौकसः॥
निशम्य तन्मयस्यैवं दानवास्त्रिपुरालयाः । मुहुः सिंहरुतं कृत्वा मयमूचुर्यमोपमाः ॥ ९
प्रयत्नेन वयं सर्वे कुर्मस्तव प्रभाषितम् । तथा कुर्मो यथा रुद्रो न मोक्ष्यति पुरे शरम्॥ १०
अद्य यास्यामः सङ्ग्रामं तद्रुद्रस्य जिघांसवः । कथयन्ति दितेः पुत्रा हृष्टा भिन्नतनूरुहाः ११
कल्पं स्थास्यति वा स्वस्थं त्रिपुरं शाश्वतं ध्रुवम् । अदानवं वा भविता नारायणपदत्रयम् ॥
वयं न धर्मं हास्यामो यस्मिन्योक्ष्यसि नो भवान् । अदैवतमदैत्यं वा लोकं द्रक्ष्यन्ति मानवाः॥
इति संमन्त्र्य हृष्टास्ते पुरान्तर्विबुधारयः । प्रदोषे मुदिता भूत्वा चेरुर्मन्मथचारताम् ॥ १४

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—योधयध्वं यो बलं यच्च यो वरो वै वृतोऽसुरा इति ।

---

१ ग. ॅज्य रणे तदाऽव° । २ ग. ङ. °तिमो मयो बभौ । अ° । ३ ग. °न् । हे सुरेन्द्रा इदं सर्वं शृणुध्वं मत्प्रभा° । ४ ग. यत्रैकं । ५ ग. कूजध्वं । ६ क. योधां प्रा° । ७ ग. यावन्तो वेति ते सु° । ८ क. ख. घ. ङ. कुर्वता' । ९ ग. ङ. च. ॅस्मिन्मोक्ष्यति ।

मुहुर्मुक्तोदयो भ्रान्त उदयाग्रं महामणिः। तमांस्युत्सार्य भगवांश्चन्द्रो जृम्भति सोऽम्बरम्॥
कुमुदालंकृते हंसो यथा सरसि विस्तृते। सिंहो यथा चोपविष्टो वैडूर्यशिखरे महान्॥ १६
विष्णोर्यथा च विस्तीर्णे हारश्चोरसि संस्थितः। तथाऽवगाढे नभसि चन्द्रोऽत्रिनयनोद्भवः
भ्राजते भ्राजयँल्लोकान्सृजञ्ज्योत्स्नारसं बलात् ॥ १७
शीतांशावुदिते चन्द्रे ज्योत्स्नापूर्णे पुरेऽसुराः। प्रदोषे ललितं चक्रुर्गृहमात्मानमेव च॥ १८
रथ्यासु राजमार्गेषु प्रासादेषु गृहेषु च। दीपाश्चम्पकपुष्पाभा नाल्पस्नेहप्रदीपिताः॥ १९
तदा मठेषु ते दीपाः स्नेहपूर्णाः प्रदीपिताः। गृहाणि वसुमन्त्येषां सर्वरत्नमयानि च ॥
ज्वंलतोऽदीपयन्दीपांश्चेन्द्रोदय इव ग्रहाः (हान्) ॥ २०
चन्द्रांशुभिर्भासमानमन्तर्दीपैः सुदीपिंतम् । उपद्रवैः कुलमिव पीयते त्रिपुरे तमः॥ २१

तस्मिन्पुरे वै तरुणप्रदोषे चन्द्राट्टहासे तरुणप्रदोषे ।
रत्यर्थिनो वैं दनुजा गृहेषु सहाङ्गनाभिः सुचिरं विरेमुः॥ २२
विनोदिता ये तु वृषध्वजस्य पञ्चेषवस्ते मकरध्वजेन ।
तत्रासुरेष्वासुरपुंगवेषु स्वाङ्गाङ्गनाः स्वेदयुता बभूवुः॥ २३
कलप्रलापेषु च दानवीनां वीणाप्रलापेषु च मूर्छितेषु ।
मत्तप्रलापेषु च कोकिलानां सचापबाणो मदनो ममन्थ ॥ २४
तमांसि नैशानि द्रुतं निहत्य ज्योत्स्नावितानेन जगद्वितत्य ।
खे रोहिणीं तां च प्रियां समेत्य चन्द्रः प्रभाभिः कुरुतेऽधिराज्यम् ॥ २५
स्थित्वैव कान्तस्य तु पादमूले काचिद्वरस्त्री स्वकपोलमूले ।
विशेषँकं चारुतरं करोति तेनाऽऽननं स्वं समलंकरोति ॥ २६
दृष्ट्वाऽऽननं मण्डलदर्पणस्थं महाप्रभा मे मुखजेति जप्त्वा ।
स्मृत्वा वराङ्गी रमणेरितानि तेनैव भावेन रतीमवाप ॥ २७
रोमाञ्चितैर्गात्रवरैर्युवभ्यो रतानुरागाद्रमणेन चान्याः ।
स्वयं द्रुतं यान्ति मदाभिभूताः क्षपा यथा चार्कदिनावसाने ॥ २८
पेपीयते चाँतिरसानुविद्धा विमार्गिताऽन्या च प्रियं प्रसन्ना ।
काचित्प्रियस्यातिचिरात्प्रसन्ना आसीत्प्रलापेषु च संप्रसन्ना ॥ २९
गोशीर्षयुक्तैर्हरिचन्दनैश्च पङ्काङ्किताक्षी च वराऽऽसुरीणाम् ।
मनोज्ञरूपा रुचिरा बभूवुः पूर्णामृतस्येव सुवर्णकुम्भाः॥ ३०
क्षताधरोष्ठा द्रुतदोपरक्ता ललन्ति दैत्या दयितासु रक्ताः ।
तन्त्रीप्रलापास्त्रिपुरेषु रक्ताः स्त्रीणां प्रलापेषु पुनर्विरक्ताः॥ ३१
क्वचित्प्रवृत्तं मधुराभिगानं कामस्य बाणैः सुकृतं निधानम् ।
आपानभूमीषु सुखप्रमेयं गेयं प्रवृत्तं त्वथ साधयन्ति ॥ ३२

---

१ ग. घ. °म्बरे। कु°। २ ग. घ ङ. ज्वलन्तो दी°। ३ क. ख. श्चन्द्रोदयमिव। ४ ग. घ. °पितैः। उ°।
५ ग. वै तरुणाः पुरेषु। ६ क. ख. च मूर्च्छितांस्तु म°। ७ ग. °षकान्तारुणदन्तकाष्ठं ते°। ८ ग. चाभिरसाग्रपानम॰ पाययात्प्रीतिपरां प्रियं च। का। ९ क. क्षीरधरा°।

गेयं प्रवृत्तं त्वथ शोधयन्ति केचित्प्रियां तत्र च साधयन्ति ।
केचित्प्रियां संप्रति बोधयन्ति संबुध्य संबुध्य च *रामयन्ति ॥ ३३
चूतप्रसूनप्रभवः सुबन्धः सूर्ये गते वै त्रिपुरे बभूव ।
सममरो नूपुरमेखलानां शब्दश्च +संबाधति कोकिलानाम् ॥ ३४
प्रियावगूढा दयितोपगूढा काचित्प्ररूढाङ्गरुहाऽपि नारी ।
सुचारुबाष्पाङ्कुरपल्लवानां नवाम्बुसिक्ता इव भूमिरासीत् ॥ ३५
शशाङ्कपादैरुपशोभितेषु प्रासादवर्येषु वराङ्गनानाम् ।
माधुर्यभूताभरणा महान्तः स्वना बभूवुर्मदनेषु तुल्याः ॥ ३६
पानेन खिन्ना दयितातिवेलं कपोलमाजिघ्रसि किं ममेदम् ।
आरोह मे श्रोणिमिमां विशालां पीनोन्नतां काञ्चनमेखलाढ्याम् ॥ ३७
रथ्यासु चन्द्रोदयभासितासु सुरेन्द्रमार्गेषु च विस्तृतेषु ।
दैत्याङ्गना यूथगता विभान्ति तारा यथा चन्द्रमसो दिवान्ते ॥ ३८
अट्टाट्टहासेषु च चामरेषु प्रेङ्खासु चान्या मदलोलभावात् ।
संदोलयन्ते कलसंप्रहासाः प्रोवाच काञ्ची गुणसूक्ष्मनादा ॥ ३९
अम्लानमालान्वितसुन्दरीणां पर्याय एषोऽस्ति च हर्षितानाम् ।
श्रूयन्ति वाचः कलधौतकल्पा वापीषु चान्ये कलहंसशब्दाः ॥ ४०
काञ्चीकलापश्च सहाङ्गरागः प्रेङ्खासु तद्रागकृताश्च भावाः ।
छिन्दन्ति तासामसुराङ्गनानां प्रियालयान्मन्मथमार्गणानाम् ॥ ४१
चित्राम्बरश्चोच्छ्रितकेशपाशः संदोल्यमानः शुशुभेऽसुरीणाम् ।
सुचारुवेशाभरणैरुपेतस्तारागणैर्ज्योतिरिवाऽऽस चन्द्रः ॥ ४२
संदोलनादुच्छ्वसितैश्छिन्नसूत्रैः काञ्चीभ्रष्टैर्मणिभिर्विप्रकीर्णैः ।
दोलाभूमिस्तैर्विचित्रा विभाति चन्द्रस्य पार्श्वोपगतैर्विचित्रा ॥ ४३
सचन्द्रिके सोपवने प्रदोषे रुतेषु वृन्देषु च कोकिलानाम् ।
शरव्ययं प्राप्य पुरेऽसुराणां प्रक्षीणबाणो मदनश्चचार ॥ ४४
इति तत्र पुरेऽमरद्विषाणां सपदि हि पश्चिमकौमुदी तदाऽऽसीत् ।
रणशिरसि पराभविष्यतां वै भवतुरगैः कृतसंक्षया अरीणाम् ॥ ४५
चन्द्रोऽथ कुन्दकुसुमाकरहारवर्णो ज्योत्स्नावितानरहितोऽभ्रसमानवर्णः ।
विच्छायतां हि समुपेत्य न भाति तद्वद्भाग्यक्षये धनपतिश्च नरो विवर्णः ॥

* अत्र ह्रस्वाभाव आर्षः । + अत्राऽऽत्मनेपदाभाव आर्षः ।

१ ग. ङ. °व । आमर्दनो नू° । २ क. ख. घ. °माघ्रासि च किं । ३ ग. °सु नरे° । घ. °सुनगेद्र° । ४ ग. ङ. ग. °णपुनार्यः । अ° । ५ घ. श्रूयन्ते । ६ ग. °नादभ्रंशितच्छिन्नसूत्रकाञ्चीकलापुपच्युतरत्नकीर्णा । दो° । ७ ग. °मिश्रि न्तितालैर्विभा° ।

चन्द्रप्रभामरुणसारथिनाऽभिभूय संततकाञ्चनरथाङ्गसमानबिम्बः ।
स्थित्वोदयाग्रमुकुटे बहुरेव सूर्यो भात्यम्बरे तिमिरतोयवहां तरिष्यन् ॥ ४७

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे त्रिपुरकौमुदीनामैकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ६५२७ ॥

अथ चत्वारिंदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—
उदिते तु सहस्रांशौ मेरौ मासाकरे रवौ । नदद्देवबलं कृत्स्नं युगान्त इव सागरः ॥ १
सहस्रनयनो देवस्ततः शक्रः पुरंदरः । सवित्तदः सवरुणस्त्रिपुरं प्रययौ हरः ॥ २
ते नानाविधरूपाश्च प्रमथातिप्रमाथिनः । ययुः सिंहरवैर्घोरैर्वादित्रनिनदैरपि ॥ ३
ततो वादितवादित्रैश्चाऽऽतपत्रैर्महाद्रुमैः । बभूव तद्बलं दिव्यं वनं प्रचलितं यथा ॥ ४
तदापतन्तं(न्तु) संप्रेक्ष्य रौद्रं रुद्रबलं महत् । संक्षोभो दानवेन्द्राणां समुद्रप्रतिमो बभौ ५
ते चासीन्पट्टिशाञ्शक्तीः शूलदण्डपरश्वधान् । शरासनानि वज्राणि गुरूणि मुसलानि च ॥
प्रगृह्य कोपरक्ताक्षाः सपक्षा इव पर्वताः । निजघ्नुः पर्वतप्राय घना इव तपात्यये ॥ ७
सविद्युन्मालिनस्ते वै समया दितिनन्दनाः । मोदमानाः समासेदुर्देवदेवैः सुरारयः ॥ ८
मतव्यकृतबुद्धीनां जये चानिश्चितात्मनाम् । अबलानां चमूर्ह्यासीदबलावयवा इव ॥ ९
विगर्जन्त इवाम्भोदा अम्भोदसदृशत्विषः । प्रयुध्य युद्धकुशलाः परस्परकृतागसः ॥ १०
धूमायन्तो ज्वलद्भिश्च आयुधैश्चन्द्रवर्चसैः । कोपाद्वा युद्धलुब्धाश्च कुट्टयन्ते परस्परम् ॥ ११
वज्राहताः पतन्त्यन्ये बाणैरन्ये विदारिताः । अन्ये विदारिताश्चक्रैः पतन्ति ह्युदधेर्जले ॥ १२
छिन्नस्रग्दामहाराश्च प्रमृष्टाम्बरभूषणाः । तिमिनक्रगणे चैव पतन्ति प्रमथाः सुराः ॥ १३
गदानां मुसलानां च तोमराणां परश्वधाम् । वज्रशूलर्ष्टिपातानां पट्टिशानां च सर्वतः ॥ १४
गिरिशृङ्गोपलानां च प्रेरितानां प्रमन्युभिः । सजवानां दानवानां सधूमानां रवित्विषाम् ॥
आयुधानां महानोघः सागरौघे पतत्यपि ॥ १५
प्रवृद्धवेगैस्तैस्तत्र सुरासुरकरेरितैः । आयुधैस्त्रस्तनक्षत्रः क्रियते संक्षयो महान् ॥ १६
क्षुद्राणां गजयोर्युद्धे यथा भवति संक्षयः । देवासुरगणैस्तद्वत्तिमिनक्रक्षयोऽभवत् ॥ १७
विद्युन्माली च वेगेन विद्युन्माली इवाम्बुदः । विद्युन्मालघनोन्नादो नन्दीश्वरमभिद्रुतः ॥
स तं तमोरिवद्[11]नं प्रणदन्वदतां वरः : । [12]उवाच युधि शैलादिं दानवोऽम्बुधिनिःस्वनः ॥ १९
युद्धाकाङ्क्षी तु बलवा[13]न्विद्युन्माल्यहमागतः । यदि त्विदानीं मे जीवन्मुच्यसे नन्दिकेश्वर
न विद्युन्मालिहननं वचोभिर्युधि दानव ॥ २०

---

१ क. ख. सागराः । २ ग. पत्रैः सहध्वजैः । ब° । ३ ग. निर्जग्मुः । ४ ग. अचलाभा च° । ५ ग. चूर्णयन्तः । ६ ग. °पि । अक्षणिवे° । ७ ङ. °ररणे तद्व° । ८ ग. °गणे तद्व° । ९ °लीति बलवान्विद्यु° । ङ. °ली च बलवान्विद्युन्मालीव तोयदः । १० ग. °न्माली घनाकारो न° । ङ. °न्माली घनानर्दो न° । ११ ङ. °दनमुवाच वद° । १२ ङ. उग्रायुधं च शै° । १३ ग. ङ. च. °वांस्त्वयाऽहं मर्कटानन । यदिदा° ।

तमेवंवादिनं दैत्यं नन्दीशस्तपतां वरः । उवाच प्रहरंस्तत्र वाक्यालंकारकोविदः ॥ २१
दानवा धर्मकामाणां नैषोऽवसर इत्युत । शक्तो हन्तुं किमात्मानं जातिदोषाद्विबृंहसि ॥
यदि तावन्मया पूर्वं हतोऽसि पशुवद्यथा । इदानीं वा कथं नाम न हिंस्ये क्रतुदूषणम् ॥
सागरं तरते दोर्भ्यां पातयेद्यो दिवाकरम् । सोऽपि मां शक्नुयान्नैव चक्षुर्भ्यां समवीक्षितुम् ॥
इत्येवंवादिनं तत्र नन्दिनं तन्निभो बले । बिभेदैकेषुणा दैत्यः करेणार्क इवाम्बुदम् ॥ २५
वक्षसः स शरस्तस्य पपौ रुधिरमुत्तमम् । सूर्यस्त्वात्मप्रभावेण नद्यर्णवजलं यथा ॥ २६
स तेन सुप्रहारेण प्रथमं चातिरोषितः । हस्तेन वृक्षमुत्पाट्य चिक्षेप गजराडिव ॥ २७
वायुनुन्नः स च तरुः शीर्णपुष्पो महारवः । विद्युन्मालिशरैश्छिन्नः पपात पतगेशवत् ॥ २८
वृक्षमालोक्य तं छिन्नं दानवेन वरेषुभिः । रोषमाहारयत्तीव्रं नन्दीश्वरः सुविग्रहः ॥ २९
सोद्यम्य करमारावे रविशक्रकरप्रभम् । दुद्राव हन्तुं स क्रूरं माहिषं गजराडिव ॥ ३०
तमापतन्तं वेगेन वेगवान्प्रसभं बलात् । विद्युन्माली शरशतैः पूरयामास नन्दिनम् ॥ ३१
शरकण्टकिताङ्गो वै शैलादिः सोऽभवत्पुनः । अरेर्गृह्य रथं तस्य महतः प्रययौ जवात् ॥ ३२
विलम्बिताश्वो विशिरो भ्रमितश्च रणे रथः । पपात मुनिशापेन सादित्योऽर्करथो यथा ॥ ३३
अन्तरान्निर्गतश्चैव मायया स दितेः सुतः । आजघान तदा शक्त्या शैलादिं समवस्थितम् ॥
तामेव तु विनिष्क्रम्य शक्तिं शोणितभूषिताम् । विद्युन्मालिनमुद्दिश्य चिक्षेप प्रमथाग्रणीः ॥
तया भिन्नतनुत्राणो विभिन्नहृदयस्त्वपि । विद्युन्माल्यपतद्भूमौ वज्राहत इवाचलः ॥ ३६
विद्युन्मालिनि निहते सिद्धचारणकिंनराः । साधु साध्विति चोक्त्वा ते पूजयन्त उमापतिम्
नन्दिना सादिते दैत्ये विद्युन्मालौ हते मयः । ददाह प्रमथानीकं वनमग्निरिवोद्धतः ॥ ३८
शूलनिर्दारितोरस्का गदाचूर्णितमस्तकाः । इषुभिर्गाढविद्धाश्च पतन्ति प्रमथार्णवे ॥ ३९

अथ वज्रधरो यमोऽर्थदः स च नन्दी स च षण्मुखो गुहः ।
मयमसुरवीरसंप्रवृत्तं विविधुः शस्त्रवरैर्हतारयः ॥ ४०
नागं तु नागाधिपतेः शताक्षं मयो विदार्येषुवरेण तूर्णम् ।
यमं च वित्ताधिपतिं च विद्ध्वा ररास मत्ताम्बुदवत्तदानीम् ॥ ४१
ततः शरैः प्रमथगणैश्च दानवा दृढाहताश्चोत्तमवेगविक्रमाः ।
भृशानुविद्धास्त्रिपुरं प्रवेशिता यथा शिवश्चक्रधरेण संयुगे ॥ ४२
ततस्तु शङ्खानकभेरिमर्दलाः ससिंहनादा दनुपुत्रभङ्गदाः ।
कपर्दिसैन्ये प्रबभुः समन्ततो निपात्यमाना युधि वज्रसंनिभाः ॥ ४३

अथ दैत्यपुराभावे पुष्ययोगो बभूव ह । बभूव चापि संयुक्तं तद्योगेन पुरत्रयम् ॥ ४४
ततो बाणं त्रिधा देवस्त्रिदैवतमयं हरः । मुमोच त्रिपुरे तूर्णं त्रिनेत्रस्त्रिपथाधिपः ॥ ४५
तेन मुक्तेन बाणेन बाणपुष्पसमप्रभम् । आकाशं स्वर्णसंकाशं कृतं सूर्येण रञ्जितम् ॥

---

१ ग. वाक्यालंकारवत्तदा । दान° । २ ग. °द्विकत्थसे । य° । ३ ग. ङ. °सि दितिजाधम । ४ ग. आकाशं । ५ ग °कितगात्रः शैलादेः सोऽप्यविध्यत । अ° । ६ ग. भ्रममाणो र° । ७ क. ख. घ. °न्मालिं समु° । इ° । ८ ग. °वोत्थितः । ९ घ. °त्तं प्रहताः श° । १० ग. च भित्त्वा । ११ ग. °स चोच्चैः सजलोम्बुदो यथा । त° । १२ ग. घ. संक्षये । १३ ग. ङ. °रिसंकुलाः । १४ ग. ङ. ततस्त्रिनयनो दे° । १५ ग. ङ. शरम् ।

मुक्त्वा त्रिदैवतमयं त्रिपुरे त्रिदशः शरम् । धिग्धिग्धामिति चक्रन्द कष्टं कष्टमिति ब्रुवन्॥
वैधुर्यं दैवतं दृष्ट्वा शैलादिर्गजवद्द्रुतः । किमिदं त्विति पप्रच्छ शूलपाणिं महेश्वरम् ॥ ४८
ततः शशाङ्कतिलकः कपर्दी परमार्तवत् । उवाच नन्दिनं भक्तः स मयोऽद्य विनङ्क्ष्यति ॥
अथ नन्दीश्वरस्तूर्णं मनोमारुतवद्बली । शरे त्रिपुरमायाति त्रिपुरं प्रविवेश सः ॥ ५०
स मयं प्रेक्ष्य गणपः प्राह काञ्चनसंनिभः । विनाशस्त्रिपुरस्यास्य प्राप्तो मय सुदारुणः ॥
अनेनैव गृहेण त्वमपक्राम ब्रवीम्यहम् ॥ ५१
श्रुत्वा तन्नन्दिवचनं दृढभक्तो महेश्वरे । तेनैव गृहमुख्येण त्रिपुरादपसर्पितः ॥ ५२
सोऽपीषुः पत्रपुटवद्दग्ध्वा तन्नगरत्रयम् । त्रिधा इव हुताशश्च सोमो नारायणस्तथा॥५३
शरतेजःपरीतानि पुराणि द्विजपुंगवाः । दुष्पुत्रदोषाद्दह्यन्ते कुलान्यूर्ध्वं यथा तथा ॥ ५४
मेरुकैलासकल्पानि मन्दराग्रनिभानि च । सकपाटगवाक्षाणि बलिभिः शोभितानि च ॥
सप्रासादानि रम्याणि कूटागारोत्कटानि च । सजलानि समाख्यानि सावलोकनकानि च ॥
बद्धध्वजपताकानि स्वर्णरौप्यमयानि च । गृहाणि तस्मिंस्त्रिपुरे दानवानामुपद्रवे ॥
दह्यन्ते दहनाभानि दहनेन सहस्रशः ॥ ५७
प्रासादाग्रेषु रम्येषु वनेषूपवनेषु च । वातायनगताश्चान्याश्चाऽऽकाशस्य तलेषु च ॥ ५८
रमणैरुपगूढाश्च रमन्त्यो रमणैः सह । दह्यन्ते दानवेन्द्राणामग्निना ह्यपि ताः स्त्रियः॥५९
काचित्प्रियं परित्यज्य अशक्ता गन्तुमन्यतः । पुरः प्रियस्य पञ्चत्वं गताऽग्निवदने क्षयम्* ॥
उवाच शतपत्राक्षी साश्राक्षीव कृताञ्जलिः । हव्यवाहन भार्याऽहं परस्य परतापन ॥
धर्मसाक्षी त्रिलोकस्य न मां स्प्रष्टुमिहार्हसि ॥ ६१
शायितं च मया देव शिवया च शिवप्रभ । परेण प्रैहि मुक्त्वेदं गृहं च दयितं हि मे ॥
एका पुत्रमुपादाय बालकं दानवाङ्गना । हुताशनसमीपस्था इत्युवाच हुताशनम् ॥ ६३
बालोऽयं दुःखलब्धश्च मया पावक पुत्रकः । नार्हस्येनमुपादातुं दयितं षण्मुखप्रिय ॥ ६४
काश्चित्प्रियान्परित्यज्य पीडिता दानवाङ्गनाः । निपतन्त्यर्णवजले सिञ्जमानाविभूषणाः ॥
तात पुत्रेति मातेति मातुलेति च विह्वलम्[3] । चक्रन्दुस्त्रिपुरे नार्यः पावकज्वालवेपिताः ॥
यथा दहति शैलाग्निः साम्बुजं जलजाकरम् । तथा स्त्रीवक्त्रपद्मानि चादहत्त्रिपुरेऽनलः ॥

तुषारराशिः कमलाकराणां यथा दहत्यम्बुजकानि शीते ।
तथैव सोऽग्निस्त्रिपुराङ्गनानां ददाह वक्त्रेक्षणपङ्कजानि ॥ ६८
शराग्निपातात्समभिद्रुतानां तत्राङ्गनानामतिकोमलानाम् ।
बभूव काञ्चीगुणनूपुराणामाक्रन्दितानां च रवोऽतिमिश्रः ॥ ६९
दग्धार्धचन्द्राणि सवेदिकानि विशीर्णहर्म्याणि सतोरणानि ।
दग्धानि दग्धानि गृहाणि तत्र पतन्ति रक्षार्थमिवार्णवौघे ॥ ७०
गृहैः पतद्भिर्ज्वलनावलीढैरासीत्समुद्रे सलिलं प्रतप्तम् ।
कुपुत्रदोषैः प्रहतानुविद्धं यथा कुलं याति धनान्वितस्य ॥ ७१

---

* इत उत्तरमेतदर्धं ग घ. ङ. पुस्तकेषु–उपसर्पत एकान्तं विसर्पत हुताशनम् । इति ।

---

१ ग. ङ. °जवूर्गतः । २ ग. ङ. °वप्रिय । प° । ३ ग. °म् । चुक्रुशुस्त्रि° । ४ ग. लपीडिताः ।

गृहप्रतापैः क्वथितं समन्तात्तदाऽर्णवे तोयमुदीर्णवेगम् ।
वित्रासयामास तिमीन्सनक्रांस्तिमिङ्गिलांस्तत्क्वथितांस्तथाऽन्यान् ॥ ७२
सगोपुरो मन्दरपादकल्पः प्राकारवर्यस्त्रिपुरे च सोऽथ ।
तैरेव सार्धं भवनैः पपात शब्दं महान्तं जनयन्समुद्रे ॥ ७३
सहस्रशृङ्गैर्भवनैर्यदा(आ)सीत्सहस्रशृङ्गः स इवाचलेशः ।
नामावशेषं त्रिपुरं प्रजज्ञे हुताशनाहारबलिप्रयुक्तम् ॥ ७४
प्रदह्यमानेन पुरेण तेन जगत्सपातालदिवं प्रतप्तम् ।
दुःखं महत्प्राप्य जलावमग्नं यस्मिन्महान्सौधवरो मयस्य ॥ ७५

तद्देवेशो वचः श्रुत्वा इन्द्रो वज्रधरस्तदा । शशाप तद्गृहं चापि मयस्यादितिनन्दनः॥ ७६
असेव्यमप्रतिष्ठं च भयेन च समावृतम् । भविष्यति मयगृहं नित्यमेव यथाऽनलः ॥ ७७
यस्य यस्य तु देशस्य भविष्यति पराभवः । द्रक्ष्यन्ति त्रिपुरं खण्डं तत्रेदं नाशगा जनाः॥
तदेतदद्यापि गृहं मयस्यामयवर्जितम् ॥ ७८

ऋषय ऊचुः—

भगवन्स मयो येन गृहेण प्रपलायितः । तस्य नो गतिमाख्याहि मयस्य चमसोद्भव ॥७९

सूत उवाच—

दृश्यते दृश्यते यत्र ध्रुवस्तत्र मयास्पदम् । देवद्विद् तु मयश्चातः स तदा खिन्नमानसः ॥
ततश्च्युतोऽन्यलोकेऽस्मिंस्त्राणार्थं वै चकार सः ॥ ८०
तत्रापि देवताः सन्ति आप्तोर्यामाः सुरोत्तमाः । तत्राशक्तं ततो गन्तुं तं चैकं पुरमुत्तमम्[१]॥८१
शिवः सृष्ट्वा गृहं प्रादान्मयायैव गृहार्थिने । विरराम सहस्राक्षः पूजयामास चेश्वरम् ॥
पूज्यमानं च भूतेशं सर्वे तुष्टुवुरीश्वरम् ॥ ८२

संपूज्यमानं त्रिदशैः समीक्ष्य गणैर्गणेशाधिपतिं तु मुख्यम् ।
हर्षाद्ववल्गुर्जहसुश्च देवा जग्मुर्ननर्दुस्तु विषक्तहस्ताः ॥ ८३
पितामहं वन्द्य ततो महेशं प्रगृह्य चापं प्रविसृज्य भूतान् ।
रथाच्च संपत्य हरेषुदग्धं क्षिप्तं पुरं तन्मकरालये च ॥ ८४

य इमं रुद्रविजयं पठते विजयावहम् । विजयं तस्य कृत्येषु ददाति वृषभध्वजः ॥ ८५
पितॄणां वाऽपि श्राद्धेषु य इमं श्रावयिष्यति । अनन्तं तस्य पुण्यं स्यात्सर्वयज्ञफलप्रदम् ॥
इदं स्वस्त्ययनं पुण्यमिदं पुंसवनं महत् । इदं श्रुत्वा पठित्वा च यान्ति रुद्रसलोकताम् ॥ ८७

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे त्रिपुरोपाख्याने त्रिपुरदाहो नाम चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ६६१४ ॥

अथैकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

कथं गच्छत्यमावास्यां मासि मासि दिवं नृपः । ऐलः पुरूरवाः सूत तर्पयेत कथं पितॄन् ॥ १
एतदिच्छामहे श्रोतुं प्रभावं तस्य धीमतः ॥

१ ङ मयो महान् । दे । २ घ. ङ. ॅम् । एवं शप्त्वा गृहं तत्र मयं चैव ।

सूत उवाच—
*एतदेव तु पप्रच्छ मनुः स मधुसूदनम्। सूर्यपुत्राय चोवाच यथा तन्मे निबोधत ॥ २
मत्स्य उवाच—
तस्य चाहं प्रवक्ष्यामि प्रभावं विस्तरेण तु। ऐलस्य दिवि संयोगं सोमेन सह धीमता ॥ ३
सोमाच्चैवामृतप्राप्तिः पितॄणां तर्पणं तथा। सौम्या बर्हिषदः काव्या अग्निष्वात्तास्तथैव च ॥
यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च नक्षत्राणां समागतौ। अमावास्यां निवसत एकस्मिन्नथ मण्डले ॥ ५
तदा स गच्छति द्रष्टुं दिवाकरनिशाकरौ। अमावास्याममावास्यां मातामहपितामहौ ॥ ६
अभिवाद्य तु तौ तत्र कालापेक्षः स तिष्ठति। प्रचस्कन्द ततः सोममर्चयित्वा परिश्रमात् ॥ ७
ऐलः पुरूरवा विद्वान्मासि श्राद्धचिकीर्षया। ततः स दिवि सोमं वै ह्युपतस्थे पितॄनपि ॥ ८
द्विलवं कुहूमात्रं च तावुभौ तु निधाय सः। सिनीवालीप्रमाणाल्पकुहूमात्रमतोदये ॥ ९
कुहूमात्रं पितृद्देशं ज्ञात्वा कुहूमुपासते। तमुपास्य ततः सोमं कलापेक्षी प्रतीक्षते ॥ १०
स्वधाऽमृतं तु सोमाद्वै वसंस्तेषां च तृप्तये। दशभिः पञ्चभिश्चैव स्वधामृतपरिस्रवैः ॥
कृष्णपक्षभुजां प्रीतिर्दुह्यते परमांशुभिः ॥ ११
सद्योऽभिक्षरता तेन सौम्येन मधुना च सः। निवापेष्वथ दत्तेषु पित्र्येण विधिना तु वै ॥ १२
स्वधामृतेन सौम्येन तर्पयामास वै पितॄन्। सौम्या बर्हिषदः काव्या अग्निष्वात्तास्तथैव च ॥ १३
ऋतुरग्निः स्मृतो विप्रैर्ऋतुं संवत्सरं विदुः। जज्ञिरे ऋतवस्तस्मादृतुभ्यो ह्यार्तवाऽभवन् ॥ १४
पितरोऽर्तवोऽर्धमासा विज्ञेया ऋतुसूनवः। पितामहास्तु ऋतवो ह्यमावास्याऽब्दसूनवः ॥
प्रपितामहाः स्मृता देवाः पञ्चाब्दा ब्रह्मणः सुताः ॥ १५
सौम्या बर्हिषदः काव्या अग्निष्वात्ता इति त्रिधा। गृहस्था ये तु यज्वानो हविर्यज्ञार्तवाश्च ये॥
स्मृता बर्हिषदस्ते वै पुराणे निश्चयं गताः ॥ १६
गृहमेधिनश्च यज्वानो ह्यग्निष्वात्तार्तवाः स्मृताः। अष्टकापतयः काव्याः पञ्चाब्दांस्तु निबोधत ॥ १७
तेषु संवत्सरो ह्यग्निः सूर्यस्तु परिवत्सरः। सोमस्त्विद्वत्सरश्चैव वायुश्चैवानुवत्सरः ॥ १८
रुद्रस्तु वत्सरस्तेषां पञ्चाब्दा ये युगात्मकाः। कालेनाधिष्ठितस्तेषु चन्द्रमाः स्रवते सुधाम्॥ १९
एते स्मृता देवकृत्याः सोमपाश्चोष्मपाश्च ये। तांस्तेन तर्पयामास यावदासीत्पुरूरवाः ॥ २०
यस्मात्प्रसूयते सोमो मासि मासि विशेषतः। ततः स्वधामृतं तद्वै पितॄणां सोमपायिनाम् ॥
एतत्तदमृतं सोममवाप मधु चैव हि ॥ २१
ततः पीतसुधं सोमं सूर्योऽसावेकरश्मिना। आप्यायते सुषुम्नेन सोमं तु सोमपायिनम् ॥ २२
निःशेषा वै कलाः पूर्वा युगपद्व्यापयन्पुरा। सुषुम्नाऽऽप्यायमानस्य भागं भागमहःक्रमात् २३
कलाः क्षीयन्ति कृष्णास्ताः शुक्ला ह्याप्याययन्ति च। एवं सा सूर्यवीर्येण चन्द्रस्याऽऽप्यायिता तनुः ॥२४

* न विद्यतेऽयं श्लोकः क. ख. घ. पुस्तके ।

१ ङ. °मुवाच मुदाऽसौ वै सोमो लक्ष्यं प्र° । २ ङ. च. सः । विप्रपात्रेषु दत्तेन पि° । ३ ङ. सोमः शुद्धं च मधु चैव च । त° ।

पौर्णमास्यां स दृश्येत शुक्लः संपूर्णमण्डलः । एवमाप्यायितः सोमः शुक्लपक्षेऽप्यहःक्रमात् ॥
देवैः पीतसुधं सोमं पुरा पश्चात्पिबेद्रविः ॥ २५
पीतं पञ्चदशाहं तु रश्मिनैकेन भास्करः । आप्याययत्सुषुम्नेन भागं भागमहःक्रमात् ॥ २६
सुषुम्नाऽऽप्यायमानस्य शुक्ला वर्धन्ति वै कलाः । तस्माद्ध्रसन्ति वै कृष्णाः शुक्ला ह्याप्यायन्ति च ॥ २७
एवमाप्यायते सोमः क्षीयते च पुनः पुनः । समृद्धिरेवं सोमस्य पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥२८
इत्येष पितृमान्सोमः स्मृतस्तद्वसुधात्मकः । कान्तः पञ्चदशैः सार्धं सुधामृतपरिस्रवैः ॥२९
अतः परं प्रवक्ष्यामि पर्वणां संधयश्च याः । यथा ग्रथ्नन्ति पर्वाणि आवृत्तादिक्षुवेणुवत् ॥
तथाऽब्दमासाः पक्षाश्च शुक्लाः कृष्णास्तु वै स्मृताः । पौर्णमास्यास्तु यो भेदो ग्रन्थयः संधयस्तथा ॥ ३१
अर्धमासस्य पर्वाणि द्वितीयाप्रभृतीनि च । अग्न्याधानक्रिया यस्मान्नीयन्ते पर्वसंधिषु ॥३२
तस्मात्तु पर्वणो ह्यादौ प्रतिपद्यादिसंधिषु । सायाह्ने अनुमत्याश्च द्वौ लवौ काल उच्यते ॥
लवौ द्वावेव राकायाः कालो ज्ञेयोऽपराह्णिकः ॥ ३३
प्रकृतिः कृष्णपक्षस्य कालेऽतीतेऽपराह्णिके । सायाह्ने प्रतिपद्येष स कालः पौर्णमासिकः ॥
व्यतीपाते स्थिते सूर्ये लेखादूर्ध्वं युगान्तरम् । युगान्तरोदिते चैव चन्द्रे लेखोपरि स्थिते ॥
पूर्णमासव्यतीपातौ यदा पश्येत्परस्परम् । तौ तु वै प्रतिपद्यावत्तस्मिन्काले व्यवस्थितौ ॥३६
तत्कालं सूर्यमुद्दिश्य दृष्ट्वा संख्यातुमर्हसि । स चैव सत्क्रियाकालः षष्ठः कालोऽभिधीयते ॥
पूर्णेन्दुः पूर्णपक्षे तु रात्रिसंधिषु पूर्णिमा । तस्मादाप्यायते नक्तं पौर्णमास्यां निशाकरः ॥३८
यदाऽन्योन्यवतीं पाते पूर्णिमां प्रेक्षते दिवा । चन्द्रादित्योऽपराह्ले तु पूर्णत्वात्पूर्णिमा स्मृता ॥
यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह । तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णत्वात्पूर्णिमा स्मृता ॥ ४०
अत्यर्थं राजते यस्मात्पौर्णमास्यां निशाकरः । रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥
अमा वसेतामृक्षे तु यदा चन्द्रदिवाकरौ । एका पञ्चदशी रात्रिरमावास्या ततः स्मृता ॥४२
उद्दिश्य याममावास्यां यदा दर्शं समागतौ । अन्योन्यं चन्द्रसूर्यौ तु दर्शनाद्दर्श उच्यते ॥
द्वौ द्वौ लवावमावास्यां स कालः पर्वसंधिषु । द्व्यक्षरः कुहूमात्रश्च पर्वकालस्तु स स्मृतः ॥
दृष्टचन्द्रा त्वमावास्या मध्याह्नप्रभृतीह वै । दिवा तदूर्ध्वं रात्र्यां तु सूर्ये प्राप्ते तु चन्द्रमाः ॥
सूर्येण सहसोद्गच्छेत्ततः प्रातस्तनात्तु वै ॥ ४५
समागम्य लवौ द्वौ तु मध्याह्नान्निपतन्रविः । प्रतिपच्छुक्लपक्षस्य चन्द्रमाः सूर्यमण्डलात् ॥
निर्मुच्यमानयोर्मध्ये तयोर्मण्डलयोस्तु वै । स तदाऽन्वाहुतेः कालो दर्शस्य च वषट्क्रियाः
एतदृतुमुखं ज्ञेयममावास्यां तु पार्वणम् ॥ ॥ ४७
दिवा पर्व त्वमावास्यां क्षीणेन्दौ धवले तु वै । तस्माद्दिवा त्वमावास्यां गृह्यते यो दिवाकरः ॥
कुहेति कोकिलेनोक्तं यस्मात्कालात्समाप्यते । तत्कालसंज्ञिता ह्येषा अमावास्या कुहूः स्मृता ॥ ४९
सिनीवालीप्रमाणं तु क्षीणशेषो निशाकरः । अमावास्या विशत्यर्कं सिनीवाली तदा स्मृता ॥

---

१ ख. यदन्यों° । २ ङ. °लस्तयोः स्मृ° ।

अनुमतिश्च राका च सिनीवाली कुहूस्तथा। एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूः स्मृता॥
इत्येष पर्वसंधीनां कालो वै द्विलवः स्मृतः। [*पर्वणां तुल्यकालस्तु तुल्याहुतिवषट्क्रियाः॥
चन्द्रसूर्यव्यतीपाते समे वै पूर्णिमे उभे। प्रतिपत्प्रतिपन्नस्तु पर्वकालो द्विमात्रकः॥ ५३
कालः कुहूसिनीवाल्योः समुद्धो द्विलवः स्मृतः] । अर्कनिर्मण्डले सोमे पर्वकालः कलाः स्मृताः॥ ५४
यस्मादापूर्यते सोमः पञ्चदश्यां तु पूर्णिमा। दशभिः पञ्चभिश्चैव कलाभिर्दिवसक्रमात्॥
तस्मात्पञ्चदशे सोमे कला वै नास्ति षोडशी। तस्मात्सोमस्य विप्रोक्तः पञ्चदश्यां मया क्षयः॥ ५६
इत्येते पितरो देवाः सोमपाः सोमवर्धनाः। आर्तवा ऋतवोऽथाब्दा देवास्तान्भावयन्ति हि
अतः परं प्रवक्ष्यामि पितॄञ्छ्राद्धभुजस्तु ये। तेषां गतिं च संत्तत्वं प्राप्तिं श्राद्धस्य चैव हि
न मृतानां गतिः शक्या ज्ञातुं वा पुनरागतिः। तपसा हि प्रसिद्धेन किं पुनर्मांसचक्षुषा॥५९
अत्र देवान्पितॄंश्चैते पितरो लौकिकाः स्मृताः। तेषां ते धर्मसामर्थ्यात्स्मृताः सायुज्यगा द्विजैः॥ ६०
यदि वाऽऽश्रमधर्मेण प्रज्ञानेषु व्यवस्थितान्। अन्ये चात्र प्रसीदन्ति श्रद्धायुक्तेषु कर्मसु॥६१
ब्रह्मचर्येण तपसा यज्ञेन प्रजया भुवि। श्राद्धेन विद्यया चैव चान्नदानेन सप्तधा॥ ६२
कर्मस्वेतेषु ये सक्ता वर्तन्त्यादेहपातनात्। देवैस्ते पितृभिः सार्धमूष्मपैः सोमपैस्तथा॥
स्वर्गता दिवि मोदन्ते पितृमन्त उपासते॥ ६३
प्रजावतां प्रसिद्धैषा उक्ता श्राद्धकृतां च वै। तेषां निवापे दत्तं हि तत्कुलीनैस्तु बान्धवैः॥ ६४
मासश्राद्धं हि भुञ्जानास्तेऽप्येते सोमलौकिकाः। एते मनुष्याः पितरो मासश्राद्धभुजस्तु वै॥
तेभ्योऽपरे तु ये त्वन्ये संकीर्णाः कर्मयोनिषु। भ्रष्टाश्चाऽऽश्रमधर्मेषु स्वधास्वाहाविवर्जिताः॥
भिन्ने देहे दुरापन्नाः प्रेतभूता यमक्षये। स्वकर्माण्यनुशोचन्तो यातनास्थानमागताः॥ ६७
दीर्घाश्चैवातिशुष्काश्च श्मश्रुलाश्च विवाससः। क्षुत्पिपासाभिभूतास्ते विद्रवन्ति त्वितस्ततः
सरित्सरस्तडागानि पुष्करिण्यश्च सर्वशः। परान्नान्यभिकाङ्क्षन्तः काल्यमाना इतस्ततः॥
स्थानेषु पात्यमाना ये यातनास्थेषु तेषु वै। शाल्मल्यां वैतरण्यां च कुम्भीपाकेद्धवालुके॥
असिपत्रवने चैव पात्यमानाः स्वकर्मभिः। तत्रस्थानां तु तेषां वै दुःखितानामशायिनाम्॥
तेषां लोकान्तरस्थानां बान्धवैर्नामगोत्रतः। भूमावसव्यं दर्भेषु दत्ताः पिण्डास्त्रयस्तु वै॥
प्राप्तांस्तु तर्पयन्त्येव प्रेतस्थानेष्वधिष्ठितान्॥ ७२
अप्राप्ता यातनास्थानं प्रभ्रष्टा ये च पञ्चधा। पश्चाद्ये स्थावरान्ते वै भूतानीके स्वकर्मभिः॥७३
नानारूपासु जातीनां तिर्यग्योनिषु मूर्तिषु। यदाहारा भवन्त्येते तासु तास्विह योनिषु॥ ७४
तस्मिंस्तस्मिंस्तदाहारे श्राद्धं दत्तं तु प्रीणयेत्। काले न्यायागतं पात्रे विधिना प्रतिपादितम्॥
प्राप्नुवन्त्यन्नमादत्तं यत्र यत्रावतिष्ठते॥ ७५

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति।

---

१ घ. संमुद्रो। २ घ. ङ. कलासमः। य°। ३ घ. सत्त्वं च प्रा°। ङ. समत्वं च प्रा°। ४ ग. ङ. च. °नास्तृप्यन्ते सो°।

यथा गोषु प्रनष्टासु वत्सो विन्दति मातरम् । तथा श्राद्धेषु दृष्टान्तो मन्त्रः प्रापयते तु तम् ॥७६
एवं ह्यविकलं श्राद्धं श्रद्धादत्तं मनुब्रवीत् । सनत्कुमारः प्रोवाच पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ॥ ७७
गतागतज्ञः प्रेतानां प्राप्तिं श्राद्धस्य चैव हि । कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥ ७८
इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरश्च वै । अन्योन्यपितरो ह्येते देवाश्च पितरो दिवि ॥ ७९
एते तु पितरो देवा मनुष्याः पितरश्च ये । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥ ८०
इत्येष विषयः प्रोक्तः पितॄणां सोमपायिनाम् । एतत्पितृमहत्त्वं हि पुराणे निश्चयं गतम् ॥ ८१
इत्येष सोमसूर्याभ्यामैलस्य च समागमः । अवाप्तिं श्रद्धया चैव पितॄणां चैव तर्पणम् ॥ ८२
पर्वणां चैव यः कालो यातनास्थानमेव च । समासात्कीर्तितस्तुभ्यं सर्ग एष सनातनः ॥ ८३
वैरूप्यं येन तत्सर्वं कथितं त्वेकदेशिकम् । अशक्यं परिसंख्यातुं श्रद्धेयं भूतिमिच्छता ॥ ८४
स्वायंभुवस्य देवस्य एष सर्गो मयेरितः । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्याच्च भूयः किं कथयामि वः ॥ ८५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे मन्वन्तरानुकीर्तने श्राद्धानुकीर्तनं नामैकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ६६९९ ॥

अथ द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—
चतुर्युगाणि यानि स्युः पूर्वे स्वायंभुवेऽन्तरे । एषां निसर्गं संख्यां च श्रोतुमिच्छाम विस्तरात् १
सूत उवाच—
पृथिवीद्युप्रसङ्गेन मया तु प्रागुदाहृतम् । एतच्चतुर्युगं त्वेवं तद्वक्ष्यामि निबोधत ॥
तत्प्रमाणं प्रसंख्याय विस्तराच्चैव कृत्स्नशः ॥ २
लौकिकेन प्रमाणेन निष्पाद्याब्दं तु मानुषम् । तेनापीह प्रसंख्याय वक्ष्यामि तु चतुर्युगम् ॥
*निमेषतुल्यकालानि मात्रालध्वक्षराणि च ॥ ३

काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव त्रिंशच्च काष्ठां गणयेत्कलां तु ।
त्रिंशत्कलाश्चैव भवेन्मुहूर्तस्तैस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेते ॥ ४

अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषलौकिके । रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ ५
पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः । कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥ ६
त्रिंशद्ये मानुषा मासाः पित्र्यो मासः स उच्यते । शतानि त्रीणि मासानां षष्ट्या चाभ्यधिकानि तु ॥
पित्र्यः संवत्सरो ह्येष मानुषेण विभाव्यते ॥ ७
मानुषेणैव मानेन वर्षाणां यच्छतं भवेत् । पितॄणां तानि वर्षाणि संख्यातानि तु त्रीणि वै
दश च द्व्यधिका मासा पितृसंख्येह कीर्तिता ॥ ८
लौकिकेन प्रमाणेन अब्दो यो मानुषः स्मृतः । एतद्दिव्यमहोरात्रमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ ९

---

* एतदर्धं न विद्यते क ख. पुस्तकयोः ।

---

१ ग. ङ. इदं श्राद्धं मनुरब्रवीत् । २ क ख. पैत्रो । ३ क. ख. पैत्रः ।

दिव्ये रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः। अहस्तु यदुदक्चैव रात्रिर्या दक्षिणायनम् ॥
एते रात्र्यहनी दिव्ये प्रसंख्याते तयोः पुनः ॥ १०
त्रिंशद्यानि तु वर्षाणि दिव्यो मासस्तु स स्मृतः। मानुषाणां शतं यच्च दिव्या मासास्त्रयस्तु वै
तथैव सह संख्यातो दिव्य एष विधिः स्मृतः ॥ ११
त्रीणि वर्षशतान्येवं षष्टिर्वर्षास्तथैव च। दिव्यः संवत्सरो ह्येष मानुषेण प्रकीर्तितः ॥ १२
त्रीणि वर्षसहस्राणि मानुषेण प्रमाणतः। त्रिंशदन्यानि वर्षाणि स्मृतः सप्तर्षिवत्सरः ॥ १३
नव यानि सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि च। वर्षाणि नवतिश्चैव ध्रुवसंवत्सरः स्मृतः ॥ १४
षट्त्रिंशत्तु सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि च। षष्टिश्चैव सहस्राणि संख्यातानि तु संख्यया ॥
दिव्यं वर्षसहस्रं तु प्राहुः संख्याविदो जनाः ॥ १५
इत्येतदृषिभिर्गीतं दिव्यया संख्यया द्विजाः। दिव्येनैव प्रमाणेन युगसंख्या प्रकल्पिता ॥ १६
चत्वारि भारते वर्षे युगानि ऋषयोऽब्रुवन्। कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चैवं चतुर्युगम् ॥ १७
पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेताऽभिधीयते। द्वापरं च कलिश्चैव युगानि परिकल्पयेत् ॥ १८
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम्। तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः॥
इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु। एकपादे निवर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ २०
त्रेता त्रीणि सहस्राणि युगसंख्याविदो विदुः। तस्यापि त्रिशती संध्या संध्यांशः संध्यया समः
द्वे सहस्रे द्वापरं तु संध्यांशौ तु चतुःशतम्। सहस्रमेकं वर्षाणां कलिरेव प्रकीर्तितः ॥
द्वे शते च तथाऽन्ये च संध्यासंध्यांशयोः स्मृते ॥ २२
एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या तु संज्ञिता। कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुष्टयम् ॥ २३
तत्र संवत्सराः सृष्टा मानुषास्तान्निबोधत*। नियुतानि दश द्वे च पञ्च चैवात्र संख्यया ॥
अष्टाविंशत्सहस्राणि कृतं युगमथोच्यते ॥ २४
प्रयुतं तु तथा पूर्णं द्वे चान्ये नियुते पुनः। षण्णवतिसहस्राणि संख्यातानि च संख्यया ॥
त्रेतायुगस्य संख्यैषा मानुषेण तु संज्ञिता ॥ २५
अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु। चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥२६
चत्वारि नियुतानि स्युर्वर्षाणि तु कलिर्युगम्। द्वात्रिंशच्च तथाऽन्यानि सहस्राणि तु संख्यया
एतत्कलियुगं प्रोक्तं मानुषेण प्रमाणतः ॥ २७
एषा चतुर्युगावस्था मानुषेण प्रकीर्तिता। चतुर्युगस्य संख्याता संध्या संध्यांशकैः सह ॥
एषा चतुर्युगाख्या तु साधिका ह्येकसप्ततिः। कृतत्रेतादियुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥ २९
मन्वन्तरस्य संख्या तु मानुषेण निबोधत। एकत्रिंशत्तथा कोट्यः संख्याताः संख्यया द्विजैः ॥
तथा शतसहस्राणि दश चान्यानि भागशः। सहस्राणि तु द्वात्रिंशच्छतान्यष्टाधिकानि च॥
अशीतिश्चैव वर्षाणि मासाश्चैवाधिकास्तु षट्। मन्वन्तरस्य संख्यैषा मानुषेण प्रकीर्तिता ॥
दिव्येन च प्रमाणेन प्रवक्ष्याम्यन्तरं मनोः। सहस्राणां शतान्याहुः स च वै परिसंख्यया ॥३२

* अयं ग्रन्थोऽधिको ग. पुस्तके— चत्वारिंशत्तथा त्रीणि कृतं युगमथोच्यते। विंशतिश्च सहस्राणि कालो ह्यत्र चतुर्युगः। पृथक्त्वेनेह वक्ष्यामि युगानि तु निबोधत इति।

१ ग. वर्षप्र°। २ ग. लक्षाणि च द°। ३ ग. ङ. न्याहुर्नैव प°।

चत्वारिंशत्सहस्राणि मनोरन्तरमुच्यते । मन्वन्तरस्य कालस्तु युगैः सह प्रकीर्तितः ॥ ३४
एषा चतुर्युगाख्या तु साधिका ह्येकसप्ततिः । क्रमेण परिवृत्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥ ३५
एतच्चतुर्दशगुणं कल्पमाहुस्तु तद्विदः । ततस्तु प्रलयः कृत्स्नः स तु संप्रलयो महान् ॥ ३६
कल्पप्रमाणो द्विगुणो यथा भवति संख्यया । चतुर्युगाख्या व्याख्याता कृतं त्रेतायुगं च वै ॥
त्रेतासृष्टिं प्रवक्ष्यामि द्वापरं कलिमेव च । युगपत्समवेतौ द्वौ द्विधा वक्तुं न शक्यते ॥ ३८
क्रमागतं मयाऽप्येतत्तुभ्यं नोक्तं युगद्वयम् । ऋषिवंशप्रसङ्गेन व्याकुलत्वात्तथा क्रमात् ॥३९
नोक्तं त्रेतायुगे शेषं तद्वक्ष्यामि निबोधत । अथ त्रेतायुगस्याऽऽदौ मनुः सप्तर्षयश्च ये ॥
श्रौतस्मार्तं ब्रुवन्धर्मं ब्रह्मणा तु प्रचोदिताः ॥ ४०
दाराग्निहोत्रसंबन्धमृग्यजुःसामसंहिताः । इत्यादिबहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयोऽब्रुवन् ॥ ४१
परम्परागतं धर्मं स्मार्तं त्वाचारलक्षणम् । वर्णाश्रमाचारयुतं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ४२
सत्येन ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा । तेषां सुतप्ततपसामार्षेणानुक्रमेण ह ॥ ४३
सप्तर्षीणां मनोश्चैव आदौ त्रेतायुगे ततः । अबुद्धिपूर्वकं तेन सकृत्पूर्वकमेव च ॥ ४४
अभिवृत्तास्तु ते मन्त्रा दर्शनैस्तारकादिभिः । आदिकल्पे तु देवानां प्रादुर्भूतास्तु ते स्वयम् ॥
प्रमाणेष्वथ सिद्धानामन्येषां च प्रवर्तते । मन्त्रयोगो व्यतीतेषु कल्पेष्व[3]थ सहस्रशः ॥
ते मन्त्रा वै पुनस्तेषां प्रतिमायामुपस्थिताः ॥ ४६
ऋचो यजूंषि सामानि मन्त्राश्चाऽऽथर्वणास्तु ये । सप्तर्षिभिश्च ये प्रोक्ताः स्मार्तं तु मनुरब्रवीत्
त्रेतादौ संहता वेदाः केवलं धर्मसेतवः । संरोधादायुषश्चैव व्यस्यन्ते द्वापरे च ते ॥
ऋषयस्तपसा वेदानहोरात्रमधीयते ॥ ४८
अनादिनिधना दिव्याः पूर्वं प्रोक्ताः स्वयंभुवा । स्वधर्मसंवृताः साङ्गा यथाधर्मं युगे युगे॥
विक्रियन्ते स्वधर्मं तु वेदवादाद्यथायुगम् ॥ ४९
आरम्भयज्ञः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशः स्मृताः । परिचारयज्ञाः शूद्राश्च जपयज्ञाश्च ब्राह्मणाः ॥
ततः समुदिता वर्णास्त्रेतायां धर्मशालिनः । क्रियावन्तः प्रजावन्तः समृद्धाः सुखिनश्च वै॥५१
ब्राह्मणैश्च विधीयन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियैर्विशः । वैश्याञ्छूद्राऽनुवर्तन्ते परस्परमनुग्रहात् ॥ ५२
शुभाः प्रकृतयस्तेषां धर्मा वर्णाश्रमाश्रयाः । संकल्पितेन मनसा वाचा वा हस्तकर्मणा ॥
त्रेतायुगे ह्यविकले कर्मारम्भः प्रसिध्यति ॥ ५३
आयू रूपं बलं मेधा आरोग्यं धर्मशीलता । सर्वसाधारणं ह्येतदासीत्त्रेतायुगे तु वै ॥ ५४
वर्णाश्रमव्यवस्थानमेषां ब्रह्मा तथाऽकरोत् । संहिताश्च तथा मन्त्रा आरोग्यं धर्मशीलता ५५
संहिताश्च तथा मन्त्रा ऋषिभिर्ब्रह्मणः सुतैः । यज्ञः प्रवर्तितश्चैव तदा ह्येव तु दैवतैः ॥ ५६
यामैः शुक्लैर्जयैश्चैव सर्वसाधनसंभृतैः । विश्वसृड्भिस्तथा सार्धं देवेन्द्रेण महौजसा ॥
स्वायंभुवेऽन्तरे देवैस्ते[4] यज्ञाः प्राक्प्रवर्तिताः ॥ ५७
सत्यं जपस्तपो दानं पूर्वधर्मो य उच्यते । यदा धर्मस्य ह्रसते शाखाऽधर्मस्य वर्धते ॥ ५८
जायन्ते च तदा शूरा आयुष्मन्तो महाबलाः । न्यस्तदण्डा महायोगा यज्वानो ब्रह्मवादिनः

---

१ ग. °थाऽऽत्मनः । नो° । २ ग. तेषामसकृत्पूर्व एव° । ३ ग. °ल्पेष्विव यतस्ततः । ते । घ. ङ. °ल्पेष्विह स° । ४ ग. °वैस्तैर्यज्ञः प्राक्प्रवर्तितः । स° । ५ ग. घ. ङ. शिखा ।

पद्मपत्रायताक्षाश्च पृथुवक्त्राः सुसंहताः। सिंहोरस्का महासत्त्वा मत्तमातङ्गगामिनः ॥ ६०
महाधनुर्धराश्चैव त्रेतायां चक्रवर्तिनः। सर्वलक्षणपूर्णास्ते न्यग्रोधपरिमण्डलाः ॥ ६१
न्यग्रोधौ तु स्मृतौ बाहू व्यामो न्यग्रोध उच्यते। व्यामेन तूच्छ्रयो यस्य अत ऊर्ध्वं तु देहिनः ॥
समुच्छ्रयः परीणाहो न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥ ६२
चक्रं रथो मणिर्भार्या निधिरश्वो गजस्तथा। प्रोक्तानि सप्त रत्नानि पूर्वं स्वायंभुवेऽन्तरे ॥६३
विष्णोरंशेन जायन्ते पृथिव्यां चक्रवर्तिनः। मन्वन्तरेषु सर्वेषु ह्यतीतानागतेषु वै ॥ ६४
भूतभव्यानि यानीह वर्तमानानि यानि च। त्रेतायुगानि तेष्वत्र जायन्ते चक्रवर्तिनः ॥ ६५
भद्राणीमानि तेषां च विभाव्यन्ते महीक्षिताम्। अत्यद्भुतानि चत्वारि बलं धर्मं सुखं धनम् ॥
अन्योन्यस्याविरोधेन प्राप्यन्ते नृपतेः समम्। अर्थो धर्मश्च कामश्च यशो विजय एव च ॥६७
ऐश्वर्येणाणिमाद्येन प्रभुशक्तिबलान्विताः। श्रुतेन तपसा चैव ऋषींस्तेऽभिभवन्ति हि ॥ ६८
बलेनाभिभवन्त्येते तेन दानवमानवान्। लक्षणैश्चैव जायन्ते शरीरस्थैरमानुषैः ॥ ६९
केशाः स्थिता ललाटेन जिह्वा च परिमार्जनी। श्यामप्रभाश्चतुर्दंष्ट्राः सुवंशाश्चोर्ध्वरेतसः॥७०
आजानुबाहवश्चैव तालहस्तौ वृषाकृती। परिणाहप्रमाणाभ्यां सिंहस्कन्धाश्च मेधिनः ॥ ७१
पादयोश्चक्रमत्स्यौ तु शङ्खपद्मे च हस्तयोः। पञ्चाशीतिसहस्राणि जीवन्ति ह्यजरामयाः॥७२
असङ्गा गतयस्तेषां चतस्रश्चक्रवर्तिनाम्। अन्तरिक्षे समुद्रेषु पाताले पर्वतेषु च ॥ ७३
इज्या दानं तपः सत्यं त्रेताधर्मास्तु वै स्मृताः। तदा प्रवर्तते धर्मो वर्णाश्रमविभागशः ॥
मर्यादास्थापनार्थं च दण्डनीतिः प्रवर्तते ॥ ७४
हृष्टपुष्टा जनाः सर्वे अरोगाः पूर्णमानसाः। एको वेदश्चतुष्पादस्त्रेतायां तु विधिः स्मृतः
त्रीणि वर्षसहस्राणि जीवन्ते तत्र ताः प्रजाः ॥ ७५
पुत्रपौत्रसमाकीर्णा म्रियन्ते च क्रमेण ताः। एष त्रेतायुगे भावस्त्रेतासंख्यां निबोधत ॥ ७६
त्रेतायुगस्वभावेन संध्यापादेन वर्तते। संध्यापादः स्वभावाच्च योंऽशः पादेन तिष्ठति ॥७७

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे मन्वन्तरानुकल्पो नाम द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ६७७६ ॥

अथ त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः।

ऋषय ऊचुः—

कथं त्रेतायुगमुखे यज्ञस्याऽऽसीत्प्रवर्तनम्। पूर्वे स्वायंभुवे सर्गे यथावत्प्रब्रवीहि नः ॥ १
अन्तर्हितायां संध्यायां सार्धं कृतयुगेन हि। कालाख्यायां प्रवृत्तायां प्राप्ते त्रेतायुगे तदा ॥ २
ओषधीषु च जातासु प्रवृत्ते वृष्टिसर्जने। प्रतिष्ठितायां वार्तायां ग्रामेषु च पुरेषु च ॥ ३
वर्णाश्रमप्रतिष्ठानं कृत्वा मन्त्रैश्च तैः पुनः। संहितास्तु सुसंहृत्य कथं यज्ञः प्रवर्तितः ॥
एतच्छ्रुत्वाऽब्रवीत्सूतः श्रूयतां तत्प्रचोदितम् ॥ ४

सूत उवाच—

मन्त्रान्वै योजयित्वा तु इहामुत्र च कर्मसु। तथा विश्वभुगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्तयत्प्रभुः ॥ ५

दैवतैः सह संहृत्य सर्वसाधनसंवृतः । तस्याश्वमेधे वितते समाजग्मुर्महर्षयः ॥ ६
यज्ञकर्मण्यवर्तन्त कर्मण्यग्रे तथर्त्विजः । हूयमाने देवहोत्रे अग्नौ बहुविधं हविः ॥ ७
संप्रतीतेषु देवेषु सामगेषु च सुस्वरम् । परिक्रान्तेषु लघुषु अध्वर्युपुरुषेषु च ॥ ८
आलब्धेषु च मध्ये तु तथा पशुगणेषु वै । आहूतेषु च देवेषु यज्ञभुक्षु ततस्तदा ॥ ९
य इन्द्रियात्मका देवा यज्ञभागभुजस्तु ते । तान्यजन्ति तदा देवाः कल्पादिषु भवन्ति ये
अध्वर्युप्रैषकाले तु व्युत्थिता ऋषयस्तथा । महर्षयश्च तान्दृष्ट्वा दीनान्पशुगणांस्तदा ॥
विश्वभुजं ते त्वपृच्छन्कथं यज्ञविधिस्तव ॥ ११
अधर्मो बलवानेष हिंसा धर्मेप्सया तव । नवः पशुविधिस्त्विष्टस्तव यज्ञे सुरोत्तम ॥ १२
अधर्मो धर्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया । नायं धर्मो ह्यधर्मोऽयं न हिंसा धर्म उच्यते ॥
आगमेन भवान्धर्मं प्रकरोतु यदीच्छति ॥ १३
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मेणाव्यसनेन तु । यज्ञबीजैः सुरश्रेष्ठ त्रिवर्गपरिमोषितैः ॥ १४
एष यज्ञो महानिन्द्रः स्वयंभुविहितः पुरा । एवं विश्वभुगिन्द्रस्तु ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥
उक्तो न प्रतिजग्राह मानमोहसमन्वितः ॥ १५
तेषां विवादः सुमहाञ्जज्ञे इन्द्रमहर्षिणाम् । जङ्गमैः स्थावरैः केन यष्टव्यमिति चोच्यते ॥
ते तु खिन्ना विवादेन शक्त्या युक्ता महर्षयः । संधाय सममिन्द्रेण पप्रच्छुः खचरं वसुम् ॥

ऋषय ऊचुः—

महाप्राज्ञ त्वया दृष्टः कथं यज्ञविधिर्नृप । औत्तानपादे प्रब्रूहि संशयं नस्तुद प्रभो ॥ १८

सूत उवाच—

श्रुत्वा वाक्यं वसुस्तेषामविचार्य बलाबलम् । वेदशास्त्रमनुस्मृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह॥ १९
यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति होवाच पार्थिवः । यष्टव्यं पशुभिर्मेध्यैरथ मूलफलैरपि ॥ २०
हिंसा स्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शनागमः । तथैते भाविता मन्त्रा हिंसालिङ्गा महर्षिभिः
दीर्घेण तपसा युक्तैस्तारकादिनिदर्शिभिः । तत्प्रमाणं मया चोक्तं तस्माच्छमितुमर्हथ ॥
यदि प्रमाणं स्वान्येव मन्त्रवाक्यानि वो द्विजाः । तथा प्रवर्ततां यज्ञो ह्यन्यथा माऽनृतं वचः
एवं कृतोत्तरास्ते तु युंज्याऽऽत्मानं ततो धिया । अवश्यंभाविनं दृष्ट्वा तमधो ह्यशपंस्तदा ॥
इत्युक्तमात्रो नृपतिः प्रविवेश रसातलम् । ऊर्ध्वचारी नृपो भूत्वा रसातलचरोऽभवत्॥ २५
वसुधातलचारी तु तेन वाक्येन सोऽभवत् । धर्माणां संशयच्छेता राजा वसुरधोगतः ॥ २६
तस्मान्न वाच्यो ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशयः । बहुधारस्य धर्मस्य सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः ॥ २७
तस्मान्न निश्चयाद्वक्तुं धर्मः शक्यो हि केनचित् । देवानृषीनुपादाय स्वायंभुवमृते मनुम् ॥
तस्मान्न हिंसा यज्ञे स्याद्यदुक्तमृषिभिः पुरा । ऋषिकोटिसहस्राणि स्वैस्तपोभिर्दिवं गताः॥
तस्मान्न हिंसायज्ञं च प्रशंसन्ति महर्षयः । उञ्छं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः ॥ ३०
एतद्दत्त्वा विभवतः स्वर्गलोके प्रतिष्ठिताः । अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदया शमः ॥ ३१
ब्रह्मचर्यं तपः शौचमनुक्रोशं क्षमा धृतिः । सनातनस्य धर्मस्य मूलमेव दुरासदम् ॥ ३२
द्रव्यमन्त्रात्मको यज्ञस्तपश्च समतात्मकम् । यज्ञैश्च देवानाप्नोति वैराजं तपसा पुनः ॥ ३३

१ ग. युक्तात्मा' २ ग. ङ. 'हुद्वार' । ३ क. ख. उञ्छो । ४ ग. घ. ङ. 'पः सत्यम' ।

ब्रह्मणः कर्मसंन्यासाद्वैराग्यात्प्रकृतेर्लयम् । ज्ञानात्प्राप्नोति कैवल्यं पञ्चैता गतयः स्मृताः ॥ ३४
एवं विवादः सुमहान्यज्ञस्याऽऽसीत्प्रवर्तने । ऋषीणां देवतानां च पूर्वे स्वायंभुवेऽन्तरे ॥ ३५
ततस्ते ऋषयो दृष्ट्वा हृतं धर्मं बलेन तु । वसोर्वाक्यमनादृत्य जग्मुस्ते वै यथागतम् ॥ ३६
गतेषु ऋषिसंघेषु देवा यज्ञमवाप्नुयुः । श्रूयन्ते हि तपःसिद्धा ब्रह्मक्षत्रादयो नृपाः ॥ ३७
प्रियव्रतोत्तानपादौ ध्रुवो मेधातिथिर्वसुः । सुधामा विरजाश्चैव शङ्खपाद्राजसस्तथा ॥३८
प्राचीनबर्हिः पर्जन्यो हविर्धानादयो नृपाः । एते चान्ये च बहवस्ते तपोभिर्दिवं गताः ॥
राजर्षयो महात्मानो येषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता । तस्माद्विशिष्यते यज्ञात्तपः सर्वैस्तु कारणैः॥
ब्रह्मणा तपसा सृष्टं जगद्विश्वमिदं पुरा । तस्मान्नाऽऽप्नोति तद्यज्ञात्तपोमूलमिदं स्मृतम् ॥ ४१
यज्ञप्रवर्तनं ह्येवमासीत्स्वायंभुवेऽन्तरे । तदाप्रभृति यज्ञोऽयं युगैः सार्धं प्रवर्तितः ॥ ४२

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे मन्वन्तरानुकल्पे देवर्षिसंवादो नाम त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ६८१८ ॥

अथ चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्वापरस्य विधिं पुनः । तत्र त्रेतायुगे क्षीणे द्वापरं प्रतिपद्यते ॥ १
द्वापरादौ प्रजानां तु सिद्धिस्त्रेतायुगे तु या । परिवृत्ते युगे तस्मिंस्ततः सा वै प्रणश्यति ॥
ततः प्रवर्तिते तासां प्रजानां द्वापरे पुनः । लोभो धृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः॥ ३
प्रध्वंसश्चैव वर्णानां कर्मणां तु विपर्ययः । यात्रा वधः परो दण्डो मानो दर्पोऽक्षमा बलम्॥
तथा रजस्तमो भूयः प्रवृत्ते द्वापरे पुनः । आद्ये कृते नाधर्मोऽस्ति स त्रेतायां प्रवर्तितः ॥ ५
द्वापरे व्याकुलो भूत्वा प्रणश्यति कलौ पुनः । वर्णानां द्वापरे धर्माः संकीर्यन्ते तथाऽऽश्रमाः॥
द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिञ्श्रुतिस्मृतौ । द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते॥७
अनिश्चयावगमनाद्धर्मतत्त्वं न विद्यते । धर्मतत्त्वे ह्यविज्ञाते मतिभेदस्तु जायते ॥ ८
परस्परं विभिन्नास्ते दृष्टीनां विभ्रमेण तु । अतो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतमत्याकुलं त्विदम्॥९
एको वेदश्चतुष्पादः संहृत्य तु पुनः पुनः । संक्षेपादायुषश्चैव व्यस्यते द्वापरेष्विह ॥ १०
वेदश्चैकश्चतुर्धा तु व्यस्यते द्वापरादिषु । ऋषिपुत्रैः पुनर्वेदा भिद्यन्ते दृष्टिविभ्रमैः ॥ ११
ते तु ब्राह्मणविन्यासैः स्वरक्रमविपर्ययैः । संहृता ऋग्यजुःसाम्नां संहितास्तैर्महर्षिभिः ॥१२
सामान्याद्वैकृताच्चैव दृष्टिभिन्नैः क्वचित्क्वचित् । ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि भाष्यविद्यास्तथैव च
अन्ये तु प्रस्थितास्तान्वै केचित्तान्प्रत्यवस्थिताः । द्वापरेषु प्रवर्तन्ते भिन्नार्थैस्तैः स्वदर्शनैः॥
एकमाध्वर्यवं पूर्वमासीद्द्वैधं तु तत्पुनः । सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम्॥ १५
आध्वर्यवं च प्रस्थानैर्बहुधा व्याकुलीकृतम् । तथैवाथर्वणां साम्नां विकल्पैः स्वस्य संक्षयैः॥
व्याकुलो द्वापरेष्वर्थः क्रियते भिन्नदर्शनैः । द्वापरे संनिवृत्ते ते वेदा नश्यन्ति वै कलौ॥१७
तेषां विपर्ययोत्पन्ना भवन्ति द्वापरे पुनः । अदृष्टिर्मरणं चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः ॥ १८

---

१ ग. द्विजैः । २ ग. प्रवर्तते । ३ ग. °णेऽस्तीति द्वा° ।

वाङ्मनःकर्मभिर्दुः[1]खैर्निर्वेदो जायते ततः । निर्वेदाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा ॥ १९
विचारणायां वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनम् । दोषाणां दर्शनाच्चैव ज्ञानोत्पत्तिस्तु जायते२०
तेषां मेधाविनां पूर्वं मर्त्ये स्वायंभुवेऽन्तरे । उत्पस्यन्तीह शास्त्राणां द्वापरे परिपन्थिनः ॥
आयुर्वेदविकल्पाश्च अङ्गानां ज्योतिषस्य च । अर्थशास्त्रविकल्पांश्च हेतुशास्त्रविकल्पनम् ॥
प्रक्रिया कल्पसूत्राणां भाष्यविद्याविकल्पनम् ।स्मृतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक्पृथक्
द्वापरेष्वभिवर्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणाम् । मनसा कर्मणा वाचा कृच्छ्राद्वार्ता प्रसिध्यति ॥
द्वापरे[2] सर्वभूतानां काल[3]ः क्लेशपरः स्मृतः । लो[4]भो[5]ऽधृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः॥ २५
वेदशास्त्रप्रणयनं धर्माणां[6] संकरस्तथा । वर्णा[7]श्रमपरिध्वंसः कामद्वेषौ तथैव च ॥ २६
पूर्णे वर्षसहस्रे द्वे परमायुस्तदा नृणाम् । निःशेषे द्वापरे तस्मि[8]स्तस्य संध्या तु पादतः ॥ २७
गुणहीनास्तु तिष्ठन्ति धर्मस्य[8] द्वापरस्य तु । तथैव संध्या पादेन अंशस्तस्यां प्रतिष्ठितः ॥ २८
द्वापरस्य तु पर्याये[9] पुष्यस्य च निबोधत । द्वापरस्यांशशेषे तु प्रतिपत्तिः कलेरथ ॥ २९
हिंसा स्तेयानृतं माया[10] दम्भश्चैव तपस्विनाम् । एते स्वभावा[11]ः पुष्यस्य साधयन्ति च[12] ताः प्रजाः ॥ ३०
एष धर्मः स्मृतः कृत्स्नो धर्मश्च परिहीयते । मनसा कर्मणा वाचा वार्ताः सिध्यन्ति वा न वा
[13]कलिः प्रमारको रोगः सततं चापि क्षुद्भयम् । अनावृष्टिभयं चैव[14] देशानां च विपर्ययः ॥
न प्रमाणे स्थितिर्ह्यस्ति पुष्ये घोरे युगे कलौ । गर्भस्थो म्रियते कश्चिद्यौवनस्थस्तथा परः ॥
स्थाविर्ये मध्यकौमारे म्रियन्ते च कलौ प्रजाः । अल्पतेजोबला[15]ः पापा महाकोपा ह्यधार्मिकाः
[16]अनृतव्रतलुब्धाश्च पुष्ये चैव प्रजाः स्थिताः । दुरिष्टैर्दुरधीतैश्च दुराचारैर्दुरागमैः ॥ ३५
विप्राणां कर्मदोषैस्तैः प्रजानां जायते भयम् ।हिंसा मानस्तथेर्ष्या च क्रोधोऽसूयाऽक्षमाऽधृतिः
पुष्ये भवन्ति जन्तूनां लोभो मोहश्च सर्वशः[17] । संक्षोभो जायतेऽत्यर्थं कलिमासाद्य वै युगम् ॥
नाधीयते तथा वेदा[18]न्न यजन्ते द्विजातयः । उत्सीदन्ति तथा चैव वैश्यैः सार्धं तु क्षत्रियाः ॥
शूद्राणां मन्त्रयोनिस्तु संबन्धो ब्राह्मणैः सह । भवतीह कलौ तस्मिञ्छयनासनभोजनैः ॥३९
राजानः शूद्रभूयिष्ठाः पाषण्डानां प्रवृत्तयः । काषायिणश्च[19] निष्कच्छास्तथा[20] कापालिनश्च ह॥
ये चान्ये देवव्रतिन[21]स्तथा ये धर्मदूषकाः । दिव्यवृत्ताश्च ये केचिद्वृत्त्यर्थं श्रुतिलिङ्गिनः ॥ ४१
एवंविधाश्च ये केचिद्भवन्तीह कलौ युगे । अधीयते तदा वेदाञ्छूद्रा धर्मार्थकोविदाः ॥ ४२
[22]यजन्ते ह्यश्वमेधैस्तु राजानः शूद्रयोनयः । स्त्रीबालगोवधं कृत्वा हत्वा चैव परस्परम् ॥ ४३
[23]उपहत्य तथाऽन्योन्यं साधयन्ति तदा प्रजाः । दुःखप्रचुरताल्पायुर्देशोत्सादः सरोगता ॥४४
अधर्माभिनिवे[24]शित्वं तमोवृत्तं कलौ स्मृतम् । भ्रूणहत्या प्रजानां च तथा ह्येवं प्रवर्तते ॥ ४५

---

१ घ °ल्पार्थहे° । २ ग. घ. ङ. °परः स° । ३ ग. घ. कायक्लेश पुरस्कृतः । ङ. कायक्लेशपरिष्कृतः । ४ ङ. लोभे बृत्तिर्व° । ५ ग. °भो भृति° । ६ क. ख वर्णानां । ७ ग °र्मस्था द्वा° । ८ ग. ङ. °स्तस्याः प्र° । ९ क. ख. पर्येषा तिष्य° । १० ग घ. ङ. °या वधश्चै° । ११ ग. °भावास्तिष्य° । १२ ग. घ. च ते प्र° । १३ ङ. कलिप्रदानको । १४ ग. °व वेदादीनां वि° । १५ ग. °तेजा महाकोपा अनाचारा अधा° । १६ ङ. °नृताः खलु लुब्धा° । १७ ग. सर्वतः । १८ क. °दा न य° । १९ ग. °श्च नग्नस्थास्त° । २० ङ. निर्ग्रन्थास्त° । २१ ङ. दिव्रात्र° । २२ क. °यजन्ति । २३ क. ख. उपहृत्य । २४ ङ. °वेशत्वात्तमो° ।

तस्मादायुर्बलं रूपं प्रहीयन्ते कलौ युगे। दुःखेनाभिप्लुतानां च परमायुः शतं नृणाम् ॥ ४६
भूत्वा च न भवन्तीह वेदाः कलियुगेऽखिलाः। उत्सीदन्ते तथा यज्ञाः केवलं धर्महेतवः॥४७
एषा कलियुगावस्था संध्यांशौ तु निबोधत। युगे युगे तु हीयन्ते त्रींस्त्रीन्पादांश्च सिद्धयः॥
युगस्वभावाः संध्यासु *अवतिष्ठन्ति पादतः। संध्यास्वभावाः स्वांशेषु पादेनैवावतस्थिरे॥
एवं संध्यांशके काले संप्राप्ते तु युगान्तिके। तेषामधर्मिणां शास्ता भृगूणां च कुले स्थितः॥
गोत्रेण वै चन्द्रमसो नाम्ना प्रमतिरुच्यते। कलिसंध्यांशभागेषु मनोः स्वायंभुवेऽन्तरे॥ ५१
समास्त्रिंशत्तु संपूर्णाः पर्यटन्वै वसुंधराम्। अश्वकर्मा स वै सेनां हस्त्यश्वरथसंकुलाम्॥ ५२
प्रगृहीतायुधैर्विप्रैः शतशोऽथ सहस्रशः। स तदा तैः परिवृतो म्लेच्छान्सर्वान्निजघ्निवान्॥५३
स हत्वा सर्वशश्चैव राजानः शूद्रयोनयः। पाषण्डान्स तदा सर्वान्निःशेषानकरोत्प्रभुः॥ ५४
अधार्मिकाश्च ये केचित्तान्सर्वान्हन्ति सर्वशः। उदीच्यान्मध्यदेशांश्च पार्वतीयांस्तथैव च ॥
प्राच्यान्प्रतीच्यांश्च तथा विन्ध्यपृष्ठापरान्तिकान्। तथैव दाक्षिणात्यांश्च द्रविडान्सिंहलैः सह
गान्धारान्पारदांश्चैव पह्लवान्यवनाञ्छकान्। तुषारान्बर्बराञ्श्वेतान्हलिकान्दरदान्खसान्॥
लम्पकानान्ध्रकांश्चापि चोरजातींस्तथैव च। प्रवृत्तचक्रो बलवाञ्छूद्राणामन्तकृद्बभौ॥ ५८
विद्राव्य सर्वभूतानि चचार वसुधामिमाम्। मानवस्य तु वंशे तु नृदेवस्येह जज्ञिवान्॥ ५९
पूर्वजन्मनि विष्णुश्च प्रमतिर्नाम वीर्यवान्। सुतः स वै चन्द्रमसः पूर्वे कलियुगे प्रभुः॥ ६०
द्वात्रिंशेऽभ्युदिते वर्षे प्रक्रान्तो विंशतिं समाः। निजघ्ने सर्वभूतानि मानुषाण्येव सर्वशः॥६१
कृत्वा बीजावशिष्टां तां पृथ्वीं क्रूरेण कर्मणा। परस्परनिमित्तेन कालेनाऽऽकस्मिकेन च॥६२
संस्थिता सहसा या तु सेना प्रमतिना सह। गङ्गायमुनयोर्मध्ये सिद्धिं प्राप्ता समाधिना॥६३
ततस्तेषु प्रनष्टेषु संध्यांशे क्रूरकर्मसु। उत्साद्य पार्थिवान्सर्वांस्तेष्वतीतेषु वै तदा॥ ६४
ततः संध्यांशके काले संप्राप्ते च युगान्तिके। स्थितास्वल्पावशिष्टासु प्रजास्विह क्वचित्क्वचित्
स्वाप्रदानास्तदा ते वै लोभाविष्टास्तु वृन्दशः। उपहिंसन्ति चान्योन्यं प्रलुम्पन्ति परस्परम्॥
अराजके युगांशे तु संक्षये समुपस्थिते। प्रजास्ता वै तदा सर्वाः परस्परभयार्दिताः॥ ६७
व्याकुलास्ताः परावृत्तास्त्यक्त्वा देवं गृहाणि तु। स्वान्स्वान्प्राणाननवेक्षन्तो निष्कारुण्यात्सु-
दुःखिताः॥ ६८
नष्टे श्रौतस्मृते धर्मे कामक्रोधवशानुगाः। निर्मर्यादा निरानन्दा निःस्नेहा निरपत्रपाः॥ ६९
नष्टे धर्मे प्रतिहता ह्रस्वकाः पञ्चविंशकाः। हित्वा दारांश्च पुत्रांश्च विषादव्याकुलप्रजाः॥७०

* अत्र परस्मैपदमार्षम्।

१ ग. 'ज्ञाः प्रबला ध'। २ घ. 'वला ध°। ङ. °वला धर्मतश्च°। ३ ङ. 'न्पादास्तु सि° । ४ ग. 'भावात्सं°। ङ. भावात्संध्या तु अवतिष्ठति पा'। ५ ङ. 'के। एवमेषामसाधूनां शा'। ६ ग. तेषां समस्तसंध्यानां भृ'। ७ ङ. 'स्ता भृगुकुलकलोत्थितः। ८ घ. ङ. कलिः सं°। ९ ग घ. ङ. °भावेषु°। १० क ख. ग. अश्वक°। ११ ग. ङ. वाञ्शास्ति स°। १२ क. ख. घ. 'शः। औदी'। १३ ग. °श्च द्रावि°। १४ ग. 'भौ। अधृष्यः सर्वभूतानां च°। १५ क. ख. घ. °न्। स्वतः। १६ क. ख. पूर्वे। १७ ङ. 'क्रान्ते वि°। १८ ग. घ. °तानां मानुषानेव। ङ. °तानामादौ मध्ये च स°। १९ ङ. ससाधना। २० क. ख. युगान्तके । २१ ग. °त्। अवग्रहास्तदानीं वै। घ. °त्। स्वप्र°। २२ ग. °णान्वै रक्षन्तो। २३ ग. न श्रौतस्मार्त धर्मेषु का'।

अनावृष्टिहतास्ते वै वार्तामुत्सृज्य दुःखिताः । आश्रयन्ति स्म प्रत्यन्तान्हित्वा जनपदान्स्व-
कान् ॥ ७१
सरितः सागरानूपान्सेवन्ते पर्वतानपि । चीरकृष्णाजिनधरा निष्क्रिया निष्परिग्रहाः ॥ ७२
वर्णाश्रमपरिभ्रष्टाः संकरं घोरमास्थिताः । एवं कष्टमनुप्राप्ता ह्यल्पशेषाः प्रजास्ततः ॥ ७३
जन्तवश्च क्षुधाविष्टा दुःखान्निर्वेदमागमन् । *संश्रयन्ति च देशांस्तांश्चक्रवत्परिवर्तनाः ॥
ततः प्रजास्तु ताः सर्वा मांसाहारा भवन्ति हि । मृगान्वराहान्वृषभान्ये चान्ये वनचारिणः
भक्ष्यांश्चैवाप्यभक्ष्यांश्च सर्वांस्तान्भक्षयन्ति ताः । समुद्रं संश्रिता यास्तु नदीश्चैव प्रजास्तु ताः
तेऽपि मत्स्यान्हरन्तीह आहारार्थं च सर्वशः । अभक्ष्याहारदोषेण एकवर्णगताः प्रजाः ॥७७
यथा कृतयुगे पूर्वमेकवर्णमभूत्किल । तथा कलियुगस्यान्ते शूद्रीभूताः प्रजास्तथा ॥ ७८
एवं वर्षशतं पूर्णं दिव्यं तेषां न्यवर्तत । षट्त्रिंशच्च सहस्राणि मानुषाणि तु तानि वै ॥
अथ दीर्घेण कालेन पक्षिणः पशवस्तथा । मत्स्याश्चैव हताः सर्वैः क्षुधाविष्टैश्च सर्वशः ॥
निःशेषेष्वथ सर्वेषु मत्स्यपक्षिपशुष्वथ । संध्यांशे प्रतिपन्ने तु निःशेषास्तु तदा कृताः ॥
ततः प्रजास्तु संभूय कन्दमूलमर्थोऽखनन् । फलमूलाशनाः सर्वे अनिकेतास्तथैव च ॥ ८२
वल्कलान्यथ वासांसि अधःशय्याश्च सर्वशः । परिग्रहो न तेष्वस्ति धनशुद्धिमवाप्नुयुः ॥
एवं क्षयं गमिष्यन्ति ह्यल्पशिष्टाः प्रजास्तदा । तासामल्पावशिष्टानामाहाराद्वृद्धिरिष्यते
एवं वर्षशतं दिव्यं संध्यांशस्तस्य वर्तते । ततो वर्षशतस्यान्ते अल्पशिष्टाः स्त्रियः सुताः ॥
मिथुनानि तु ताः सर्वा ह्यन्योन्यं संप्रजज्ञिरे । ततस्तास्तु म्रियन्ते वै पूर्वोत्पन्नाः प्रजास्तु याः
जातमात्रेष्वपत्येषु ततः कृतमवर्तत । यथा स्वर्गे शरीराणि नरके चैव देहिनाम् ॥ ८७
उपभोगसमर्थानि एवं कृतयुगादिषु । एवं कृतस्य संतानः कलेश्चैव क्षयस्तथा ॥ ८८
विचारणात्तु निर्वेदः साम्यावस्थात्मना तथा । ततश्चैवाऽऽत्मसंबोधः संबोधाद्धर्मशीलता॥
कलिशिष्टेषु तेष्वेवं जायन्ते पूर्ववत्प्रजाः । भाविनोऽर्थस्य च बलात्ततः कृतमवर्तत ॥९०
[+अतीतानागतानि स्युर्यानि मन्वन्तरेष्विह । एते युगस्वभावास्तु मयोक्तास्तु समासतः
विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्याच्च नमस्कृत्य स्वयंभुवे । प्रवृत्ते तु ततस्तस्मिन्पुनः कृतयुगे तु वै ॥ ९२
उत्पन्नाः कलिशिष्टेषु प्रजाः कार्तयुगास्तथा । तिष्ठन्ति चेह ये सिद्धा अदृष्टा विहरन्ति च
सह सप्तर्षिभिर्ये तु तत्र ये च व्यवस्थिताः । ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रा बीजार्थे य इह स्मृताः
×कार्तयुगभवैः सार्धं निर्विशेषास्तदाऽभवन् ॥ ९४
तेषां सप्तर्षयो धर्मं कथयन्तीह तेषु च ॥ ९५
वर्णाश्रमाचारयुतं श्रौतस्मार्तविधानतः । एवं तेषु क्रियावत्सु प्रवर्तन्तीह वै कृते ॥ ९६
श्रौतस्मार्तस्थितानां तु धर्मे सप्तर्षिदर्शिते । ते तु धर्मव्यवस्थार्थं तिष्ठन्तीह कृते युगे॥९७

---

* इत आरभ्य भवन्ति हि इत्यन्तग्रन्थो न विद्यते ग. पुस्तके । + धनुचिह्नान्तर्ग्रन्थो न विद्यते ग. ङ. पुस्तकयोः । × एतदर्धं नास्ति क. ख. पुस्तकयोः ।

---

१ ग. घ. °वं काष्ठा° । २ ग. °गताः । ३ ग. °र्वाश्चैके भुजस्तथा । स° । ङ. °र्वान्वैकभुजस्तदा । स° । ४ ग. °र्थे सहस्रशः । ५ ग. प्रवर्तते । ङ. प्रवर्तत । ६ ङ. षड्विंश° । ७ ग. ङ. सर्वे । ८ ग. °र्थोवनम् । फ° । ९ ग. धनं शुद्धिरथापि वा । ए° । १० ग. त्रियस्तु ताः ।

मन्वन्तराधिकारेषु तिष्ठन्ति ऋषयस्तु ते] । यथा दावप्रदग्धेषु तृणे[1]ष्वेवापरं तृणम् ॥ ९८
वनानां प्रथमं[3] वृष्ट्या तेषां मूलेषु[4] संभवः । एवं युगाद्युगानां वै संतानस्तु परस्परम् ॥ ९९
प्रवर्तते ह्यविच्छेदाद्यावन्मन्वन्तरक्षयः । सुखमायुर्बलं रूपं धर्मार्थौ काम एव च ॥ १००
युगेष्वेतानि हीयन्ते[5] त्रयः पादाः क्रमेण तु । इत्येष प्रतिसंधिर्वः कीर्तितस्तु मया द्विजाः ॥
चतुर्युगाणां सर्वेषामेतदेव प्रसाधनम् । एषां चतुर्युगाणां तु गणिता ह्येकसप्ततिः ॥ १०२
क्रमेण परिवृत्तास्ता मनोरन्तरमुच्यते । युगाख्यासु तु सर्वासु भवतीह यदा च यत् ॥ १०३
तदेव च तदन्यासु पुनस्तद्वै यथाक्रमम् । सर्गे सर्गे यथा भेदा ह्युत्पद्यन्ते तथैव च ॥ १०४
चतुर्दशसु तावन्तो ज्ञेया मन्वन्तरेष्विह । आसुरी यातुधानी च पैशाची यक्षराक्षसी ॥
युगे युगे तदा काले प्रजा जायन्ति ताः शृणु । यथाकल्पं युगैः सार्धं भवन्ते तुल्यलक्षणाः
इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं युगानां वै यथाक्रमम् ॥ १०६

मन्वन्तराणां परिवर्तनानि चिरप्रवृत्तानि युगस्वभावात् ।
क्षणं न *संतिष्ठति जीवलोकः क्षयोदयाभ्यां परिवर्तमानः ॥ १०७

एते युगस्वभावा वः परिक्रान्ता यथाक्रमम् । मन्वन्तराणि यान्यस्मिन्कल्पे वक्ष्यामि तानि च

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे मन्वन्तरानुकीर्तने युगवर्तनं नाम चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ६९२६ ॥

अथ पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

मन्वन्तराणि यानि स्युः कल्पे कल्पे चतुर्दश[6] । व्यतीतानागतानि स्युर्यानि मन्वन्तरेष्विह
विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्याच्च स्थितिं वक्ष्ये युगे युगे[7] । तस्मिन्युगे च संभूतिर्यासां यावच्च जीवितम्
युगमात्रं तु जीवन्ति न्यूनं[8] तत्स्याद्द्वयेन[9] च । × चतुर्दशसु तावन्तो ज्ञेया मन्वन्तरेष्विह ॥ ३
मनुष्याणां पशूनां च पक्षिणां स्थावरैः सह । तेषामायु[10]रुपक्रान्तं युगधर्मेषु सर्वशः ॥ ४
+ तथैवाऽऽयुः परिक्रान्तं युगधर्मेषु सर्वशः । अस्थितिं च कलौ दृष्ट्वा भूतानामायुषश्च वै ॥ ५
परमायुः शतं त्वेतन्मानुषाणां कलौ स्मृतम् । देवासुरमनुष्याश्च यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥ ६
परिणाहोच्छ्रये[11] तुल्या जायन्ते ह कृते युगे । षण्णवत्यङ्गुलोत्सेधो ह्यष्टानां देवयोनिनाम् ॥
नवाङ्गुलप्रमाणेन निष्पन्नेन तथाऽष्टकम्[12] । एतत्स्वाभाविकं तेषां प्रमाणमधिकुर्वताम् ॥ ८
मनुष्या वर्तमानास्तु युगसंध्यांशकेष्विह । देवासुरप्रमाणं तु सप्तसप्ताङ्गुलं क्रमात् ॥ ९

---

* अत्राऽऽत्मनेपदं भवितुमुचितम् । + एतदर्धं नास्ति ग ङ. पुस्तकयोः । × एतदर्धं क ख. व्यतिरिक्तपुस्तकेषु नेदं तस्मादेतदधिकमिति भाति ।

---

१ ङ °णेष्विव च वैद्युतः । व° । २ क. ख. °पनक्षितौ । व° । घ. पतत्पृतौ । व° । ३ ग घ. °मं दृष्टस्तेषां । ४ ङ. मूलेन । ५ ग. °न्ते त्रिषुपादक° । ङ °न्ते त्रींस्त्रीन्पादान्क्रमे° । ६ ग. ङ. °श । अती° । ७ ग. ङ. °गे । यस्मि° । ८ ङ. नूनं° । ९ ग. तस्माद्ये° । ङ तस्योच्चये° । १० ग. ङ. °मायुःपरिक्रा° । ११ ग. ङ. °च्छ्रयैस्तुल्या । १२ ग. ङ. °ष्टकाः । ए° ।

चतुरा(र)शीतिकैश्चैव कालिजैरङ्गुलैः स्मृतम् । आपादतलमस्तको नवतालो भवेत्तु यः ॥
संहत्याऽऽजानुबाहुश्च दैवतैरभिपूज्यते । गवां च हस्तिनां चैव महिषस्थावरात्मनाम् ॥ ११
क्रमेणैतेन विज्ञेये ह्रासवृद्धी युगे युगे । षट्सप्तत्यङ्गुलोत्सेधः पशुराककुदो भवेत् ॥ १२
अङ्गुलानामष्टशतमुत्सेधो हस्तिनां स्मृतः । अङ्गुलानां सहस्रं तु द्विचत्वारिंशदङ्गुलम् ॥
शतार्धमङ्गुलानां तु ह्युत्सेधः शाखिनां परः । मानुषस्य शरीरस्य संनिवेशस्तु यादृशः ॥
तल्लक्षणं तु देवानां दृश्यतेऽन्वयदर्शनात् । बुद्ध्याऽतिशयसंयुक्तो देवानां काय उच्यते ॥
तथा नातिशयश्चैव मानुषः काय उच्यते । इत्येव हि परिक्रान्ता भावा ये दिव्यमानुषाः ॥
पशूनां पक्षिणां चैव स्थावराणां च सर्वशः । गावोऽजाश्वाश्च विज्ञेया हस्तिनःपक्षिणो मृगाः
उपयुक्ताः क्रियास्वेते यज्ञियास्त्विह सर्वशः । यथाक्रमोपभोगाश्च देवानां पशुमूर्तयः १८
तेषां रूपानुरूपैश्च प्रमाणैः स्थिरजङ्गमाः । मनोज्ञैस्तत्र तैर्भोगैः सुखिनो ह्युपपेदिरे ॥ १९
अथ शिष्टान्प्रवक्ष्यामि साधूनथ ततश्च वै । ब्राह्मणाः श्रुतिशब्दाश्च देवानां पशुमूर्तयः ॥
संयुज्य ब्रह्मणा ह्यन्तस्तेन सन्तः प्रचक्षते ॥ २०
सामान्येषु च धर्मेषु तथा वैशिषिकेषु च । ब्रह्मक्षत्रविशो युक्ताः श्रौतस्मार्तेन कर्मणा ॥ २१
वर्णाश्रमेषु युक्तस्य सुखोदर्कस्य स्वर्गतौ । श्रौतस्मार्तो हि यो धर्मो ज्ञानधर्मः स उच्यते ॥ २२
दिव्यानां साधनात्साधुर्ब्रह्मचारी गुरोर्हितः । कारणात्साधनाच्चैव गृहस्थः साधुरुच्यते ॥ २३
तपसश्च तथाऽरण्ये साधुर्वैखानसः स्मृतः । यतमानो यतिः साधुः स्मृतो योगस्य साधनात् ॥
धर्मो धर्मगतिः प्रोक्तः शब्दो ह्येष क्रियात्मकः । कुशलाकुशलौ चैव धर्माधर्मौ ब्रवीत्प्रभुः ॥
अथ देवाश्च पितर ऋषयश्चैव मानुषाः । अयं धर्मो ह्ययं नेति ब्रुवते मौनमूर्तिना ॥ २६
धर्मेति धारणे धातुर्महत्त्वे चैव उच्यते । आधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते ॥ २७
तत्रेष्टप्रापको धर्म आचार्यैरुपादिश्यते । अधर्मश्चानिष्टफल आचार्यैर्नोपादिश्यते ॥ २८
वृद्धाश्चालोलुपाश्चैव आत्मवन्तो ह्यदाम्भिकाः । सम्यग्विनीता मृदवस्तानाचार्यान्प्रचक्षते ॥
धर्मज्ञैर्विहितो धर्मः श्रौतस्मार्तो द्विजातिभिः । दाराग्निहोत्रसंबन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम्
स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः । पूर्वेभ्यो वेदयित्वेह श्रौतं सप्तर्षयोऽब्रुवन् ॥ ३१
ऋचो यजूंषि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि वै श्रुतिः । मन्वन्तरस्यातीतस्य स्मृत्वा तन्मनुरब्रवीत् ॥
तस्मात्स्मार्तः स्मृतो धर्मो वर्णाश्रमविभागशः । एवं वै द्विविधो धर्मः शिष्टाचारः स उच्यते ॥
*शिषेर्धातोश्च निष्ठान्ताच्छिष्टशब्दं प्रचक्षते । मन्वन्तरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः ॥

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ग. पुस्तके—वशेशब्दस्तुनिष्ठेति शेषं शिष्टाः प्रचक्षते । अस्मिन्नेवार्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—विशेशब्दस्य निष्ठेति शेषं शिष्टाः प्रचक्षते । इति ।

---

१ ग. ङ. °तिकं चैव । २ ग. °लमास्तिष्कौ न° । ३ ङ. °स्तकयो न° । च. °स्तकयेन° । ४ ग. ङ. संहत्या । ५ ग. ङ. पशूनां क । ६ ग. तः । व्यङ्गुलासहस्रस्तु चत्वारिंशाङ्गुलं विना । श° । ७ ग. °ङ्गुलीनां । ८ ग. °शः । गव्यजा° । ङ. °शः । गजाश्वाश्चैव वि° । ९ क. ख. °थ सन्तः प्रव° । १० ग. घ. च. वै । ब्रह्मणः स्तुति° । ११ ग. घ. °यः । सायुज्यं ब्रह्मणो ह्य° । १२ ग. घ. च. °स्मार्तस्य धर्मस्य ज्ञा° । ङ. °स्मार्तस्य धर्मस्य ज्ञानाद्धर्मः । १३ ग. विद्यानां । १४ ग. धर्माधर्मगुणैः प्रो° । घ. च. धर्माधर्म° । ङ. धर्माधर्मगतिप्रो । १५ ग. °शलं कर्म धर्मा° । १६ ङ. °लौ धर्माधर्मौ धर्मे ध्रुवाध्रुवौ । अ° । १७ ग. °वीत्युभौ । अ° । १८ ग. ङ. °षयो न च मा° । १९ ग. धर्मोऽभिधा° । २० ग. द्विधा द्विजैः । दा° । घ. ङ. द्विजाद्विजैः दा° ।

मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसंतानकारिणः। तिष्ठन्तीह च धर्मार्थं ताञ्छिष्टान्संप्रचक्षते॥ ३५
तैः शिष्टैश्चलितो धर्मः स्थाप्यते वै युगे युगे। त्रयी वार्ता दण्डनीतिः प्रजावर्णाश्रमेप्सया ॥३६
शिष्टैराचर्यते यस्मात्पुनश्चैव मनुक्षये। पूर्वैःपूर्वैर्मतत्वाच्च शिष्टाचारः स शाश्वतः॥ ३७
दानं सत्यं तपो लोको विद्येज्या पूजनं दमः। अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणम् ॥
शिष्टा यस्माच्चरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च ह। मन्वन्तरेषु सर्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः॥ ३९
विज्ञेयः श्रवणाच्छ्रौतः स्मरणात्स्मार्त उच्यते।इज्यावेदात्मकःश्रौतःस्मार्तो वर्णाश्रमात्मकः*
प्रत्यङ्गानि प्रवक्ष्यामि धर्मस्येह तु लक्षणम् ॥ ४१
दृष्टानुभूतमर्थं च यः पृष्टो न विगूहते। यथाभूतप्रवादस्तु इत्येतत्सत्यलक्षणम्॥ ४२
ब्रह्मचर्यं तपो मौनं निराहारत्वमेव च। इत्येतत्तपसो रूपं सुघोरं तु दुरासदम्॥ ४३
पशूनां द्रव्यहविषामृक्सामयजुषां तथा । ऋत्विजां दक्षिणायाश्च संयोगो यज्ञ उच्यते ॥
आत्मवत्सर्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च। वर्तते सततं हृष्टः क्रिया श्रेष्ठा दया स्मृता॥ ४५
आक्रुष्टोऽभिहतो यस्तु नाऽऽक्रोशेत्प्रहरेदपि। अदुष्टो वाङ्मनःकायैस्तितिक्षुः सा क्षमा स्मृता
स्वामिना रक्ष्यमाणानामुत्सृष्टानां च संभ्रमे। परस्वानामनादानमलोभ इति संज्ञितम्॥ ४७
मैथुनस्यासमाचारो जल्पनाच्चिन्तनात्तथा। निवृत्तिर्ब्रह्मचर्यं च तदेतच्छमलक्षणम्॥ ४८
आत्मार्थे वा परार्थे वा इन्द्रियाणीह यस्य वै। विषये न प्रवर्तन्ते दमस्यैतत्तु लक्षणम्॥ ४९
+पञ्चात्मके यो विषये कारणे चाष्टलक्षणे। न क्रुध्येत प्रतिहतः स जितात्मा भविष्यति॥ ५०
यद्यदिष्टतमं द्रव्यं न्यायेनैवाऽऽगतं च यत्। तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम्॥ ५१
श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः। शिष्टाचारप्रवृद्धश्च धर्मोऽयं साधुसंमतः ॥५२
अप्रद्वेषो ह्यनिष्टेषु इष्टं वै नाभिनन्दति। प्रीतितापविषादानां विनिवृत्तिर्विरक्तता॥ ५३
संन्यासः कर्मणां न्यासः कृतानामकृतैः सह । कुशलाकुशलाभ्यां तु प्रहाणं न्यास उच्यते ॥
अव्यक्तादिविशेषान्तविकारेऽस्मिन्निवर्तते। चेतनाचेतनं ज्ञात्वा ज्ञाने ज्ञानी स उच्यते ॥५५
प्रत्यङ्गानि तु धर्मस्य चेत्येतल्लक्षणं स्मृतम्। ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैः पूर्वैः स्वायंभुवेऽन्तरे ॥ ५६
अत्र वो वर्णयिष्यामि विधिं मन्वन्तरस्य तु। तथैव चातुर्होत्रस्य चातुर्वर्ण्यस्य चैव हि ॥५७
प्रतिमन्वन्तरं चैव श्रुतिरन्या विधीयते। ऋचो यजूंषि सामानि यथावत्प्रतिदैवतम्॥ ५८
विधिस्तोत्रं तथा हौत्रं पूर्ववत्संप्रवर्तते। द्रव्यस्तोत्रं गुणस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं तथैव च॥ ५९
तथैवाभिजनस्तोत्रं स्तोत्रमेवं चतुर्विधम्। मन्वन्तरेषु सर्वेषु यथा भेदा भवन्ति हि॥ ६०

---

* इत उत्तरमयं ग्रन्थो ग. पुस्तके—सत्यं तपस्तथा यज्ञो दया क्षमाऽलोभता । ब्रह्मचर्यं दमोऽक्रोधो दानं शिष्टस्य लक्षणम् । वैराग्यमथसंन्यासो ज्ञानं धर्मस्य लक्षणम्। इति । + एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—पञ्चात्मका यं विषया करणैश्चेष्टलक्षणा इति ।

---

१ ग. °कारणात्। लि°। २ ग. ङ. पूर्वपूर्वगत°। ३ ग. °पोऽलौल्यं वि°। ४ ङ. लोभो वि°। ५ ग. °ष्टो नित्यं न गू°। ङ. ष्टो निष्टं निगू°। ६ ङ. °रस्त्र नाम। ७ ग. °मददानं सलो°। ८ ग. संस्मृतः। ९ ग. घ. तदच्छिद्रस्य ल°। ङ. तद्वाच्छिद्रस्य ल°। १० ग. ङ. विभाव्यते। ११ ग. °दानवि°। १२ ङ °षान्तो विकारोऽस्मि°। १३ ग. °तनान्यत्वज्ञाने। ङ. °तनां कृत्वा ज्ञानं तज्ज्ञानमुच्य°। १४ ग. ङ. °ज्ञाना तु। १५ ग. ङ. धिहोत्रं तथा स्तोत्रं पू°। १६ क. °था वेदा भ°।

प्रवर्तयन्ति तेषां वै ब्रह्मस्तोत्रं पुनः पुनः । एवं मन्त्रगुणानां तु समुत्पत्तिश्चतुर्विधा ॥ ६१
अथर्वऋग्यजुःसाम्नां वेदेष्विह पृथक्पृथक् । ऋषीणां तप्यतां तेषां तपः परमदुश्चरम् ॥ ६२
मन्त्राः प्रादुर्भवन्त्यादौ पूर्वमन्वन्तरस्य ह । असंतोषाद्भयाद्दुःखान्मोहाच्छोकाच्च पञ्चधा ॥
ऋषीणां तारका येन लक्षणेन यदृच्छया । ऋषीणां यादृशत्वं हि तद्वक्ष्यामीह लक्षणम् ॥ ६४
अतीतानागतानां च पञ्चधा ह्यार्षकं स्मृतम् । तथा ऋषीणां वक्ष्यामि आर्षस्येह समुद्भवम् ॥
गुणसाम्येन वर्तन्ते सर्वसंप्रलये तदा । अविभागेन देवानामनिर्देश्ये तमोमये ॥ ६६
अबुद्धिपूर्वकं तद्वै चेतनार्थं प्रवर्तते । तेनाँऽऽर्षं बुद्धिपूर्वं तु चेतनेनाप्यधिष्ठितम् ॥ ६७
प्रवर्तते तथा ते तु यथा मत्स्योदकावुभौ । चेतनाधिकृतं सर्वं प्रावर्तत गुणात्मकम् ॥
कार्यकारणभावेन तथा तस्य प्रवर्तते ॥ ६८
विषयो विषयित्वं च तदा ह्यर्थपदात्मकौ । कालेन प्रापणीयेन भेदाश्च कारणात्मकाः ॥ ६९
सांसिद्धिकास्तदा वृत्ताः क्रमेण महदादयः । महतोऽसावहंकारस्तस्माद्भूतेन्द्रियाणि च ॥ ७०
भूतभेदाश्च भूतेभ्यो जज्ञिरे तु परस्परम् । संसिद्धिकारणं कार्यं सद्य एव विवर्तते ॥ ७१
यथोल्मुकात्तु विटपा एककालाद्भवन्ति हि । तथा प्रवृत्ताः क्षेत्रज्ञाः कालेनैकेन कारणात् ७२
यथाऽन्धकारे खद्योतः सहसा संप्रदृश्यते । तथा निवृत्तो ह्यव्यक्तः खद्योत इव संज्वलन् ॥ ७३
स महात्मा शरीरस्थस्तत्रैवेह प्रवर्तते । महतस्तमसः पारे वैलक्षण्याद्विभाव्यते ॥ ७४
तत्रैव संस्थितो विद्वांस्तपसोऽन्त* इति श्रुतम् । बुद्धिर्विवर्धतस्तस्य प्रादुर्भूता चतुर्विधा ॥ ७५
ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्चेति चतुष्टयम् । सांसिद्धिकान्यथैतानि अप्रतीतानि तस्य वै ॥ ७६
महात्मनः शरीरस्य चैतन्यात्सिद्धिरुच्यते । पुरि शेते यतः पूर्वं क्षेत्रज्ञानं तथाऽपि च ॥ ७७
पुरे शयनात्पुरुषो ज्ञानात्क्षेत्रज्ञ उच्यते । यस्माद्धर्मात्प्रसूते हि तस्माद्वै धार्मिकस्तु सः ॥ ७८
सांसिद्धिके शरीरे च बुद्ध्याऽव्यक्तस्तु चेतनः । एवं विवृत्तः क्षेत्रज्ञः क्षेत्रं ह्यनभिसंधितः ॥ ७९
निवृत्तिसमकाले तु पुराणं तदचेतनम् । क्षेत्रज्ञेन परिज्ञातं भोग्योऽयं विषयो मम ॥ ८०
ऋषिर्हिंसागतौ धातुर्विद्या सत्यं तपः श्रुतम् । एष संनिचयो यस्माद्ब्राह्मणस्तु ततस्त्वृषिः ८१
निवृत्तिसमकालाच्च बुद्ध्याऽव्यक्त ऋषिस्त्वयम् । ऋषते परमं यस्मात्परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥ ८२
गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नामनिर्वृत्तिकारणम् । यस्मादेष स्वयंभूतस्तस्माच्च ऋषिता मता ॥ ८३
सेश्वराः स्वयमुद्भूता ब्रह्मणो मानसाः सुताः । निवर्तमानैस्तैर्बुद्ध्या महान्परिगतः परः ॥ ८४

* इत आरभ्य शरीरस्थेत्यन्तग्रन्थो न विद्यते ग. पुस्तके ।

१ ग. घ. °कायेनल° । ङ. °काणां च ल° । २ ङ °णां यद्दषि त्वं । ३ ग. °दृशं वृत्त त° । ४ ङ. धा °ह्यमुखं स्मृ° । ५ ङ आचार्यस्य । ६ ग. ङ. °नास्य बु° । ७ क यथा । ८ ङ. °कृतः सत्त्वं प्रवर्तेत । ९ ग. °त तत्त्वं प्रवृत्तं त्रिगु° । १० ग. तथा ह्यर्थवशात्म° । ११ ङ. भेदाः स्वकर° । १२ ङ. °स्तथा व्यक्ताः क्र° । ग °स्तथा ह्युक्तात्क्रमे° । १३ ग. कार्य-मप्येवं संनिव° । १४ ग. °काद्वित्रुठय ए° । ङ °का वितुतय । १५ ङ. °त्रैव परि व° । १६ ग. विद्वांश्चैतन्यात्सिद्धि रुच्यते । १७ ङ. वै । व्यसनाध्वर्णवात्तस्य वैधर्म्यात्सिद्धि° । १८ ग. °ते । अभिशे° । ङ. °ते । अतिशे° । १९ ग. °त्रज्ञो नान्यथाऽपि वा । पु° । ङ. °त्रजाताद्यथाऽपिवा । पु° । २० ग. °रे वै शयनात्पुरुषो ज्ञा° । ङ. °रेषु शयनात्पुरुषः क्षेत्रज्ञान उ° । २१ ङ. °स्माद्ब्रह्मानुसूतेह त° । २२ ङ. निवृत्तः । २३ ग. ङ. भोज्योऽयं । २४ क. ख. °स्माद्ब्रह्म° । २५ ग. ङ. कालं तु बु° । २६ ग. °ता । न सुराः ह्यासमु° । ङ. °ता । नेश्व° । २७ ग. °ता । विवृतमानसैर्बु° । ङ. °ताः । विवर्त° ।

यस्मा[1]दृषिपरत्वेन सह तस्मान्महर्षयः । ईश्वराणां सुतास्तेषां मानसाश्चौरसाश्च वै ॥ ८५
ऋषिस्तस्मात्परत्वेन भूतादिर्ऋषयस्ततः । ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्गर्भसंभवाः ॥ ८६
परत्वेन ऋषन्ते[2] वै भूतादीनृषिकास्ततः । ऋषिकाणां सुता ये तु विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः ॥ ८७
श्रुत्वा ऋषं[3] परत्वेन श्रुतास्तस्माच्छ्रुतर्षयः । अव्यक्तात्मा महात्मा वाऽहंकारात्मा तथैव च ८८
भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषां तज्ज्ञानमुच्यते । इत्येवमृषिजातिस्तु पञ्चधा नामविश्रुता ॥८९
भृगुर्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः । मनुर्दक्षो वसिष्ठश्च पुलस्त्यश्चापि ते दश ॥ ९०
ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः । परत्वेनर्षयो यस्मान्मतास्तस्मान्महर्षयः ॥ ९१
ईश्वराणां सुतास्त्वेषामृषयस्तान्निबोधत । काव्यो बृहस्पतिश्चैव कश्यपश्च्यवनस्तथा ॥ ९२
उतथ्यो वामदेवश्च अगस्त्यः कौशिकस्तथा । कर्दमो वालखिल्याश्च विश्रवाः शक्तिवर्धनः ॥
इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषितां गताः । तेषां पुत्रानृषीकांस्तु गर्भोत्पन्नान्निबोधत ॥ ९४
वत्सरो नग्नहूश्चैव भरद्वाजश्च वीर्यवान् । ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव बृहद्[4]वक्षाः शरद्वतः ॥ ९५
वाजिश्रवाः सुचिन्तश्च शावश्च सपराशरः । शृङ्गी च शङ्खपाच्चैव राजा वैश्रवणस्तथा ॥ ९६
इत्येते ऋषिकाः सर्वे सत्येन ऋषितां गताः । ईश्वरा ऋषयश्चैव ऋषीका ये च विश्रुताः ॥ ९७
एवं मन्त्रकृतः सर्वे कृत्स्नशश्च निबोधत[6] । भृगुः काश्यपः प्रचेता दधीचो ह्यात्मवानपि ॥ ९८
ऊर्वोऽथ जमदग्निश्च वेदः सारस्वतस्तथा । आर्ष्टिषेणश्च्यवनश्च वीतहव्यः सवेधसः ॥ ९९
वैन्यः पृथुर्दिवोदासो ब्रह्मवान्गृत्सशौनकौ । एकोनविंशतिर्ह्येते भृगवो मन्त्रकृत्तमाः ॥१००
अङ्गिराश्चैव त्रितश्च भरद्वाजोऽथ लक्ष्मणः[11] । कृतवाचस्तथा गर्गः स्मृतिसंकृतिरेव च ॥१०१
गुरुवीतश्च मांधाता अम्बरीषस्तथैव च । युवनाश्वः पुरुकुत्सः स्वश्रवस्तु सदस्यवान् ॥ १०२
अजमीढोऽस्वहार्यश्च ह्युत्कलः कविरेव च । पृषदश्वो विरूपश्च काव्यश्चैवाथ मुद्गलः ॥ १०३
उतथ्यश्च शरद्वांश्च तथा वाजिश्रवा अपि । अपस्यौषः सुचित्तिश्च वामदेवस्तथैव च ॥ १०४
ऋषिजो बृहच्छुक्लश्च ऋषिर्दीर्घतमा अपि । कक्षीवांश्च त्रयस्त्रिंशत्स्मृता ह्यङ्गिरसां वराः १०५
एते मन्त्रकृतः सर्वे काश्यपांस्तु निबोधत । काश्यपः सहवत्सारो नैध्रुवो नित्य एव च ॥ १०६
असितो देवलश्चैव षडेते ब्रह्मवादिनः । अत्रिरर्धस्वनश्चैव शावास्योऽथ गविष्ठिरः ॥ १०७
कर्णकश्च ऋषिः सिद्धस्तथा पूर्वातिथिश्च यः ॥ १०८
इत्येते त्वत्रयः प्रोक्ता मन्त्रकृ[12]त्षण्महर्षयः । वसिष्ठश्चैव शक्तिश्च तृतीयश्च पराशरः ॥ १०९
ततस्तु इन्द्रप्रतिमः पञ्चमस्तु भरद्वसुः[13] । षष्ठस्तु मित्रावरुणः[14] सप्तमः कुण्डिनस्तथा ॥ ११०
इत्येते सप्त विज्ञेया वासिष्ठा ब्रह्मवादिनः । विश्वामित्रश्च गाधेयो देवरातस्तथा बलः ॥१११
तथा विद्वान्मधुच्छन्दा ऋषिश्चान्योऽघमर्षणः । अष्टको लोहितश्चैव भृतकीलश्च[15] माम्बुधिः ॥
देवश्रवा देवरातः पुराणश्च धनंजयः । शिशिरश्च महातेजाः शालङ्कायन एव च ॥ ११३

---

१ ङ. 'स्मादृषिर्महत्त्वेन ज्ञेयास्तस्मा' । २ ग. °षत्वे वै कृता° । ३ ग. ऋषिप' । ४ ग ङ °हदुक्थः श° । ५ ङ. एते मनुकृ° । ६ ङ °त । गुणवास्य प्रचेताश्च द° । ७ ग. ङ षेणो युधाजिच्च वीतहव्यसुवर्चसौ । वै' । ८ ग. ङ. °सो बन्ध्यश्वो गृत्स° । ९ ग. ङ. 'रा वेधसश्चैव भ' । १० ग.°जो भलनन्दनः । कृ° । ङ. 'जो लभन्दनः । कृ° । ११ ङ. °णः । ऋतवादी तथा । १२ ङ. °कृत्सुमह' । १३ ग. शरद्वसुः । ङ. मरुद्वसुः । १४ ग. ङ. 'रुणिः स° । १५ ग. ङ °श्च तावुभौ । दे° ।

त्रयोदशैते विज्ञेया ब्रह्मिष्ठाः कौशिका वराः । अगस्त्योऽथ दृढद्युम्नो इन्द्रबाहुस्तथैव च ११४
ब्रह्मिष्ठागस्तयो ह्येते त्रयः परमकीर्तयः । मनुर्वैवस्वतश्चैव ऐलो राजा पुरूरवाः ॥ ११५
क्षत्रियाणां वरा ह्येते विज्ञेया मन्त्रवादिनः । भलन्दकश्च वासाश्वः संकीलश्चैव ते त्रयः ११६
एते मन्त्रकृतो ज्ञेया वैश्यानां प्रवराः सदा । इति द्विनवतिः प्रोक्ता मन्त्रायैश्च बाहिष्कृताः ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या ऋषिपुत्रान्निबोधत । ऋषीकाणां सुता ह्येते ऋषिपुत्राः श्रुतर्षयः ॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे मन्वन्तरकल्पवर्णनो नाम पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ७०४४ ॥

अथ षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

कथं मत्स्येन कथितस्तारकस्य वधो महान् । कस्मिन्काले विनिर्वृत्ता कथेयं सूतनन्दन ॥ १
त्वन्मुखक्षीरसिन्धूत्था कथेयममृतात्मिका । कर्णाभ्यां पिबतां तृप्तिरस्माकं न प्रजायते ॥
इदं मुने समाख्याहि महाबुद्धे मनोगतम् ॥ २ ॥

सूत उवाच—

* पृष्टस्तु मनुना देवो मत्स्यरूपी जनार्दनः । कथं शरवणे जातो देवः षड्वदनो विभो ॥ ३
एतत्तु वचनं श्रुत्वा पार्थिवस्यामितौजसः । उवाच भगवान्प्रीतो ब्रह्मसूनुर्महामतिम् ॥ ४

मत्स्य उवाच—

वज्राङ्गो नाम दैत्योऽभूत्तस्य पुत्रस्तु तारकः । सुरानुद्वासयामास पुरेभ्यः स महाबलः ॥ ५
ततस्ते ब्रह्मणोऽभ्याशं जग्मुर्भयनिपीडिताः । भीतांश्च त्रिदशान्दृष्ट्वा ब्रह्मा तेषामुवाच ह ॥६
संत्यजध्वं भयं देवाः शंकरस्याऽऽत्मजः शिशुः । तुहिनाचलदौहित्रस्तं हनिष्यति दानवम् ॥७
ततः काले तु कस्मिंश्चिद्दृष्ट्वा वै शैलजां शिवः । स्वरेतो वह्निवदने व्यसृजत्कारणान्तरे ॥ ८
तत्प्राप्तं वह्निवदने रेतो देवानतर्पयत् । विदार्य जठराण्येषामजीर्णं निर्गतं मुने ॥ ९
पतितं तत्सरिद्वरां ततस्तु शरकानने । तस्मात्तु स समुद्भूतो गुहो दिनकरप्रभः ॥ १०
स सप्तदिवसो बालो निजघ्ने तारकासुरम् । एवं श्रुत्वा ततो वाक्यं तमूचुर्ऋषिसत्तमाः ॥

ऋषय ऊचुः—

अत्याश्चर्यवती रम्या कथेयं पापनाशिनी । विस्तरेण हि नो ब्रूहि याथातथ्येन शृण्वताम् ॥
वज्राङ्गो नाम दैत्येन्द्रः कस्य वंशोद्भवः पुरा । यस्याभूत्तारकः पुत्रः सुरप्रमथनो बली १३
निर्मितः को वधे चाभूत्तस्य दैत्येश्वरस्य तु । गुहजन्म तु कार्त्स्न्येन अस्माकं ब्रूहि मानद ॥

---

* एतदर्धं न विद्यते ङ. पुस्तके ।

---

१ ग ङ. °श्च वत्सश्च सं° । २ घ. ङ. इत्येकन । ३ ङ प्रोक्तासंशयै° । ४ ग. ङ. °वृत्ता वद त्वं सू° । ५ ग. ङ. °दं च नः स° । ६ ग. °द्धेऽमृतोपमम् । कथं । ७ ग. °नोऽरिहा । ए° । ङ. °नोऽरिहा । सकथं निहतस्तेन तारको बालके । न । ए° । ८ ग. ङ °हाद्युतिः । सूत उ° । ९ ग. घ. °श्चिद्दूढाशै° । १० ङ. °तं तु शरोवर्यें तास्मिंस्तु । ११ ग. °त्सरोवर्यें तस्मात्तु श° । १२ ग. ङ. वंशेऽभवत्पुरा ।

सूत उवाच—

मानसो ब्रह्मणः पुत्रो दक्षो नाम प्रजापतिः। षष्टिं सोऽजनयत्कन्या वैरिण्यामेव नः श्रुतम्
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश। सप्तविंशतिं सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये॥ १६
द्वे वै बाहुकपुत्राय द्वे वै चाङ्गिरसे तथा। द्वे कृशाश्वाय विदुषे प्रजापतिसुतः प्रभुः॥ १७
अदितिर्दितिर्दनुर्विश्वा ह्यरिष्टा सुरसा तथा। सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा॥
कद्रूर्मुनिश्च लोकस्य मातरो गोषु मातरः। तासां सकाशाल्लोकानां जङ्गमस्थावरात्मनाम्॥
जन्म नानाप्रकाराणां ताभ्योऽन्ये देहिनः स्मृताः। देवेन्द्रोपेन्द्रपूषाद्याः सर्वे ते दितिजा मताः
दितेः सकाशाल्लोकास्तु हिरण्यकशिपादयः। दानवाश्च दनोः पुत्रा गावश्च सुरभीसुताः॥
पक्षिणो विनतापुत्रा गरुडप्रमुखाः स्मृताः। नागाः कद्रूसुता ज्ञेयाः शेषाश्चान्येऽपि जन्तवः॥
त्रैलोक्यनाथं शक्रं तु सर्वामरगणप्रभुम्। हिरण्यकशिपुश्चक्रे जित्वा राज्यं महाबलः॥ २३
ततः केनापि कालेन हिरण्यकशिपादयः। निहता विष्णुना संख्ये शेषाश्चेन्द्रेण दानवाः॥
ततो निहतपुत्राऽभूद्दितिर्वरमयाचत। भर्तारं कश्यपं देवं पुत्रमन्यं महाबलम्॥ २५
समरे शक्रहन्तारं स तस्या अददात्प्रभुः॥ २६
* नियमे वर्ते हे देवि सहस्रं शुचिमानसा। वर्षाणां लप्स्यसे पुत्रमित्युक्त्वा सा तथाऽकरोत्
वर्तन्त्या नियमे तस्याः सहस्राक्षः समाहितः। उपासामाचरत्तस्याः सा चैनमन्वमन्यत॥
दशवत्सरशेषस्य सहस्रस्य तदा दितिः। उवाच शक्रं सुप्रीता वरदा तपसि स्थिता॥ २९

दितिरुवाच—

पुत्रोत्तीर्णव्रतां प्रायो विद्धि मां पाकशासन। भविष्यति च ते भ्राता तेन सार्धमिमां श्रियम्॥
भुङ्क्ष्व वत्स यथाकामं त्रैलोक्यं हतकण्टकम्। इत्युक्त्वा निद्रयाऽऽविष्टा चरणाक्रान्तमूर्धजा
स्वयं सुष्वापानियता भाविनोऽर्थस्य गौरवात्। तत्तु रन्ध्रं समासाद्य जठरं पाकशासनः॥
चकार सप्तधा गर्भं कुलिशेन तु देवराट्। एकैक तु पुनः खण्डं चकार मघवा ततः॥ ३३
सप्तधा सप्तधा कोपात्प्राबुध्यत ततो दितिः। विबुध्योवाच मा शक्र घातयेथाः प्रजां मम॥
तच्छ्रुत्वा निर्गतः शक्रः स्थित्वा प्राञ्जलिरग्रतः। उवाच वाक्यं संत्रस्तो मातुर्वै वदनेरितम्

शक्र उवाच—

दिवास्वप्नपरा मातः पादाक्रान्तशिरोरुहा। सप्तसप्तभिरेवातस्तव गर्भः कृतो मया॥ ३६
एकोनपञ्चाशत्कृता भागा वज्रेण ते सुताः। दास्यामि तेषां स्थानानि दिवि दैवतपूजिते॥ ३७
इत्युक्ता सा तदा देवी सैवमस्त्वित्यभाषत। पुनश्च देवी भर्तारमुवाचासितलोचना॥ ३८
पुत्रं प्रजापते देहि शक्रजेतारमूर्जितम्। यो नास्त्रशस्त्रैर्वध्यत्वं गच्छेत्त्रिदिववासिनाम्॥
इत्युक्तः स तथोवाच तां पत्नीमतिदुःखिताम्। दश वर्षसहस्राणि तपः कृत्वा तु लप्स्यसे॥
वज्रासारमयैरङ्गैरच्छेद्यैरायसद्दृढैः। वज्राङ्गो नाम पुत्रस्ते भविता पुत्रवत्सले॥ ४१

* वर्तस्व नियमे देवीति भवितुं युक्तम्।

१ क. ख. घ. नीत्वा। २ ग. °रं देहि मे त्वं स्वयं प्रभो। नियमे वर्तसे दे°। ३ ङ. °र्तते दे°। ४ ङ. °व्रतप्रायां वि°। ५ ग. ङ. °ष्वापनि°। ६ ङ. °पादबु°। ७ ग. °वैं शनकैरिदम्। ८ ग. °वा स्वापपरा। ९ ङ. °तान्भागान्वज्रे°। १० ङ. °चाभ्येत्य कश्यपम्। पु°। ११ ग. नास्त्रैर्वध्यतां गच्छेदपि त्रिदि°। १२ ग. ङ. °ता धर्मवत्सलः। सा।

सा तु लब्धवरा देवी जगाम तपसे वनम् । दश वर्षसहस्राणि सा तपो घोरमाचरत् ॥४२
तपसोऽन्ते भगवती जनयामास दुर्जयम् । पुत्रमप्रतिकर्माणमजेयं वज्रदुश्छिदम् ॥ ४३
स जातमात्र एवाभूत्सर्वशस्त्रास्त्रपारगः । उवाच मातरं भक्त्या मातः किं करवाण्यहम् ॥
तमुवाच ततो हृष्टा दितिर्दैत्याधिपं च सा । बहवो मे हताः पुत्राः सहस्राक्षेण पुत्रक ॥४५
तेषां त्वं प्रतिकर्तुं वै गच्छ शक्रवधाय च । बाढमित्येव तामुक्त्वा जगाम त्रिदिवं बली ॥
बध्वा ततः सहस्राक्षं पाशेनामोघवर्चसा । मातुरन्तिकमागच्छद्व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ४७
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा कश्यपश्च महातपाः । आगतौ तत्र यत्राऽऽस्तां मातापुत्रावभीतकौ ॥
दृष्ट्वा तु तावुवाचेदं ब्रह्मा कश्यप एव च । मुञ्चैनं पुत्र देवेन्द्रं किमनेन प्रयोजनम् ॥ ४९
अपमानो वधः प्रोक्तः पुत्र संभावितस्य च । अस्मद्वाक्येन यो मुक्तो विद्धि तं मृतमेव च ॥
परस्य गौरवान्मुक्तः शत्रूणां भारमावहेत् । जीवन्नेव मृतो वत्स दिवसे दिवसे स तु ॥५१
महतां वशमायाते वैरं नैवास्ति वैरिणि । एतच्छ्रुत्वा तु वज्राङ्गः प्रणतो वाक्यमब्रवीत् ॥५२
न मे कृत्यमनेनास्ति मातुराज्ञा कृता मया । त्वं सुरासुरनाथोऽसि मम च प्रपितामहः ॥५३
करिष्ये त्वद्वचो देव एष मुक्तः शतक्रतुः । तपसे मे रतिर्देव निर्विघ्नं चैव मे भवेत् ॥ ५४
त्वत्प्रसादेन भगवन्नित्युक्त्वा विरराम सः । तस्मिंस्तूष्णीं स्थिते दैत्ये प्रोवाचेदं पितामहः ॥

ब्रह्मोवाच—

तपस्त्वं क्रूरमापन्नो ह्यस्मच्छासनसंस्थितः । अनया चित्तशुद्ध्या ते पर्याप्तं जन्मनः फलम् ॥
इत्युक्त्वा पद्मजः कन्यां ससर्जाऽऽयतलोचनाम् । तामस्मै प्रददौ देवः पत्न्यर्थं पद्मसंभवः ॥
वराङ्गीति च नामास्याः कृत्वा यातः पितामहः । वज्राङ्गोऽपि तया सार्धं जगाम तपसे वनम् ॥ ५८
ऊर्ध्वबाहुः स दैत्येन्द्रोऽचरदब्दसहस्रकम् । कालं कमलपत्राक्षः शुद्धबुद्धिर्महातपाः ॥ ५९
*तावच्चावाङ्मुखः कालं तावत्पञ्चाग्निमध्यगः । निराहारो घोरतपास्तपोराशिरजायत ॥
ततः सोऽन्तर्जले चक्रे कालं वर्षसहस्रकम् । जलान्तरं प्रविष्टस्य तस्य पत्नी महाव्रता ॥ ६१
तस्यैव तीरे सरसस्तत्प्रीत्या मौनमास्थिता । निराहारा तपो घोरं प्रविवेश महाद्युतिः ॥६२
तस्यां तपसि वर्तन्त्यामिन्द्रश्चक्रे विभीषिकाम् । भूत्वा तु मर्कटस्तत्र तदाश्रमपदं महान् ॥
चक्रे विलोलं निःशेषं तुम्बीघटकरण्डकम् । ततस्तु मेषरूपेण कम्पं तस्याकरोन्महान् ॥
ततो भुजंगरूपेण बद्ध्वा च चरणद्वयम् । अपाकर्षत्ततो दूरं भ्रमंस्तस्या महीमिमाम् ॥
तपोबलाढ्या सा तस्य न वध्यत्वं जगाम ह । ततो गोमायुरूपेण तस्यादूषयदाश्रमम् ॥६६

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ग. पुस्तके—हेमन्ते जलमध्यास्थो ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यग इति ।

१ ग. वद । २ ग. ङ. °धिपस्य तु । ब । ३ ग. तेषामपचितिं कर्तुं ग° । ४ ग. ङ. अवमा । ५ ग. °मुक्तस्त्वद्धस्तान्मृत एव सः । प । ङ. मुक्तस्तद्विद्धि मृ° । ६ ग. शत्रुणा स महाहवे । सजीवन्नेव हि मृतो दिवसेदि° । ङ. शत्रुणा शक्रमाहवे । जी° । ७ ग. °से तु वै । म° । ८ ग. ङ. °वः प्रीत्यर्थं । ९ । ग °त्वाऽगात्तपि° । १० ङ. तावानवा° । ११ ग. घ. ङ °जलं च° । १२ ग. °स्तत्प्रीत्या मौ° । १३ ग. °म् । गत्वा तु मर्कटाकारं तस्या श्र° । १४ ङ. °र्कटाकारस्तस्याऽऽश्र° । १५ ङ. °पदे महत् । च° । १६ ङ. °शेषबृसीविघटकण्डक° । १७ °षं कुटीघ° । १८ ङ °स्तु कपिरूपेण भूतशङ्कां तस्याश्च ह । त° । १९ ग. मेषरू° । २० ग. °लाद्यसौ त° । २१ ङ. °ण चाक्रि नादान्सुभीषणान् । ततस्तु ।

ततस्तु मेघरूपेण तस्याः क्लेदयदाश्रमम् । भीषिकाभिरनेकाभिस्तां क्लिश्यन्पाकशासनः ॥
विरराम यदा नैवं वज्राङ्गमहिषी तदा । शैलस्य दुष्टतां मत्वा शापं दातुं व्यवस्थिता॥६८
स शापाभिमुखां दृष्ट्वा शैलः पुरुषविग्रहः । उवाच तां वरारोहां वराङ्गीं भीरुचेतनः॥६९
*नाहं वराङ्गने दुष्टः सेव्योऽहं सर्वदेहिनाम् । विभ्रमं तु करोत्येष रुषितः पाकशासनः ॥
एतस्मिन्नन्तरे जातः कालो वर्षसहस्रिकः । तस्मिन्गते तु भगवान्काले कमलसंभवः ॥
तुष्टः प्रोवाच वज्राङ्गं तमागम्य जलाश्रयम् ॥ ७१

ब्रह्मोवाच—

ददामि सर्वकामांस्ते उत्तिष्ठ दितिनन्दन । एवमुक्तस्तदोत्थाय दैत्येन्द्रस्तपसां निधिः ॥
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं सर्वलोकपितामहम् ॥ ७२

वज्राङ्ग उवाच—

आसुरो माऽस्तु मे भावः सन्तु लोका ममाक्षयाः । तपस्येव रतिर्मेऽस्तु शरीरस्यास्तु वर्तनम्
एवमस्त्विति तं देवो जगाम स्वकमालयम् । वज्राङ्गोऽपि समाप्ते तु तपसि स्थिरसंयमः॥७४
आहारमिच्छन्भार्यां स्वां न ददर्शाऽऽश्रमे स्वके । क्षुधाविष्टः स शैलस्य गहनं प्रविवेश ह ॥
आदातुं फलमूलानि स च तस्मिन्व्यलोकयत् । रुदतीं तां प्रियां दीनां तनुप्रच्छादिताननाम्
तां विलोक्य स दैत्येन्द्रः प्रोवाच परिसान्त्वयन् ॥ ७६

वज्राङ्ग उवाच—

केन तेऽपकृतं भीरु यमलोकं यियासुना । कं वा कामं प्रयच्छामि शीघ्रं मे ब्रूहि भामिनि ॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ७१२१ ॥

अथ सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

वराङ्ग्युवाच—

त्रासिताऽस्म्यपविद्धाऽस्मि ताडिता पीडिताऽपि च । रौद्रेण देवराजेन नष्टनाथेव भूरिशः॥
दुःखपारमपश्यन्ती प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिता । पुत्रं मे तारकं देहि दुःखशोकमहार्णवात् ॥ २
एवमुक्तः स दैत्येन्द्रः कोपव्याकुललोचनः । शक्तोऽपि देवराजस्य प्रतिकर्तुं महासुरः ॥ ३
तपः कर्तुं पुनर्दैत्यो व्यवस्येत्? महाबलः । ज्ञात्वा तु तस्य संकल्पं ब्रह्मा क्रूरतरं पुनः ॥ ४
आजगाम तदा तत्र यत्रासौ दितिनन्दनः । उवाच तस्मै भगवान्प्रभुर्मधुरया गिरा ॥ ५

ब्रह्मोवाच—

किमर्थं पुत्र भूयस्त्वं नियमं क्रूरमिच्छसि । आहाराभिमुखो दैत्य तन्नो ब्रूहि महाव्रत ॥ ६

---

* अत्र शैल उवाचेति ग. ङ. पुस्तकयोः ।

---

१ ग. °हं महाव्रते दुष्टः से° । ङ °हं महाव्रते दु° । २ ङ. च °हस्रकः । ३ ङ. °लाशय° । ४ ग. स्वां । ५ ग. ङ. तदप्र° । ६ ग. ङ. °घ्रं प्रब्रूहि मानिनि । ७ ग. °लचेतनः । ८ ङ. तप एव चचारोग्रमसुरेन्द्रः पुनः पुनः । वाञ्छितं तपसा लभ्यं नान्येनेति विचिन्तयन् । आगत्य हंसमारुह्य प्राहैनं पङ्कजोद्भवः । इति मत्वा निरस्यन्तं निराहारम्° । ९ ग. क्रूरं महाव्रतम् । याव° ।

यावद्वर्षसहस्रेण निराहारस्य यत्फलम् । क्षणेनैकेन तल्लभ्यं त्यक्त्वाऽऽहारमुपस्थितम् ॥ ७
त्यागो ह्यप्राप्तकामानां कामेभ्यो न तथा गुरुः । यथा प्राप्तं परित्यज्य कामं कमललोचन ॥
श्रुत्वैतद्ब्रह्मणो वाक्यं दैत्यः प्राञ्जलिरब्रवीत् । चिन्तयंस्तपसा युक्तो हृदि ब्रह्ममुखेरितम् ॥

वज्राङ्ग उवाच—

उत्थितेन मया दृष्टा समाधानात्त्वदाज्ञया । महिषी भीषिता दीना रुदती शाखिनस्तले॥ १०
सा मयोक्ता तु तन्वङ्गी दूयमानेन चेतसा । किमेवं वर्तसे भीरु* वद त्वं किं चिकीर्षसि ॥
इत्युक्ता सा मया देव प्रोवाच स्खलिताक्षरम् । वाक्यं चोवाच तन्वङ्गी भीता सा हेतुसंहितम्

वराङ्ग्युवाच—

त्रासिताऽस्म्यपविद्धाऽस्मि कर्षिता पीडिताऽस्मि च । रौद्रेण देवराजेन नष्टनाथेव भूरिशः॥
दुःखस्यान्तमपश्यन्ती प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिता । पुत्रं मे तारकं देहि ह्यस्माद्दुःखमहार्णवात्
एवमुक्तस्तु संक्षुब्धस्तस्याः पुत्रार्थमुद्यतः । तपो घोरं करिष्यामि जयाय त्रिदिवौकसाम् ॥
एतच्छ्रुत्वा वचो देवः पद्मगर्भोद्भवस्तदा । उवाच दैत्यराजानं प्रसन्नश्चतुराननः ॥ १६

ब्रह्मोवाच—

अलं ते तपसा वत्स मा क्लेशे दुस्तरे विश । पुत्रस्ते तारको नाम भविष्यति महाबलः ॥१७
देवसीमन्तिनीनां तु धम्मिल्लस्य विमोक्षणः । इत्युक्तो दैत्यनाथस्तु प्रणिपत्य पितामहम् ॥
आगत्याऽऽनन्दयामास महिषीं हर्षिताननः । तौ दंपती कृतार्थौ तु जग्मतुः स्वाश्रमं मुदा ॥
वज्राङ्गेणाऽऽहितं गर्भं वराङ्गी वरवर्णिनी । पूर्णं वर्षसहस्रं च दधारोदर एव हि ॥ २०
ततो वर्षसहस्रान्ते वराङ्गी सुषुवे सुतम् । जायमाने तु दैत्येन्द्रे तस्मिँल्लोकभयंकरे ॥ २१
चचाल सकला पृथ्वी समुद्राश्च चकम्पिरे । चेलुर्महीधराः सर्वे ववुर्वाताश्च भीषणाः ॥
जेपुर्जप्यं मुनिवरा नेदुर्व्यालमृगा अपि । चन्द्रसूर्यौ जहुः कान्तिं सनीहारा दिशोऽभवन्॥
जाते महासुरे तस्मिन्सर्वे चापि महासुराः । आजग्मुर्हर्षितास्तत्र तथा चासुरयोषितः ॥
जगुर्हर्षसमाविष्टा ननृतुश्चासुराङ्गनाः । ततो महोत्सवो जातो दानवानां द्विजोत्तमाः ॥२५
विषण्णमनसो देवाः समहेन्द्रास्तदाऽभवन् । वराङ्गी स्वसुतं दृष्ट्वा हर्षेणाऽऽपूरिता तदा ॥
बहु मेने न देवेन्द्रविजयं तु तदैव सा । जातमात्रस्तु दैत्येन्द्रस्तारकश्चण्डविक्रमः ॥ २७
अभिषिक्तोऽसुरैः सर्वैः कुजम्भमहिषादिभिः । सर्वासुरमहाराज्ये पृथिवीतुलनक्षमैः ॥ २८
स तु प्राप्य महाराज्यं तारको मुनिसत्तमाः । उवाच दानवश्रेष्ठान्युक्तियुक्तमिदं वचः ॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे तारकासुरोपाख्याने तारकोत्पत्तिर्नाम सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ७१५० ॥

---

* इतउत्तरग्रन्थो हेतुसंहितमित्यन्तो न विद्यते ङ. पुस्तके ।

१ ग. तीसाश्रुलोचना । सा । २ ख. °क्यं वाचस्पते भीता तन्वङ्गी हे° । ३ ग. °संगत° । ४ ङ. °च । ताडिता । ५ ग. °ल्लचविमोचकः । इ । ६ ग. ङ. दा । आहितं त तदा ग° । ७ ग. ङ. °ङ्गी संप्रसूयत । जा° । ८ ग. ङ. °ध्वी प्रोद्धताश्च महार्णवाः । चे° । ९ ग. °न्ति नीहाराच्छादितादिशः । जा° । १० ग. ङ. °तस्ते जाते दा° । ११ ग. °ने च देवेन्द्रं विजयश्च तदा तु सा । १२ ग. °क्षमः । स । १३ ग. °ष्ठान्बुद्धियुक्त° ।

अथाष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

तारक उवाच—
शृणुध्वमसुराः सर्वे वाक्यं मम महाबलाः । श्रेयसे क्रियतां बुद्धिः सर्वैः कृत्यस्य संविधौ ॥ १
वंशक्षयैकरा देवाः सर्वेषामेव दानवाः । अस्माकं जातिधर्मो वै विरूढं वैरमक्षयम् ॥ २
वयमद्य गमिष्यामः सुराणां निग्रहाय तु । स्वबाहुबलमाश्रित्य सर्व एवं न संशयः ॥ ३
किंतु नातपसा युक्तो मन्येऽहं सुरसंगमम् । अहमादौ करिष्यामि ततो घोरं दितेः सुताः ॥ ४
ततः सुरान्विजेष्यामो भोक्ष्यामोऽथ जगत्त्रयम् । स्थिरोपायो हि पुरुषः स्थिरश्रीरपि जायते
रक्षितुं नैव शक्नोति चपलश्चपलाः श्रियः । तच्छ्रुत्वा दानवाः सर्वे वाक्यं तस्यासुरस्य तु ॥ ६
साधु साध्वित्यवोचंस्ते तत्र दैत्याः सविस्मयाः । सोऽगच्छत्पारियात्रस्य गिरेः कंदरमुत्तमम्
सर्वर्तुकुसुमाकीर्णं नानौषधिविदीपितम् । नानाधातुरसस्रावाचित्रं नानागुहागृहम् ॥ ८
गहनैः सर्वतो गूढं चित्रकल्पद्रुमाश्रयम् । अनेकाकारबहुलं पृथक्पक्षिकुलाकुलम् ॥ ९
नानाप्रस्रवणोपेतं नानाविधजलाशयम् । प्राप्य तत्कन्दरं दैत्यश्चचार विपुलं तपः ॥ १०
निराहारः पञ्चतपाः पत्रभुग्वारिभोजनः । शतं शतं समानां तु तपांस्येतानि सोऽकरोत्॥
ततः स्वदेहादुत्कृत्य कर्षं कर्षं दिने दिने । मांसस्याग्नौ जुहावासौ ततो निर्मांसतां गतः ॥
तस्मिन्निर्मांसतां याते तपोराशित्वमागते । जज्वलुः सर्वभूतानि तेजसा तस्य सर्वतः ॥ १३
उद्विग्नाश्च सुराः सर्वे तपसा तस्य भीषिताः । एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा परमं तोषमागतः १४
तारकस्य वरं दातुं जगाम त्रिदशालयात् । प्राप्य तं शैलराजानं स गिरेः कंदरास्थितम् ॥
उवाच तारकं देवो गिरा मधुरया युतः ॥ १५

ब्रह्मोवाच—
पुत्रालं तपसा तेऽस्तु नास्त्यसाध्यं तवाधुना । वरं वृणीष्व रुचिरं यत्ते मनसि वर्तते ॥ १६
इत्युक्तस्तारको दैत्यः प्रणम्याऽऽत्मभुवं विभुम्[11] । उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रणतः पृथुविक्रमः ॥

तारक उवाच—
देवभूतमनोवास[12] वेत्सि जन्तुविचेष्टितम् । कृतप्रतिकृताकाङ्क्षी जिगीषुः प्रायशो जनः[13]॥१८
वयं च जातिधर्मेण कृतवैराः सहामरैः[14] । तैश्च निःशेषिता दैत्याः क्रूरैः संत्यज्य धर्मिताम् ॥
तेषामहं समुद्धर्ता भवेयमिति मे मतिः ॥ १९
अवध्यः सर्वभूतानामस्त्राणां च महौजसाम् । स्यामहं परमो ह्येष वरो मम हृदि स्थितः ॥ २०
एतन्मे देहि देवेश नान्यो मे रोचते वरः । तमुवाच ततो दैत्यं विरिञ्चिः सुरनायकः ॥ २१
न युज्यन्ते विना मृत्युं देहिनो दैत्यसत्तम । यतस्ततोऽपि वरय मृत्युं यस्मान्न शङ्कसे ॥ २२
ततः संचिन्त्य दैत्येन्द्रः शिशोर्वै सप्तवासरात् । वव्रे महासुरो मृत्युमवलेपेन मोहितः ॥ २३

---

१ ग. °लाः । श्रुत्वा वः श्रेयसी बुद्धिः क्रियतां कृत्यसं° । २ ग. °यपरा । ३ ग. वयं तत्रं घटिष्या° । ४ क. ख. °वनसं° । ५ ङ. °र संगरम् । अ° । ६ ग. °पलां श्रियम् । त° । ७ ङ. °नेकरत्नबहुलं नृत्यत्पक्षि° । ८ ग. °क्षिगणाकुल° । ९ ग, ङ. °म शिखरं गिरेः । प्रा° । १० ग. ङ. °रवर्णया । ब्र° । ११ ग. प्रभुम् । १२ ङ. °वासी वे° । १३ ग. मनः । १४ ग. सदाऽम° ।

[*ब्रह्मा चास्मै वरं दत्त्वा यत्किंचिन्मनसेप्सितम् । जगाम त्रिदिवं देवो दैत्योऽपि स्वक-
मालयम् ॥ २४
उत्तीर्णं तपसस्तं तु दैत्यं दैत्येश्वरास्तथा । परिवव्रुः सहस्राक्षं दिवि देवगणा यथा ॥ २५
तस्मिन्महति राज्यस्थे तारके दैत्यनन्दने । ऋतवो मूर्तिमन्तश्च स्वकालगुणबृंहिताः ॥] २६
अभवन्किंकरास्तस्य लोकपालाश्च सर्वशः । कान्तिर्द्युतिर्धृतिर्मेधा श्रीरवेक्ष्य च दानवम् ॥२७
परिवव्रुर्गुणाकीर्णा निश्छिद्राः सर्व एव हि । कालागुरुविलिप्ताङ्गं महामुकुटभूषणम् ॥२८
रुचिराङ्गदनद्धाङ्गं महासिंहासने स्थितम् । वीजयन्त्यप्सरःश्रेष्ठा भृशं मुञ्चन्ति नैव ताः॥२९
चन्द्रार्कौ दीपमार्गेषु व्यजनेषु च मारुतः । कृतान्तोऽग्रेसरस्तस्य बभूवुर्मुनिसत्तमाः ॥ ३०
एवं प्रयाति काले तु वितते तारकासुरः । बभाषे सचिवान्दैत्यः प्रभूतवरदर्पितः ॥ ३१

तारक उवाच—

राज्येन कारणं किं मे त्वनाक्रम्य त्रिविष्टपम् । अनिर्याप्य सुरैर्वैरं का शान्तिर्हृदये मम ॥ ३२
भुञ्जतेऽद्यापि यज्ञांशानमरा नाक एव हि । विष्णुः श्रियं न जहति तिष्ठते च गतभ्रमः ॥ ३३
स्वस्थाभिः स्वर्गनारीभिः पीड्यन्तेऽमरवल्लभाः । सोत्पला मदिरामोदा दिवि क्रीडायनेषु च
लब्ध्वा जन्म न यः कश्चिद्घटयेत्पौरुषं नरः । जन्म तस्य वृथा भूतमजन्मा तु विशिष्यते॥ ३५

मातापितृभ्यां न करोति कामान्बन्धूनशोकान्न करोति यो वा ।
कीर्तिं हि वा नार्जयते हिमाभां पुमान्स जातोऽपि मृतो मतं मे ॥ ३६
तस्माज्जयायामरपुंगवानां त्रैलोक्यलक्ष्मीहरणाय शीघ्रम् ।
संयोज्यतां मे रथमष्टचक्रं बलं च मे दुर्जयदैत्यचक्रम् ॥
ध्वजं च मे काञ्चनपट्टनद्धं छत्रं च मे मौक्तिकजालबद्धम् ॥ ३७

तारकस्य वचः श्रुत्वा ग्रसनो नाम दानवः । सेनानीर्दैत्यराजस्य तथा चक्रे बलान्वितः ३८
आहत्य भेरीं गम्भीरां दैत्यानाहूय सत्वरः । तुरगाणां सहस्रेण चक्राष्टकविभूषितम् ॥ ३९
शुक्लाम्बरपरिष्कारं चतुर्योजनविस्तृतम् । नानाक्रीडागृहयुतं गीतवाद्यमनोहरम् ॥ ४०
विमानमिव देवस्य सुरभर्तुः शतक्रतोः । दशकोटीश्वरा दैत्या दैत्यानां चण्डविक्रमाः ॥ ४१
तेषामग्रेसरो जम्भः कुजम्भोऽनन्तरस्ततः । महिषः कुञ्जरो मेघः कालनेमिर्निमिस्तथा ॥ ४२
मथनो जम्भकः शुम्भो दैत्येन्द्रा दश नायकाः । अन्येऽपि शतशस्तस्य पृथिवीदलनक्षमाः॥
दैत्येन्द्रा गिरिवर्ष्माणः सन्ति चण्डपराक्रमाः । नानायुधप्रहरणा नानाशस्त्रास्त्रपारगाः ॥४४
तारकस्याभवत्केतू रौद्रः कनकभूषणः । केतुना मकरेणापि सेनानीर्ग्रसनोऽरिहा ॥ ४५
पैशाचं यस्य वदनं जम्भस्याऽऽसीदयोमयम् । खरं विधूतलाङ्गूलं कुजम्भस्याभवद्ध्वजे ॥
महिषस्य तु गोमायुः केतोर्हैमस्तदाऽभवत् । ध्वाङ्क्षो ध्वजे तु शुम्भस्य कृष्णायोमयमुच्छ्रितम्
अनेकाकारविन्यासाश्चान्येषां तु ध्वजास्तथा । शतेन शीघ्रवेगाणां व्याघ्राणां हेममालिनाम्

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो न विद्यते ग. पुस्तके ।

---

१ ग. °रखण्डा च दानवे । प° । ङ. °रखण्डा च । २ ग. अनिर्वाप्य । ३ ग. °तक्रमः । ४ ग. °भिः क्रीडन्ति सुरसत्तमाः । सा° । ५ ग. °ति स्वकां ना° । ङ. °ति श्रियं ना° ६ ङ. °स्य सज्जं चक्रे रथे महत् । आ° । ७ ङ. वर्तुल° । ८ ग. ङ. °पाणयः । ता° । ९ ग. ङ. रौक्मः । १० ग. ङ. °ध्वजम् । म° । ११ क. ध्वाङ्क्षं ध्वजे तु शु° । १२ ग. शतशः ।

ग्रसनस्य रथो युक्तो किङ्किणीजालमालिनाम्। शतेनापि च सिंहानां रथो जम्भस्य दुर्जयः॥
कुजम्भस्य रथो युक्तः पिशाचवदनैः खरैः[1] । रथस्तु महिषस्योष्ट्रैर्गजस्य तु तुरंगमैः ॥ ५०
मेघस्य द्वीपिभिर्भीमैः कुञ्जरैः कालनेमिनः । पर्वताभैः[2] समारूढो निर्मितै[3]र्मत्तै[4]र्महागजैः॥५१
चतुर्दन्तैर्गन्धवद्भिः शिक्षितैर्मेघभैरवैः । शतहस्तायतैः कृष्णैस्तुरंगैर्हेमभूषणैः ॥ ५२
सितचामरजालेन शोभिते[5] दक्षिणां दिशम्?। सितचन्दनचार्वङ्गो[6] नानापुष्पस्रजोज्ज्वलः[7]॥
मथनो नाम दैत्येन्द्रः पाशहस्तो व्यराजत। जम्भकः किंकिणीजालमालमुष्ट्रं[8] समास्थितः॥
[*कालशुक्लमहामेषमारूढः शुम्भदानवः । अन्येऽपि दानवा वीरा नानावाहनगामिनः॥
प्रचण्डचित्रकर्माणः कुण्डलोष्णीषभूषणाः। नानाविधोत्तरासङ्गा नानामाल्यविभूषणाः]
नानासुगन्धिगन्धाढ्या नानाबन्दिजनस्तुताः। नानावाद्यपरिस्पन्दाश्चाग्रेसरमहारथाः[10]॥५७
नानाशौर्यकथासक्तास्तस्मिन्सैन्ये महासुराः[9]। तद्बलं दैत्यसिंहस्य[11] भीमरूपं व्यजायत ॥५८
प्रमत्तचण्डमातङ्गतुरंगरथसंकुलम् । प्रतस्थेऽमरयुद्धाय बहुपत्तिपताकि तत् ॥ ५९
एतस्मिन्नन्तरे वायुर्देवदूतोऽम्बरालये[12]। दृष्ट्वा स दानवबलं जगामेन्द्रस्य शंसितुम् ॥ ६०
स गत्वा तु सभां दिव्यां महेन्द्रस्य महात्मनः । शशंस मध्ये देवानां तत्कार्यं समुपस्थितम् ॥
तच्छ्रुत्वा देवराजस्तु निमीलितविलोचनः। बृहस्पतिमुवाचेदं वाक्यं काले महाभुजः ॥ ६२

इन्द्र उवाच—

संप्राप्तोऽति विमर्दोऽयं देवानां दानवैः सह। कार्यं किमत्र तद्ब्रूहि नीत्युपायसमन्वितम्[13]॥ ६३
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महेन्द्रस्य गिरांपतिः। इत्युवाच महाभागो बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ६४
+सामपूर्वा स्मृता नीतिश्चतुरङ्गा[14] पताकिनी। जिगीषतां सुरश्रेष्ठ स्थितिरेषा सनातनी ॥ ६५
साम भेदस्तथा दानं दण्डश्चाङ्गचतुष्टयम्। नीतौ क्रमाद्देशकालरिपुयोग्यक्रमादिदम्[15] ॥ ६६
×न शान्तिगोचरे लुब्धः क्रूरो लब्धसमाश्रयः। संतापितः खलो याति साध्यतां भ्रष्टसंशयः॥
साम दैत्येषु नैवास्ति यतस्ते लब्धसंश्रयाः । जातिधर्मेण वा भेद्या दानं प्राप्तश्रिये च किम् ॥
एकोऽभ्युपायो दण्डोऽत्र भवतां यदि रोचते[16]। दुर्जनेषु कृतं साम महद्याति च वन्ध्यताम्[17] ॥ ६९
भयादिति व्यवस्यन्ति क्रूराः साम महात्मनाम्[18]। ऋजुतामार्यबुद्धित्वं[19] दयानीतिव्यतिक्रमम् ॥
मन्यन्ते दुर्जना नित्यं साम चापि भयोदयात्[20]। तस्माद्दुर्जनमाक्रान्तुं श्रेयान्पौरुषसंश्रयः ॥७१
आक्रान्ते तु क्रिया युक्ता सतामेतन्महाव्रतम्। दुर्जनः सुजनत्वाय[21] कल्पते न कदाचन ॥ ७२

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति । + इतःपरं बृहस्पतिरुवाचेति ङ. च. पुस्तकयोः । × न विद्यतेऽयं श्लोकः क. ख. पुस्तकयोः ।

---

१ ङ. °पिभिः शीघ्रैः कूष्माण्डैः का° । २ ङ. ताभे स° । ३ ङ. निर्मितमहागजे । चतुर्दष्ट्रे गन्धवता शिखिते मेघभैरवे । शतहस्तायते कृष्णे तुरङ्गे हेमभूषणे । सि° । ४ ग. मत्ते महागजे । चतुर्दष्ट्रे गन्धवाते शिक्षिते मे भैरवे । शतहस्तायते कृष्णे तुरगे हेमभूषिते । सि° । ५ ङ. शोभमाने भृशं दिवि । सि° । ६ ग. ङ. °र्वङ्गे नानापु° । ७ ग. ङ. °ज्ज्वले । म° । ८ ङ. जालं नद्धमु° । च. जालं मालाशत्रं स° । ९ ङ. °नाचिन्त्रोत° । १० ग. °हारथाः । त° । ११ ङ °स्य भ्रमहव्यं व्यराजत । प्र° । १२ ग. ङ. लयः दृ° । १३ ग ङ. °पायोपबृंहितम् । १४ क. ख. °रङ्गां पताकिनीम् । जि° । ङ. °रङ्गपताकानी । जि° । १५ ग. घ. °मादयः । न । १६ ग. घ. ङ. मन्यते । १७ ङ. च. वाच्यताम् । १८ ग. °म् । दुर्जनानामबु° । १९ ङ. °तामप्यबु° । २० ङ. °दयम् । त° । २१ ङ. सुनयत्वा° ।

सुजनोऽपि स्वभावस्य त्यागं वाञ्छेत्कदाचन । एवं मे बुध्यते बुद्धिर्यूयमत्र व्यवस्यत ॥ ४६
एवमुक्तः सहस्राक्ष एवमेवेत्युवाच तम् । कर्तव्यतां स संचिन्त्य प्रोवाचामरसंसदि ॥ ७४

इन्द्र उवाच—

सावधानेन मे वाचं शृणुध्वं नाकवासिनः । भवन्तो यज्ञभोक्तारस्तुष्टात्मानोऽतिसात्त्विकाः ॥
स्वे महिम्नि स्थिता नित्यं जगतः परिपालकाः । भवतश्चानिमित्तेन बाधन्ते दानवेश्वराः ॥
तेषां सामादि नैवास्ति दण्ड एव विधीयताम् । क्रियतां समरोद्योगः सैन्यं संयोज्यतां मम ॥
आद्रियन्तां च शस्त्राणि पूज्यन्तामस्त्रदेवताः । वाहनानि च यानानि योजयन्तु ममामराः ॥
यमं सेनापतिं कृत्वा शीघ्रमेवं दिवौकसः । इत्युक्ताः समनह्यन्त देवानां ये प्रधानतः ॥ ७९
वाजिनामयुतेनाऽऽजौ हेमघण्टापरिष्कृतम् । नानाश्चर्यगुणोपेतं संप्राप्तं सर्वदैवतैः ॥ ८०
रथं मातलिना क्लृप्तं देवराजस्य दुर्जयम् । यमो महिषमास्थाय सेनाग्रे समवर्तत ॥ ८१
*चण्डकिंकरवृन्देन सर्वतः परिवारितः । कल्पकालोद्धतज्वालापूरिताम्बरलोचनः ॥ ८२
हुताशनश्छागरूढः शक्तिहस्तो व्यवस्थितः । पवनोऽङ्कुशपाणिस्तु विस्तारितमहाजवः ॥
भुजगेन्द्रसमारूढो जलेशो भगवान्स्वयम् । नरयुक्तरथे देवो राक्षसेशो वियच्चरः ॥ ८४
तीक्ष्णखड्गयुतो भीमः समरे समवस्थितः । महासिंहरवो देवो धनाध्यक्षो गदायुधः ॥ ८५
चन्द्रादित्यावाश्विनौ च चतुरङ्गबलान्वितौ । राजभिः सहितास्तस्थुर्गन्धर्वा हेमभूषणाः ॥ ८६
हेमपीतोत्तरासङ्गाश्चित्रवर्मरथायुधाः । नाकपृष्ठशिखण्डास्तु वैडूर्यमकरध्वजाः ॥ ८७
जपारक्तोत्तरासङ्गा राक्षसा रक्तमूर्धजाः । गृध्रध्वजा महावीर्या निर्मलायोविभूषणाः ॥
मुसलासिगदाहस्ता रथे चोष्णीषदंशिताः । महामेघरवा नागा भीमोल्काशनिहेतयः ॥ ८९
यक्षाः कृष्णाम्बरभृतो भीमबाणधनुर्धराः । ताम्रोलूकध्वजा रौद्रा हेमरत्नविभूषणाः ॥ ९०
द्वीपिचर्मोत्तरासङ्गं निशाचरबलं बभौ । गार्ध्रपत्रध्वजप्रायमस्थिभूषणभूषितम् ॥ ९१
मुसलायुधदुष्प्रेक्ष्यं नानाप्राणिमहारवम् । किंनराः श्वेतवसनाः सितपत्त्रिपताकिनः ॥ ९२
मत्तेभवाहनप्रायास्तीक्ष्णतोमरहेतयः । मुक्ताजालपरिष्कारो हंसो रजतनिर्मितः ॥ ९३
केतुर्जलाधिनाथस्य भीमधूमध्वजानलः । पद्मरागमहारत्नविटपं धनदस्य तु ॥ ९४
ध्वजं समुच्छ्रितं भाति गन्तुकाममिवाम्बरम् । वृकेण काष्ठलोहेन यमस्याऽऽसीन्महाध्वजः
राक्षसेशस्य केतोर्वै प्रेतस्य मुखमाबभौ । हेमसिंहध्वजौ देवौ चन्द्रार्कावमितद्युती ॥ ९६
कुम्भेन रत्नचित्रेण केतुराश्विनयोरभूत् । हेममातङ्गरचितं चित्ररत्नपरिष्कृतम् ॥ ९७
ध्वजं शतक्रतोरासीत्सितचामरमण्डितम् । सनागयक्षगन्धर्वमहोरगनिशाचरा ॥ ९८

* इत आरभ्य व्यवस्थित इत्यन्तग्रन्थो नास्ति ङ. पुस्तके ।

१ ग. °च्छेन्न कर्हिचित् । ए° । २ ग. आह्रियन्तां । ३ क. °न्तु सहाम° । ४ ग. ङ. °मेव दि° । ५ ग. °त । दण्डाके° । ६ ग. °वृत्तेन । ७ ग. च. °क्तिहेतिर्व्यव° । ८ ग. °जर्षिस° । ९ क. ख. घ. °पठितोत्त° । १० घ. °त्रचर्म° । ११ ङ. °मत्तराय° । १२ घ. °युताः । ना° १३ ग. °क्तलोचनाः । गृ° । १४ ङ. °लायुधभू° । १५ ङ. रथैश्चोष्ट्रैश्च दं° । १६ ङ. °ङ्गं पिशाचबलमाबभौ । ताम्रप° । १७ ङ. च.° । तपादाः । प° । १८ ग. घ. ङ. °र्जलाधि° । १९ ग. घ. °तिमातृका° । ङ. °ति यातुका । २० ग. कार्ष्णलो° । २१ ग. °रा । साचाऽऽहित्र° ।

सेना सा देवराजस्य दुर्जया भुवनत्रये । कोटयस्तास्त्रयस्त्रिंशद्देवदेवनिकायिनाम् ॥ ९९
हिमाचलाभे सितकर्णचामरे सुवर्णपद्मामलसुन्दरस्राजि ।
कृताभिरागोज्ज्वलकुङ्कुमाङ्कुरे कपोललीलालिकदम्बसंकुले ॥ १००
स्थितस्तदैरावतनामकुञ्जरे महाबलश्चित्रविभूषणाम्बरः ।
विशालवस्त्रांशुवितानभूषितः प्रकीर्णकेयूरभुजाग्रमण्डलः ॥
सहस्रदृग्बन्दिसहस्रसंस्तुतस्त्रिविष्टपेऽशोभत पाकशासनः ॥ १०१
तुरङ्गमातङ्गबलौघसंकुला सितातपत्रध्वजराजिशालिनी ।
चमूश्च सा दुर्जयपत्त्रिसंतता विभाति नानायुधयोधदुस्तरा ॥ १०२

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे तारकोपाख्याने रणयोजनो नामाष्टाचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ७२५२ ॥

अथ नवचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

सुरासुराणां संमर्दस्तस्मिन्नत्यन्तदारुणे । तुमुलोऽतिमहानासीत्सेनयोरुभयोरपि ॥ १
गर्जतां देवदैत्यानां शङ्खभेरीरवेण च । तूर्याणां चैव निर्घोषैर्मातङ्गानां च बृंहितैः ॥ २
ह्रेषतां हयवृन्दानां रथनेमिस्वनेन च । ज्याघोषेण च शूराणां तुमुलोऽतिमहानभूत् ॥ ३
समासाद्योभये? सेने परस्परजयैषिणाम् । रोषेणातिपरीतानां त्यक्तजीवितचेतसाम् ॥ ४
समासाद्य तु तेऽन्योन्यं प्रक्रमेण विलोमतः । रथेनाऽऽसक्तपादातो रथेन च तुरंगमः ॥५
हस्ती पदातिसंयुक्तो रथिना च क्वचिद्रथी । मातङ्गेनापरो हस्ती तुरंगैर्बहुभिर्गजः ॥ ६
पदातिरेको बहुभिर्गजैर्मत्तैश्च युज्यते । ततः प्रासाशनिगदाभिन्दिपालपरश्वधैः ॥ ७
शक्तिभिः पट्टिशैः शूलैर्मुद्गरैः कुणपैर्गडैः । चक्रैश्च शङ्कुभिश्चैव तोमरैरङ्कुशैः सितैः ॥ ८
कर्णिनालीकनाराचवत्सदन्तार्धचन्द्रकैः । भल्लैश्च शतपत्रैश्च शुकतुण्डैश्च निर्मलैः ॥ ९
वृष्टिरत्यद्भुताकारा गगने समदृश्यत । संप्रच्छाद्य दिशः सर्वास्तमोमयमिवाकरोत् ॥ १०
न प्राज्ञायत तेऽन्योन्यं तस्मिंस्तमसि संकुले । अलक्ष्यं विसृजन्तस्ते हेतिसंघातमुद्धतम् ॥
पतितं सेनयोर्मध्ये निरीक्षन्ते परस्परम् । ततो ध्वजैर्भुजैश्छत्रैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥
गजैस्तुरंगैः पादातैः पतद्भिः पतितैरपि । आकाशसरसो भ्रष्टैः पङ्कजैरिव भूः स्तृता ॥१३
भग्नदन्ता भिन्नकुम्भाश्छिन्नदीर्घमहाकराः । गजाः शलनिभाः पेतुर्धरण्यां रुधिरस्रवाः ॥
भग्नेषादण्डचक्राक्षा रथाश्च शकलीकृताः । पेतुः शकलतां यातास्तुरंगाश्च सहस्रशः ॥१५
ततोऽसृग्घ्रदद्दुस्तारा पृथिवी समजायत । नद्यश्च रुधिरावर्ता हर्षदाः पिशिताशिनाम् ॥
वेतालाक्रीडमभवत्तत्संकुलरणाजिरम् ॥ १६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे तारकासुरोपाख्याने देवासुरयुद्धं नामैकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ७२६८ ॥

---

१ क. ख. °शद्द्वेदेवनि° । २ ग. °ययन्त्रसं । ३ ङ. °पत्तिसंयुता । ४ ङ. हिमन्परमदा° । ५ ङ. °मेणानुमलो° । ६ ङ. कुटपैर्ग्रहैः । च° । ७ ङ. प्रत्यायत । ८ ग. ङ. °मुत्तमम् । प° । ९ ग. °म् । आक्रीडमभवत्प्रेतैः संकुलं च र° ।

अथ पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

अथ ग्रसनमालोक्य यमः क्रोधविमूर्छितः । ववर्ष शरवर्षेण विशेषेणाग्निवर्चसा[1] ॥ १
स विद्धो बहुभिर्बाणैर्ग्रसनोऽतिपराक्रमः । कृतप्रतिकृताकाङ्क्षी धनुरानम्य भैरवम् ॥ २
शतैः पञ्चभिरत्युग्रैः शराणां यममर्दयत्[3] । स विचिन्त्य यमो बाणान्ग्रसनस्यातिपौरुषम् ॥ ३
बाणवृष्टिभिरुग्राभिर्यमो ग्रसनमर्दयत् । कृतान्तशरवृष्टिं तां वियति प्रतिसर्पिणीम् ॥ ४
चिच्छेद शरवर्षेण ग्रसनो दानवेश्वरः । विफलां तां समालोक्य यमस्तां शरसंततिम् ॥ ५
स विचिन्त्य शरव्रातं ग्रसनस्य रथं प्रति । चिक्षेप मुद्गरं घोरं तरसा तस्य चान्तकः ॥ ६
स तं मुद्गरमायान्तमुत्प्लुत्य गगनस्थितम् । जग्राह वामहस्तेन याम्यं दानवनन्दनः ॥ ७
तमेव मुद्गरं *गृह्य यमस्य महिषं रुषा । पातयामास वेगेन स पपात महीतले ॥ ८
उत्प्लुत्याथ यमस्तस्मान्महिषान्निष्पतिष्यतः । प्रासेन ताडयामास ग्रसनं वदने दृढम् ॥ ९
स तु प्रासप्रहारेण मूर्छितो न्यपतद्भुवि । ग्रसनं पतितं दृष्ट्वा जम्भो भीमपराक्रमः ॥ १०
यमस्य भिन्दिपालेन प्रहारमकरोद्धृदि । यमस्तेन प्रहारेण सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥ ११
कृतान्तं मर्दितं दृष्ट्वा गदापाणिर्धनाधिपः । वृतो यक्षायुतशतैर्जम्भं प्रत्युद्ययौ रुषा ॥ १२
जम्भो रुषा तमायान्तं दानवानीकसंवृतः । उवाच प्राज्ञो वाक्यं तु यथा स्निग्धेन भाषितम् ॥
ग्रसनो लब्धसंज्ञोऽथ यमस्य प्राहिणोद्गदाम् । मणिहेमपरिष्कारां गुर्वीमरिविमर्दिनीम् ॥ १४
तामप्रतर्क्यां[6] संप्रेक्ष्य गदां महिषवाहनः । गदायाः प्रतिघातार्थं जगद्दलनभैरवम् ॥ १५
दण्डं मुमोच कोपेन ज्वालामालासमाकुलम् । स गदां वियति प्राप्य ररासाम्बुधरो यथा ॥ १६
संघट्टमभवत्ताभ्यां शैलाभ्यामिव दुःसहम् । ताभ्यां निष्पेषनिर्ह्रादजडीकृतदिगन्तरम् ॥ १७
जगद्व्याकुलतां यातं प्रलयागमशङ्कया । क्षणात्प्रशान्तनिर्ह्रादं ज्वलदुल्कासमाचितम् ॥ १८
निष्पेषेण तयोर्भीममभूद्गगनगोचरम् । निहत्याथ गदां दण्डस्ततो ग्रसनमूर्धनि ॥ १९
हृत्वा श्रियमिवानर्थो दुर्वृत्तस्यापतद्दृढः । स तु तेन प्रहारेण दृष्ट्वा सतिमिरा दिशः ॥ २०
पपात भूमौ निःसंज्ञो भूमिरेणुविभूषितः । ततो हाहारवो घोरः सेनयोरुभयोरभूत् ॥ २१
ततो मुहूर्तमात्रेण ग्रसनः प्राप्य चेतनाम् । अपश्यत्स्वां तनुं ध्वस्तां विलोलाभरणाम्बराम्
स चापि चिन्तयामास कृते प्रतिकृतिक्रियाम् । मद्विधे वस्तुनि पुंसि प्रभोः परिभवोदयात्[11] ॥
मय्याश्रितानि सैन्यानि जिते मयि विनाशिता । असंभावित एवास्तु जनः स्वच्छन्दचेष्टितः ॥
न तु व्यर्थशतोद्घुष्टसंभावितधनो नरः । एवं संचिन्त्य वेगेन समुत्तस्थौ महाबलः ॥ २५
मुद्गरं कालदण्डाभं गृहीत्वा गिरिसंनिभः[12] । ग्रसनो घोरसंकल्पः संदष्टौष्ठपुटच्छदः ॥ २६
रथेन त्वरितो गच्छन्नाससादान्तकं रणे । समासाद्य यमं युद्धे ग्रसनो भ्राम्य मुद्गरम् ॥ २७

---

* अत्राऽऽर्षो ल्यप् ।

---

१ ङ. विमर्दनः । व° । २ क. ख. °साम् । स । ३ क. ख. °यन् । स । ४ क. ख. °यन् । कृ° । ५ ग. घ ङ. तामापतन्तीं सं° । ६ °र्थं नदज्जलदभै° । ७ ग. °घर्षम° । ८ ख. °माहित° । ९ ग. °वे या श्रुतिः पु° । १० ङ. °स्तुतः पुं° । ११ क. °दयाः । म° । ङ. °दयः । मं° । १२ ङ. °निभम् । ग्र° ।

वेगेन महता रौद्रं चिक्षेप यममूर्धनि । विलोक्य मुद्गरं दीप्तं यमः संभ्रान्तलोचनः ॥ २८
वञ्चयामास दुर्धर्षं मुद्गरं स महाबलः । तस्मिन्नपसृते दूरं चण्डानां भीमकर्मणाम् ॥ २९
याम्यानां किंकराणां तु सहस्रं निष्पिपेष ह । ततस्तां निहतां दृष्ट्वा घोरां किंकरवाहिनीम् ॥
अगमत्परमं क्षोभं नानाप्रहरणोद्यतः । ग्रसनस्तु समालोक्य तां किंकरमयीं चमूम् ॥ ३१
मेने यमसहस्राणि सृष्टानि यममायया । निग्राह्य ग्रसनः सेनां विसृजन्नस्त्रवृष्टयः* ॥ ३२
कल्पान्तघोरसंकाशो बभूव क्रोधमूर्छितः । कांश्चिद्बिभेद शूलेन कांश्चिद्बाणैरजिह्मगैः ३३
कांश्चित्पिपेष गदया कांश्च मुद्गरवृष्टिभिः । केचित्प्रासप्रहारैश्च दारुणैस्ताडितास्तदा ॥ ३४
अपरे[४] बहुशस्तस्य ललम्बुर्बाहुमण्डले । शिलाभिरपरे जघ्नुर्द्रुमैरन्यैर्महोच्छ्रयैः ॥ ३५
तस्यापरे तु गात्रेषु दशनैरप्यदंशयन् । अपरे मुष्टिभिः पृष्ठं किंकराः प्रहरन्ति च ॥ ३६
अभिद्रुतस्तथा घोरैर्ग्रसनः क्रोधमूर्छितः । उत्सृज्य गात्रं भूपृष्ठे निष्पिपेष सहस्रशः ॥ ३७
कांश्चिदुत्थाय मुष्टीभिर्जघ्ने किंकरसंश्रयान् । स तु किंकरयुद्धेन ग्रसनः श्रममाप्तवान् ॥ ३८
तमालोक्य यमः श्रान्तं निहतां च स्ववाहिनीम् । आजगाम समुद्यम्य दण्डं महिषवाहनः ३९
ग्रसनस्तु[६] समायान्तमाजघ्ने गदयोरसि । अचिन्तयित्वा तत्कर्म ग्रसनस्यान्तकोऽरिहा ॥ ४०
जघ्ने रथस्य मूर्धन्यान्व्याघ्रान्दण्डेन कोपनः । स रथो दण्डमथितैर्व्याघ्रै[७]रधैर्विकृष्यते ॥ ४१
संशयः पुरुषस्येव चित्तं दैत्यस्य तद्रथम् । समुत्सृज्य रथं दैत्यः पदातिर्धरणीं[१०] गतः ॥ ४२
यमं भुजाभ्यामादाय योधयामास दानवः । यमोऽपि शस्त्राण्युत्सृज्य बाहुयुद्धेष्ववर्तत ४३
ग्रसनः कटिवस्त्रैस्तु यमं गृह्य बलोद्धतः । भ्रामयामास वेगेन[११] प्रचित्त[१२]मिव संभ्रमः ॥ ४४
यमोऽपि कण्ठेऽवष्टभ्य दैत्यं बाहुयुगेन तु । वेगेन भ्रामयामास समुत्कृष्य महीतलात् ॥ ४५
ततो मुष्टिभिरन्योन्यं[१३] निर्दयौ तौ निजघ्नतुः । दैत्येन्द्रस्यातिकायत्वात्ततः श्रान्तभुजो यमः ४६
स्कन्धे निधाय दैत्यस्य मुखं विश्रान्तिमैच्छत[१४] । तमालक्ष्य ततो दैत्यः श्रान्तमन्तकमोजसा ४७
निष्पिपेष महीपृष्ठे बहुशः पार्ष्णिपाणिभिः । यावद्यमस्य वदनात्सुस्राव रुधिरं बहु ॥ ४८
निर्जीवितं यमं दृष्ट्वा ततः संत्यज्य दानवः । जयं प्राप्योद्धतं दैत्यो नादं मुक्त्वा महास्वनः ॥
स्वीयं[१५] सैन्यं समासाद्य तस्थौ गिरिरिवाचलः[१७] । धनाधिपस्य जम्भेन सायकैर्मर्मभेदिभिः ॥ ५०
दिशोऽवरुद्धाः क्रुद्धेन सैन्यं[१६] चास्य निकृन्तितम् । ततः क्रोधपरीतस्तु धनेशो जम्भदानवम् ॥
हृदि विव्याध बाणानां सहस्रेणाग्निवर्चसाम् । सारथिं च शतेनाऽऽजौ ध्वजं दशभि[१८]रेव च ॥
हस्तौ च पञ्चसप्तत्या मार्गणैर्दशभिर्धनुः । मार्गणैर्बर्हिपत्राङ्कैस्तैलधौतैरजिह्मगैः ॥ ५३

---

* अत्र द्वितीयार्थे प्रथमा बोद्धव्या ।

---

१ ग. ङ. °भिः । कांश्चित्प्रा° । २ ग °रुणैः पट्टिशैस्त° । ३ ङ. °स्ताडयन्स तु । अ° । ४ ग. ङ. °रे संघश° । ५ ग. °स्मृद्गगात्राद्भूपृ° । ङ °स्त्वष्ट त्रान्भूपृ° । ६ ग. °घ्ने मूर्धन्यथाऽऽदाय प्राणदण्डे° । घ. °घ्नेऽथ रथमूर्धन्याग्निहतां च स्ववाहिनीम् । स । ७ ङ. °घ्रैर्नैर्द्वैर्न कृ° । ८ ग. सशयैः । ङ संशये । च संशयं । ९ ङ. शस्त्रमुत्सृ° । १० ग. °द्धेऽभ्यव° । ङ. °द्धे व्यव° । ११ ङ. न विचित्तवि° । १२ ग. प्रदीपमिव संभ्रमम् । य° । १३ क. ख. ग. °भिराजघ्नुरर्दयन्तौ परस्परम् । दै° । १४ ङ. °भिः । ततो यम° । १५ ग. स्वीयं । ङ. च. स्वकं । १६ ङ. °न्यं तत्र द्रुतं भृशम् । त° । १७ ग. निवर्तित° । १८ ग. °गैः । रथाण्डसिंहमेवं तु विव्या° । ङ. °गैः । रथं च सिंहमेकेकं विव्या° ।

सिंहमेकेन तं तीक्ष्णैर्विव्याध दशभिः शरैः । जम्भस्तु कर्म तद्दृष्ट्वा धनेशस्यातिदुष्करम् ॥५४
हृदि धैर्यं समालम्ब्य किंचित्संत्रस्तमानसः । जग्राह निशितान्बाणांश्छत्रुमर्मविभेदिनः ५५
आकर्णाकृष्टचापस्तु जम्भः क्रोधपरिप्लुतः । विव्याध धनदं तीक्ष्णैः शरैर्वक्षसि दानवः॥५६
सारथिं चास्य बाणेन दृढेनाभ्यहनद्धृदि । चिच्छेद ज्यामथैकेन तैलधौतेन दानवः ॥ ५७
ततस्तु निशितैर्बाणैर्दारुणैर्मर्मभेदिभिः । विव्याधोरसि वित्तेशं दशभिः क्रूरकर्मकृत् ॥ ५८
मोहं परमतो गच्छन्दृढविद्धो हि वित्तपः । स क्षणाद्धैर्यमालम्ब्य धनुराकृष्य भैरवम् ॥ ५९
किरन्बाणसहस्राणि निशितानि धनाधिपः । दिशः खं विदिशो भूमीरनीकान्यसुरस्य च
पूरयामास वेगेन संछाद्य रविमण्डलम् । जम्भोऽपि परमैकैकं शरैर्बहुभिराहवे ॥ ६१
चिच्छेद लघुसंधानो धनेशस्यातिपौरुषात् । ततो धनेशः संक्रुद्धो दानवेन्द्रस्य कर्मणा ॥६२
व्यधमत्तस्य सैन्यानि नानासायकवृष्टिभिः । तद्दृष्ट्वा दुष्कृतं कर्म धनाध्यक्षस्य दानवः ६३
गृहीत्वा मुद्गरं भीममायसं हेमभूषितम् । धनदानुचरान्यक्षान्निष्पिपेष सहस्रशः ॥ ६४
ते वध्यमाना दैत्येन मुञ्चन्तो भैरवान्रवान् । रथं धनपतेः सर्वे परिवार्य व्यवस्थिताः ॥ ६५
दृष्ट्वा तानर्दितान्देवः शूलं जग्राह दारुणम् । तेन दैत्यसहस्राणि सूदयामास सत्वरः ॥ ६६
क्षीयमाणेषु दैत्येषु दानवः क्रोधमूर्छितः । जग्राह परशुं दैत्यो मर्दनं दैत्यविद्विषाम् ॥ ६७
स तेन शितधारेण धनभर्तुर्महारथम् । चिच्छेद शतशो[3] दैत्यो ह्याखुः स्निग्धमिवाम्बरम् ६८
पदातिरथ वित्तेशो गदामादाय भैरवीम्[4] । महाहवविमर्देषु दृप्त[5]शत्रुविनाशिनीम् ॥ ६९
अधृष्यां सर्वभूतानां बहुवर्षगणार्चिताम् । नानाचन्दनदिग्धाङ्गां दिव्यपुष्पविवासिताम् ७०
निर्मलायो[6]मयीं गुर्वीममोघां हेमभूषणाम् । चिक्षेप मूर्ध्नि संक्रुद्धो जम्भस्य तु धनाधिपः ॥
आयान्तीं तां समालोक्य तडित्संघातमण्डिताम् । दैत्यो गदाभिघातार्थं शस्त्रवृष्टिं मुमोच ह
चक्राणि कुणपान्प्रासान्भुशुण्डीः पट्टिशानपि । हेमकेयूरनद्धाभ्यां बाहुभ्यां चण्डविक्रमः ॥
व्यर्थीकृत्य तु तान्सर्वा[7]नायुधान्दैत्यवक्षसि । प्रस्फुरन्ती पपातोग्रा महोल्केवाद्रिकंदरे ॥ ७४
स तयाऽभिहतो गाढं पपात रथकूबरे । स्रोतोभिश्चास्य रुधिरं सुस्राव गतचेतसः ॥ ७५
जम्भं तु निहतं मत्वा कुजम्भो भैरवस्वनः । धनाधिपस्य संक्रुद्धो वाक्येनातीव कोपितः॥७६
चक्रे बाणमयं जालं दिक्षु यक्षाधिपस्य तु । चिच्छेद बाणजालं तदर्धचन्द्रैः शितैस्ततः॥ ७७
मुमोच शरवृष्टिं तु तस्मै यक्षाधिपो बली । स तं दैत्यः शरव्रातं चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ ७८
व्यर्थीकृतां तु तां दृष्ट्वा शरवृष्टिं धनाधिपः । शक्तिं जग्राह दुर्धर्षां हेमघण्टाट्टहासिनीम् ॥ ७९
बाहुना रत्नकेयूरकान्तिसंतानहासिना । स तां निरूप्य वेगेन कुजम्भाय मुमोच ह ॥ ८०
सा कुजम्भस्य हृदयं दारयामास दारुणम् । वित्तेहा स्वल्पसत्त्वस्य पुरुषस्येव भाविता ८१
अथास्य हृदयं भित्त्वा जगाम धरणीतलम् । ततो मुहूर्तादस्वस्थो दानवो दारुणाकृतिः ॥८२
जग्राह पट्टिशं दैत्यः प्रांशुं शितशिलीमुखम् । स तेन पट्टिशेनाऽऽजौ धनदस्य स्तनान्तरम् ८३
वाक्येन तीक्ष्णरूपेण मर्मान्तरविसर्पिणा । निर्बिभेदाभिजातस्य हृदयं दुर्जनो[8] यथा ॥ ८४
तेन पट्टिशघातेन धनेशः परिमूर्छितः । निपपात रथोपस्थे जर्जरो धूर्वहो यथा ॥ ८५

---

१ ग. °णाञ्छेत्तुं म° । २ ग. °भिः । मो° । ३ ङ. दानवः । ४ ग. च. भैरवाम् । ५ ग. दृढश° । ङ. दृष्ट्वाश° । ६ ग. °योमुखीं गु° । ७ ग. °न्सर्वास्ते सर्वे दैत्य° । ८ ङ. दुर्जयो ।

तथागतं तु तं दृष्ट्वा धनेशं नरवाहनम्। खड्गास्त्रो निर्ऋतिर्देवो निशाचरबलानुगः ॥ ८६
अभिदुद्राव वेगेन कुजम्भं भीमविक्रमम्। अथ दृष्ट्वा तु दुर्धर्षं कुजम्भो राक्षसेश्वरम् ॥ ८७
चोदयामास सैन्यानि राक्षसेन्द्रवधं प्रति। स दृष्ट्वा चोदितां सेनां भल्लनानास्त्रभीषणाम् ॥
रथादाप्लुत्य वेगेन भूषणद्युतिभास्वरः। खड्गेन कमलानीव विकोशेनाम्बरत्विषा ॥ ८९
चिच्छेद रिपुवक्त्राणि विचित्राणि समन्ततः। तिर्यक्पृष्ठमधश्चोर्ध्वं दीर्घबाहुर्महासिना॥९०
संदष्टौष्ठपुटाटोपभ्रुकुटीविकटाननः। प्रचण्डकोपरक्ताक्षो न्यकृन्तद्दानवान्रणे ॥ ९१
ततो निःशेषितप्रायां विलोक्य स्वामनीकिनीम्। मुक्त्वा कुजम्भो धनदं राक्षसेन्द्रमभिद्रवन्
लब्धसंज्ञोऽथ जम्भस्तु धनाध्यक्षपदानुगान्। जीवग्राहान्स जग्राह बद्ध्वा पाशैः सहस्रशः
[*मूर्तिमन्ति तु रत्नानि विविधानि च दानवाः। वाहनानि च दिव्यानि विमानानि सहस्रशः ॥ ९४
धनेशो लब्धसंज्ञोऽथ तामवस्थां विलोक्य तु।] +निःश्वसन्दीर्घमुष्णं च रोषात्ताम्रविलोचनः ॥ ९५
ध्यात्वाऽस्त्रं गारुडं दिव्यं बाणं संधाय कार्मुके। मुमोच दानवानीके तं बाणं शत्रुदारणम्
प्रथमं कार्मुकात्तस्य निश्चेरुर्धूमराजयः। अनन्तरं स्फुलिङ्गानां कोटयो दीप्तवर्चसाम् ॥
ततो ज्वालाकुलं व्योम चकारास्त्रं समन्ततः। ततः क्रमेण दुर्वारं नानारूपं तदाऽभवत् ॥
अमूर्तश्चाभवल्लोको ह्यन्धकारसमावृतः। ततोऽन्तरिक्षे शंसन्ति तेजस्ते तु परिष्कृतम्॥९९
कुजम्भस्तत्समालोच्य दानवोऽतिपराक्रमः। अभिदुद्राव वेगेन पदातिर्धनदं नदन् ॥ १००
अथाभिमुखमायान्तं दैत्यं दृष्ट्वा धनाधिपः। बभूव संभ्रमाविष्टः पलायनपरायणः ॥ १०१
ततः पलायतस्तस्य मुकुटं रत्नमण्डितम्। पपात भूतले दीप्तं रविबिम्बमिवाम्बरात् ॥ १०२
शूराणामभिजातानां भर्त्तर्यपसृते रणात्। मर्तुं सङ्ग्रामशिरसि युक्तं तद्भूषणाग्रतः ॥ १०३
इति व्यवस्य दुर्धर्षा नानाशस्त्रास्त्रपाणयः। युयुत्सवः स्थिता यक्षा मुकुटं परिवार्य तम् ॥
अभिमानधना वीरा धनदस्य पदानुगाः। तानमर्षाच्च संप्रेक्ष्य दानवश्चण्डपौरुषः ॥ १०५
भुशुण्डीं भैरवाकारां गृहीत्वा शैलगौरवाम्। रक्षिणो मुकुटस्याथ निष्पिपेष निशाचरान् ॥
तान्प्रमथ्याथ दनुजो मुकुटं तत्स्वके रथे। समारोप्यामररिपुर्जित्वा धनदमाहवे ॥ १०७

धनानि रत्नानि च मूर्तिमन्ति तथा निधानानि शरीरिणश्च ।
आदाय सर्वाणि जगाम दैत्यो जम्भः स्वसैन्यं दनुजेन्द्रसिंहः ॥
धनाधिपो वै विनिकीर्णमूर्धजो जगाम दीनः सुरभर्तुरन्तिकम् ॥ १०८

कुजम्भेनाथ संसक्तो रजनीचरनन्दनः। मायाममोघामाश्रित्य तामसीं राक्षसेश्वरः॥ १०९
मोहयामास दैत्येन्द्रं जगत्कृत्वा तमोमयम्। ततो विफलनेत्राणि दानवानां बलानि तु ॥११०

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति। न विद्यतेऽयं श्लोको घ. पुस्तके। + एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ग. पुस्तके—ततस्तु निर्ऋतिर्देवो रोषादाताम्रलोचन इति।

१ ग. °भास्करः। ङ. भासुरः। २ ग. ङ. °वत्। ल°। ३ ङ. शस्त्रं। ४ ग. °रिक्षं संशान्ततेजस्कं तु परस्परम्। ते शस्त्रे द्वे समालोक्य दा°। ५ ङ. °क्षे संजाते तेजस्कौ तु पराक्रमम्। नानाशस्त्रैः समालोक्य दा°। ६ ङ. च. °रीरवन्ति। आ°। ७ ग. °त्यो बलोद्धतो हर्षसमन्वितश्च। कृत्वा तमोमयीं मायां ताम°।

न शेकुश्चलितं तत्र पदादपि पदं तदा । ततो नानास्त्रवर्षेण दानवानां महाचमूम् ॥ १११
जघान घननीहारतिमिरातुरवाहनाम् । वध्यमानेषु दैत्येषु कुजम्भे मूढचेतसि ॥ ११२
महिषो दानवेन्द्रस्तु कल्पान्ताम्भोदसंनिभः । अस्त्रं चकार सावित्रमुल्कासंघातमण्डितम् ॥
विजृम्भत्यथ सावित्रे परमास्त्रे प्रतापिनि । प्रणाशमगमत्तीव्रं तमो घोरमनन्तरम् ॥ ११४
ततोऽस्त्रं विस्फुलिङ्गाङ्कं तमः कृत्स्नं व्यनाशयत् । प्रफुल्लारुणपद्मौघं शरदीवामलं सरः॥ ११५
ततस्तमसि संशान्ते दैत्येन्द्राः प्राप्तचक्षुषः । चक्रुः क्रूरेण मनसा देवानीकैः सहाद्भुतम् ॥ ११६
शस्त्रैरमर्षान्निर्मुक्तैर्भुजंगास्त्रं विनोदितम् । अथाऽऽदाय धनुर्घोरमिषूंश्चाऽऽशीविषोपमान् ॥
कुजम्भोऽधावत क्षिप्तं रक्षोराजबलं प्रति । राक्षसेन्द्रस्तमायान्तं विलोक्य सपदानुगः[3] ॥ ११८
विव्याध निशितैर्बाणैः क्रूराशीविषभीषणैः । तदादानं च संधानं न मोक्षश्चापि लक्ष्यते ॥
चिच्छेदास्य शरव्रातान्स्वशरैरतिलाघवात्[4] । ध्वजं परमतीक्ष्णेन चित्रकर्माऽमरद्विषः[5] ॥ १२०
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत्[6] । कुजम्भः कर्म तद्दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य संयुगे ॥ १२१
रोषरक्तेक्षणयुतो रथादाप्लुत्य दानवः । खड्गं जग्राह वेगेन शरदम्बरनिर्मलम् ॥ १२२
चर्म चोदयखण्डेन्दुदशकेन विभूषितम् । अभ्यद्रवद्रणे दैत्यो रक्षोधिपतिमोजसा ॥ १२३
तं रक्षोधिपतिः प्राप्तं मुद्गरेणाहनद्धृदि । स तु तेन प्रहारेण क्षीणः[8] संभ्रान्तमानसः[9] ॥ १२४
तस्थावचेष्टो दनुजो यथा धीरो धराधरः । स मुहूर्तं समाश्वस्तो दानवेन्द्रोऽतिदुर्जयः ॥ १२५
रथमारुह्य जग्राह रक्षो वामकरेण तु । केशेषु निर्ऋतिं दैत्यो जानुनाऽऽक्रम्य धिष्ठितम् १२६
ततः खड्गेन च शिरश्छेत्तुमैच्छदमर्षणः । तस्मिंस्तदन्तरे देवो वरुणोऽपांपतिर्द्रुतम् ॥ १२७
पाशेन दानवेन्द्रस्य बबन्ध च भुजद्वयम् । ततो बद्धभुजं दैत्यं विफलीकृतपौरुषम् ॥ १२८
ताडयामास गदया दयामुत्सृज्य पाशभृत् । स तु तेन प्रहारेण स्रोतोभिः क्षतजं वमन्॥ १२९
दधार रूपं मेघस्य विद्युन्मालालतावृतम् । तदवस्थागतं दृष्ट्वा कुजम्भं महिषासुरः ॥ १३०
व्यावृत्तवदनेऽगाधे[10] ग्रस्तुमैच्छत्सुरावुभौ । निर्ऋतिं वरुणं चैव तीक्ष्णदंष्ट्रोत्कटाननः[11] ॥ १३१
तावभिप्रायमालक्ष्य तस्य दैत्यस्य दूषितम् । त्यक्त्वा रथपथं भीतौ महिषस्यातिरंहसा॥ १३२
भृशं द्रुतौ जवाद्दिग्भ्यामुभाभ्यां भयविह्वलौ । जगाम निर्ऋतिः क्षिप्रं शरणं पाकशासनम्॥
क्रुद्धस्तु महिषो दैत्यो वरुणं समभिद्रुतः । तमन्तकमुखासक्तमालोक्य हिमवद्द्युतिः[12] ॥ १३४
चक्रे सोमास्त्रनिःसृष्टं हिमसंघातकण्टकम् । वायव्यं चास्त्रमतुलं चन्द्रश्चक्रे द्वितीयकम्॥ १३५
वायुना तेन चन्द्रेण[13] संशुष्केण हिमेन च । व्यथिता दानवाः सर्वे शीतोच्छिन्ना विपौरुषाः ॥
न शेकुश्चलितुं पद्भ्यां नास्त्राण्यादातुमेव च । महाहिमनिपातेन शस्त्रैश्चन्द्रप्रचोदितैः ॥ १३७
गात्राण्यसुरसैन्यानामदह्यन्त समन्ततः । महिषो निष्प्रयत्नस्तु शीतेनाऽऽकम्पिताननः॥ १३८
कक्षावालम्ब्य पाणिभ्यामुपविष्टो ह्यधोमुखः । सर्वे ते निष्प्रतीकारा दैत्याश्चन्द्रमसा जिताः

---

१ ग. पदान्तरम् । त° । ङ. पदात्पदम् । त° । २ ङ. °ङ्कं नभः कृत्स्नं व्यजायत । प्र° । ३ ङ. °ते । निरस्यतः शर° । ४ च. °च्छेद तैः शरव्रातैस्ताञ्शरानति° । ५ ग. °न चकर्तामरविद्वि° । ङ. °न निचकर्ताम° । ६ ङ. च. °पाहरत् । कु° । ७ ङ. पीनाग्रं । ८ ग. °ण किंचित्संभ्रान्तलोचनः । त° । ९ ङ. संभ्रान्त° । १० ङ. °दनोऽत्यर्थं ग्रै° । ११ ग. °क्ष्णं बन्धोत्क° । १२ ग. °मर्दाधिति । ङ. °मदीधितिम् । च° । १३ ग. ङ. चण्डेन ।

रणेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा तस्थुस्ते जीवितार्थिनः। तत्राब्रवीत्कालनेमिर्दैत्यान्कोपेन दीपितः॥
भो भोः शृङ्गारिणः शूराः सर्वे शस्त्रास्त्रपारगाः। एकैकोऽपि जगत्सर्वं शक्तस्तुलयितुं भुजैः
एकैकोऽपि क्षमो ग्रस्तुं जगत्सर्वं चराचरम्। एकैकस्यापि पर्याप्ता न सर्वेऽपि दिवौकसः॥१४२
कलां पूरयितुं यत्नात्षोडशीमतिविक्रमाः। किं प्रयाताश्च तिष्ठध्वं समरेऽमरनिर्जिताः॥१४३
न युक्तमेतच्छूराणां विशेषाद्दैत्यजन्मनाम्। राजा चान्तरितोऽस्माकं तारको लोकमारकः॥
विरतानां रणादस्मात्क्रुद्धः प्राणान्हरिष्यति। शीतेन नष्टश्रुतयो भ्रष्टवाक्पाटवास्तथा १४५
मूकास्तदाऽभवन्दैत्या रणद्दशनपङ्क्तयः। तान्दृष्ट्वा नष्टचेतस्कान्दैत्याञ्छीतेन सादितान्॥
मत्वा कालक्षमं कार्यं कालनेमिर्महासुरः। आश्रित्य दानवीं मायां वितत्य स्वं महावपुः १४७
पूरयामास गगनं दिशो विदिश एव च। निर्ममे दानवेन्द्रेशः शरीरे भास्करायुतम्॥ १४८
दिशश्च मायया चण्डैः पूरयामास पावकैः। ततो ज्वालाकुलं सर्वं त्रैलोक्यमभवत्क्षणात्॥
तेन ज्वालासमूहेन हिमांशुरगमच्छमम्। ततः क्रमेण विभ्रष्टं शीतदुर्दिनमाबभौ॥ १५०
तद्बलं दानवेन्द्राणां मायया कालनेमिनः। तद्दृष्ट्वा दानवानीकं लब्धसंज्ञं दिवाकरः॥
उवाचारुणमुद्भ्रान्तः कोपाल्लोकैकलोचनः॥ १५१

दिवाकर उवाच—

नयारुण रथं शीघ्रं कालनेमिरथो यतः। विमर्दस्तत्र विषमो भविता शूरसंक्षयः॥ १५२
जित एष शशाङ्कोऽत्र यद्बलं वयमाश्रिताः। इत्युक्तश्चोदयामास रथं गरुडपूर्वजः॥ १५३
प्रयत्नविधृतैरश्वैः सितचामरमालिभिः। जगद्दीपोऽथ भगवाञ्जग्राह विततं धनुः॥ १५४
शरौ च द्वौ महाभागो दिव्यावाशीविषद्युती। संचारास्त्रेण संधाय बाणमेकं ससर्ज सः १५५
द्वितीयमिन्द्रजालेन योजितं प्रमुमोच ह। संचारास्त्रेण रूपाणां क्षणाच्चक्रे विपर्ययम्॥१५६
देवानां दानवं रूपं दानवानां च दैविकम्। मत्वा सुरान्स्वकानेव जघ्ने घोरास्त्रलाघवात्॥
कालनेमी रुषाविष्टः कृतान्त इव संक्षये। कांश्चित्खड्गेन तीक्ष्णेन कांश्चिन्नाराचवृष्टिभिः॥
कांश्चिद्गदाभिर्घोराभिः कांश्चिद्घोरैः परश्वधैः॥ १५९

शिरांसि केषांचिदपातयच्च भुजान्रथान्सारथींश्चोग्रवेगः।
कांश्चित्पिपेषाथ रथस्य वेगात्कांश्चित्क्रुधा चोद्धतमुष्टिपातैः॥ १६०

रणे विनिहतान्दृष्ट्वा नेमिः स्वान्दानवाधिपः। रूपं स्वं तु प्रपद्यन्त ह्यसुराः सुरधर्षिताः॥१६१
कालनेमी रुषाविष्टस्तेषां रूपं न बुद्धवान्। नेमिर्दैत्यस्तु तान्दृष्ट्वा कालनेमिमुवाच ह॥ १६२
अहं नेमिः सुरो नैव कालनेमे विदस्व माम्। भवता मोहितेनाऽऽजौ निहता भूरिविक्रमाः॥
दैत्यानां दशलक्षाणि दुर्जयानां सुरैरिह। सर्वास्त्रवारणं मुञ्च ब्राह्ममस्त्रं त्वरान्वितः॥ १६४
स तेन बोधितो दैत्यः संभ्रमाकुलचेतनः। योजयामास बाणं हि ब्रह्मास्त्रविहितेन तु॥ १६५
मुमोच चापि दैत्येन्द्रः स स्वयं सुरकण्टकः। ततोऽस्त्रतेजसा व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम्१६६

---

१ ङ. °कतार°। ग. °कसार°। २ ग. °न्। सत्त्वकालक्षये मूकान्कालने°। ३ ङ. मूर्यं। ४ ग. °मत्क्षयम्। त°। ४ ग. घ. °भ्रष्टे शी°। ५ क. ख. °भ्रष्टशी°। ६ ग. घ. च. °त्र यद्बलं बलमाश्रिताः। ङ. °ह्यावेगौ विषमाशी°। ८ क. °तान्युरु विक्रम। दै°। ङ. °ता युधि विक्रमात्। दै°। ९ ङ. °श्च ब्रह्मास्त्रं तु त्व°।

देवानां चाभवत्सैन्यं सर्वमेव भयान्वितम् । संचरास्त्रं च संशान्तं स्वयमायोधने बभौ ॥ १६७
तस्मिन्प्रतिहते ह्यस्त्रे भ्रष्टतेजा दिवाकरः । महेन्द्रजालमाश्रित्य चक्रे स्वां कोटिशस्तनुम् १६८
विस्फूर्जत्करसंपातसमाक्रान्तजगत्त्रयम् । तताप दानवानीकं गतमज्जौघशोणितम् ॥ १६९
ततश्चावर्षदनलं समन्तादतिसंहतम् । चक्षूंषि दानवेन्द्राणां चकारान्धानि च प्रभुः ॥ १७०
गजानामगलन्मेदः पेतुश्चाप्यरवा भुवि । तुरगा निःश्वसन्तश्च घर्मार्ता रथिनोऽपि च ॥ १७१
इतश्चेतश्च सलिलं प्रार्थयन्तस्तृषातुराः । प्रच्छायविटपांश्चैव गिरीणां गह्वराणि च ॥ १७२
*तेषां प्रार्थयतां शीतं द्रुमान्तरविसर्पिणाम् । दावाग्निः प्रज्वलंश्चैव घोरार्चिर्दग्धपादपः ॥
तोयार्थिनः पुरो दृष्ट्वा तोयं कल्लोलमालिनम् ॥ १७३
पुरःस्थितमपि प्राप्तुं न शेकुरवमर्दिताः । अप्राप्य सलिलं भूमौ व्यात्तास्या गतचेतसः ॥ १७४
तत्र तत्र व्यदृश्यन्त मृता दैत्येश्वरा भुवि । रथा गजाश्च पतितास्तुरंगाश्च समापिताः ॥ १७५
स्थिता वमन्तो धावन्तो गलद्रक्तवसासृजः । दानवानां सहस्राणि व्यदृश्यन्त मृतानि तु १७६
[11]संक्षये दानवेन्द्राणां तस्मिन्महति वर्तिते[12] । प्रकोपोद्भूतताम्राक्षः कालनेमी रुषातुरः ॥ १७७
अभवत्कल्पमेघाभः स्फुरद्भूरिशतह्रदः । गम्भीरास्फोटनिर्ह्रादजगद्धृदय[13]घट्टकः ॥ १७८
प्रच्छाद्य गगनाभोगं रविमायां व्यनाशयत् । शीतं ववर्ष सलिलं दानवेन्द्रबलं प्रति ॥ १७९
दैत्यास्तां वृष्टिमासाद्य समाश्वस्तास्ततः क्रमात् । बीजाङ्कुरा इवाम्लानाः प्राप्य वृष्टिं धरातले
ततः स मेघरूपी तु कालनेमिर्महासुरः । शस्त्रवृष्टिं ववर्षोग्रां देवानीकेषु दुर्जयाम् ॥ १८१
तया वृष्ट्या बाध्यमाना दैत्येन्द्राणां महौजसाम् । गतिं कां च न पश्यन्तो गावः शीतार्दिता इव ॥ १८२
परस्परं व्यलीयन्त पृष्ठेषु व्यस्त्रपाणयः । स्वेषु बाधे व्यलीयन्त गजेषु तुरगेषु च ॥ १८३
रथेषु त्वमरास्त्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्यिरे । अपरे कुञ्चितैर्गात्रैः स्वहस्तपिहिताननाः ॥ १८४
इतश्चेतश्च संभ्रान्ता बभ्रमुर्वै दिशो दश । एवंविधे तु सङ्ग्रामे तुमुले देवसंक्षये ॥ १८५
दृश्यन्ते पतिता भूमौ शस्त्रभिन्नाङ्गसंधयः । विभुजा भिन्नमूर्धानस्तथा छिन्नोरुजानवः १८६
विपर्यस्तरथासङ्गा निष्पिष्टध्वजपङ्क्तयः । निर्भिन्नाङ्गैस्तुरंगैस्तु गजैश्चाचलसंनिभैः ॥ १८७
स्रुतरक्तह्रदैर्भूमिर्विकृतैर्विकृता बभौ । एवमाजौ बली दैत्यः कालनेमिर्महासुरः ॥ १८८
जज्ञे मुहूर्तमात्रेण गन्धर्वाणां दशायुतम् । यक्षाणां पञ्च लक्षाणि रक्षसामयुतानि षट् ॥ १८९
त्रीणि लक्षाणि जज्ञे स किंनराणां तरस्विनाम् । जज्ञे[21] पिशाचमुख्यानां[22] सप्त लक्षाणि निर्भयः
इतरेषामसंख्याताः सुरजातिनिकायिनाम् । जज्ञे स कोटीः संक्रुद्धश्चित्रास्त्रैरस्त्रकोविदः ॥
एवं परिभवे भीमे तदा त्वमरसंक्षये । संक्रुद्धावश्विनौ देवौ चित्रास्त्रकवचोज्ज्वलौ ॥ १९२

* एतदर्धं न विद्यते क. ख. पुस्तकयोः ।

१ ग. ङ. संवरास्त्रं । २ ग. °स्फूर्य करसंपातं स° । ३ ग. ततोऽपि दा° । ४ ग. गलन्मज्जौ° । ५ ग. °राः । सुच्छायान्विट° । ६ ग. ङ. गहनानि । ७ ङ. °मौ विद्रस्तद्रुत° । ८ ग. °स्या द्रुतमेदसः । ९ ग. °रगाः श्लथकाः स्थिताः । ङ. °रगः श्लथमास्थिता । १० ग. ङ. °लद्रुतव° । ११ ग. संक्षयो । च. संक्षयं । १२ ग. ङ च. वर्तते । १३ ङ. °यकण्टकः । च. °यघातक° । प्र° । १४ ग. °त्यान्स्वान्दृष्टि° । १५ क ख. दुर्जयः । १६ °परैर्विद्रुतै° । १७ घ. कुत्सितै° । १८ ग. °मुर्दिक्षु सर्वशः । ए° । १९ ग. ङ. °भुजाश्छिन्न° । २० ग. ङ. °ता समजायत । ए° । २१ ग. कोटयः क्रुद्धः शस्त्रेण रणदुर्मदः । ए° । २२ ङ. °श्चित्रतोमरदुर्मदः ।

जघ्नतुः समरे दैत्यं कृतान्तानलसंनिभम् । तमासाद्य रणे घोरमेकैकः षष्टिभिः शरैः ॥ १९३
जघ्ने मर्मसु तीक्ष्णाग्रैरसुरं भीमदर्शनम् । ताभ्यां बाणप्रहारैः स किंचिदायस्तचेतनः ॥ १९४
जग्राह चक्रमष्टारं तैलधौतं रणान्तकम् । तेन चक्रेण सोऽश्विभ्यां चिच्छेद रथकूबरम् ॥ १९५
जग्राहाथ धनुर्दैत्यः शरांश्चाऽऽशीविषोपमान् । ववर्ष भिषजो मूर्ध्नि संछाद्याऽऽकाशगो-
चरम्* ॥ १९६
तावप्यस्त्रैश्चिच्छिदतुः शितैस्तैर्दैत्यसायकान् । तच्च कर्म तयोर्दृष्ट्वा विस्मितः कोपमाविशत् ॥
महता स तु कोपेन सर्वायोमयसादनम् । जग्राह मुद्गरं भीमं कालदण्डविभीषणम् ॥ १९८
स ततो भ्राम्य वेगेन चिक्षेपाश्विरथं प्रति । तं तु मुद्गरमायान्तमालोक्याम्बरगोचरम् ॥ १९९
त्यक्त्वा रथौ तु तौ वेगादाप्लुतौ तरसाऽश्विनौ । तौ रथौ स तु निष्पिष्य मुद्गरोऽचलसंनिभः ॥
दारयास धरणीं हेमजालपरिष्कृतः । तस्य कर्माश्विनौ दृष्ट्वा भिषजौ चित्रयोधिनौ ॥ २०१
वज्रास्त्रं तु प्रकुर्वाते दानवेन्द्रनिवारणम् । ततो वज्रमयं वर्षं प्रावर्तदतिदारुणम् ॥ २०२
घोरवज्रप्रहारैस्तु दैत्येन्द्रः स परिष्कृतः । रथो ध्वजो धनुश्चक्रं कवचं चापि काञ्चनम् ॥
क्षणेन तिलशो जातं सर्वसैन्यस्य पश्यतः । तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म सोऽश्विभ्यां भीमविक्रमः ॥
नारायणास्त्रं बलवान्मुमोच रणमूर्धनि । वज्रास्त्रं शमयामास दानवेन्द्रोऽस्त्रतेजसा ॥ २०५
तस्मिन्प्रशान्ते वज्रास्त्रे कालनेमिरनन्तरम् । जीवग्राहं ग्राहयितुमश्विनौ तु प्रचक्रमे ॥ २०६
तावश्विनौ रणाद्भीतौ सहस्राक्षरथं प्रति । प्रयातौ वेपमानौ तु पदा शस्त्रविवर्जितौ ॥ २०७
तयोरनुगतो दैत्यः कालनेमिर्महाबलः । प्राप्येन्द्रस्य रथं क्रूरो दैत्यानीकपदानुगः ॥ २०८
तं दृष्ट्वा सर्वभूतानि वित्रेसुर्विह्वलानि तु । दृष्ट्वा दैत्यस्य तत्क्रौर्यं सर्वभूतानि मेनिरे ॥ २०९
पराजयं महेन्द्रस्य सर्वलोकक्षयावहम् । चेलुः शिखरिणो मुख्याः पेतुरुल्का नभस्तलात् ॥
जगर्जुर्जलदा दिक्षु ह्युद्धूताश्च महार्णवाः । तां भूतविकृतिं दृष्ट्वा भगवान्गरुडध्वजः ॥
व्यबुध्यताहिपर्यङ्के योगनिन्द्रां विहाय तु । लक्ष्मीकरयुगाजस्रलालिताङ्घ्रिसरोरुहः ॥
शरदम्बरनीलाब्जकान्तदेहच्छविर्विभुः । कौस्तुभोद्भासितोरस्को कान्तकेयूरभास्वरः ॥
विमृश्य सुरसंक्षोभं वैनतेयं समाह्वयत् । आहूतेऽवस्थिते तस्मिन्नागावस्थितवर्ष्माणि ॥
दिव्यनानास्त्रतीक्ष्णार्चिरारुह्यागात्सुरान्स्वयम् । तत्रापश्यत देवेन्द्रमभिद्रुतमभिप्लुतैः ॥
दानवेन्द्रैर्नवाम्भोदसच्छायैः पौरुषोत्कटैः । यथा हि पुरुषं घोरैरभाग्यैर्वंशशालिभिः ॥
परित्राणायाऽऽशु कृतं सुक्षेत्रे कर्म निर्मलम् । अथापश्यन्त दैतेया वियति ज्योतिमण्डलम्
स्फुरन्तमुदयाद्रिस्थं सूर्यमुष्णत्विषा इव । प्रभावं ज्ञातुमिच्छन्तो दानवास्तस्य तेजसः ॥
गरुत्मन्तमपश्यन्तः कल्पान्तानलसंनिभम् । तमास्थितं च मेघौघद्युतिमक्षयमच्युतम् ॥
तमालोक्यासुरेन्द्रास्तु हर्षसंपूर्णमानसाः । अयं वै देवसर्वस्वं जितेऽस्मिन्निर्जिताः सुराः ॥
अयं स दैत्यचक्राणां कृतान्तः केशवोऽरिहा । एनमाश्रित्य लोकेषु यज्ञभागभुजोऽमराः ॥
इत्युक्त्वा दानवाः सर्वे परिवार्य समन्ततः । निजघ्नुर्विविधैरस्त्रैस्ते तमायान्तमाहवे ॥ २२२
कालनेमिप्रभृतयो दश दैत्या महारथाः । षष्ट्या विव्याध बाणानां कालनेमिर्जनार्दनम् ॥

* इतः परमेतदधिकं ग. पुस्तके—स तु तद्भ्राम्यवेगेन विक्षेपाश्विरथं प्रति । इति ।

१ ग. °मे । तौ त्यज्य समरं भीतौ । २ ग. ङ. च. °र्यङ्कायोग° । ३ ङ. °राहवम् । त° । ४ ङ. °लभैरवम् । त° ५ ग. वेष्टयित्वा ।

निमिः शतेन बाणानां मथनोऽशीतिभिः शरैः । जम्भकश्चैव सप्तत्या शुम्भो दशभिरेव च
शेषा दैत्येश्वराः सर्वे विष्णुमेकैकशः शरैः । दशभिश्चैव यत्तास्ते जघ्नुः सगरुडं रणे ॥ २२५
तेषाममृष्य तत्कर्म विष्णुर्दानवसूदनः । एकैकं दानवं जघ्ने षड्भिः षड्भिरजिह्मगैः ॥२२६
आकर्णकृष्टैर्भूयश्च कालनेमिस्त्रिभिः शरैः । विष्णुं विव्याध हृदये क्रोधाद्रक्तविलोचनः ॥
तस्याशोभन्त ते बाणा हृदये तप्तकाञ्चनाः । मयूखानीव दीप्तानि कौस्तुभस्य स्फुटत्विषः
तैर्बाणैः किंचिदायस्तो हरिर्जग्राह मुद्गरम् । सततं भ्राम्य वेगेन दानवाय व्यसर्जयत् ॥ २२९
दानवेन्द्रस्तमप्राप्तं वियत्येव शतैः शरैः । चिच्छेद तिलशः क्रुद्धो दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥
ततो विष्णुः प्रकुपितः प्रासं जग्राह भैरवम् । तेन दैत्यस्य हृदयं ताडयामास गाढतः ॥ २३१
क्षणेन लब्धसंज्ञस्तु कालनेमिर्महासुरः । शक्तिं जग्राह तीक्ष्णाग्रां हेमघण्टाट्टहासिनीम् ॥
तया वामभुजं विष्णोर्बिभेद दितिनन्दनः । भिन्नः शक्त्या भुजस्तस्य स्रुतशोणित आबभौ
पद्मरागमयेनेव केयूरेण विभूषितः । ततो विष्णुः प्रकुपितो जग्राह विपुलं धनुः ॥ २३४
सप्तदश च नाराचांस्तीक्ष्णान्मर्मविभेदिनः । दैत्यस्य हृदयं षड्भिर्विव्याध च त्रिभिः शरैः ॥
चतुर्भिः सारथिं चास्य ध्वजं चैकेन पत्रिणा । द्वाभ्यां ज्याधनुषी चापि भुजं सव्यं च पत्रिणा
स विद्धो हृदये गाढं दैत्यो हरिशिलीमुखैः । स्रुतरक्तारुणप्रांशुः पीडाकुलितमानसः ॥
चकम्पे मारुतेनेव नोदितः किंशुकद्रुमः । तमाकम्पितमालक्ष्य गदां जग्राह केशवः[3] ॥२३८
तां च वेगेन चिक्षेप कालनेमिरथं प्रति । सा पपात शिरस्युग्रा विपुला कालनेमिनः ॥
संचूर्णितोत्तमाङ्गस्तु निष्पिष्टमुकुटोऽसुरः । स्रुतरक्तौघरन्ध्रस्तु स्रुतधातुरिवाचलैः[5] ॥ २४०
प्रापतत्स्वे रथे भग्ने विसंज्ञः शिष्टजीवितः । पतितस्य रथोपस्थे दानवस्याच्युतोऽरिहा ॥
स्मितपूर्वमुवाचेदं वाक्यं चक्रायुधः प्रभुः । गच्छासुर विमुक्तोऽसि सांप्रतं जीव निर्भयः ॥
ततः स्वल्पेन कालेन अहमेव तवान्तकः । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य सारथिः कालनेमिनः ॥
अपवाह्य रथं दूरमनयत्कालनेमिनः[6] ॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे देवासुरसङ्ग्रामे कालनेमिपराजयो नाम पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ७५११ ॥

अथैकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

तं दृष्ट्वा दानवाः क्रुद्धाश्चेरुः स्वैस्वैर्बलैर्वृताः । सरघा इव माक्षीकहरणे सर्वतोदिशम् ॥ १
कृष्णचामरजालाढ्ये सुधाविरचिताङ्कुरे । चित्रपञ्चपताके तु प्रभिन्नकरटामुखे ॥ २
पर्वताभे गजे भीमे मदस्राविणि दुर्धरे । आरुह्याऽऽजौ निमिर्दैत्यो हरिं प्रत्युद्ययौ बली ॥
तस्याऽऽसन्दानवा रौद्रा गजस्य पदरक्षिणः[7] । सप्तविंशतिसाहस्राः किरीटकवचोज्ज्वलाः ॥
अश्वारूढश्च मथनो जम्भकश्चोष्ट्रवाहनः । शुम्भोऽपि विपुलं मेषं समारुह्याव्रजद्रणम् ॥

---

१ ग. दैत्यवराः । २ ग. हृदये । ३ ङ. माधवः । ४ ङ. दानवः । ५ ग. °लः । प्रपपात र° । ६ ग. ङ च. °मिनम् । इ° । ७ ङ. च. परिर° ।

अपरे दानवेन्द्रास्तु यत्ता नानास्त्रपाणयः। आजघ्नुः समरे क्रुद्धा विष्णुमक्लिष्टकारिणम्।
परिघेण निमिर्दैत्यो मथनो मुद्गरेण तु। शुम्भः शूलेन तीक्ष्णेन प्रासेन ग्रसनस्तथा ॥ ७
चक्रेण महिषः क्रुद्धो जम्भः शक्त्या महारणे। जघ्नुर्नारायणं सर्वे शेषास्तीक्ष्णैश्च मार्गणैः
तान्यस्त्राणि प्रयुक्तानि शरीरं विविशुर्हरेः। गुरूक्तान्युपदिष्टानि सच्छिष्यस्य श्रुताविव ॥
असंभ्रान्तो रणे विष्णुरथ जग्राह कार्मुकम्। शरांश्चाऽऽशीविषाकारांस्तैलधौतानजिह्मगान्
ततोऽभिसंध्य दैत्यास्तानाकर्णाकृष्टकार्मुकः। अभ्यद्रवद्रणे क्रुद्धो दैत्यानीके तु पौरुषात् ११
निमिं विव्याध विंशत्या बाणानामग्निवर्चसाम्। मथनं दशभिर्बाणैः शुम्भं पञ्चभिरेव च॥१२
एकेन महिषं क्रुद्धो विव्याधोरसि पत्त्रिणा। जम्भं द्वादशभिस्तीक्ष्णैः सर्वांश्चैकैकशोऽष्टभिः॥
तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा दानवाः क्रोधमूर्छिताः। नर्दमानाः प्रयत्नेन चक्रुरत्यद्भुतं रणम् ॥ १४
चिच्छेदाथ धनुर्विष्णोर्निमिर्भल्लेन दानवः। संध्यमानं शरं हस्ते चिच्छेद महिषासुरः ॥ १५
पीडयामास गरुडं जम्भस्तीक्ष्णैस्तु सायकैः। भुजं तस्याहनद्गाढं शुम्भो भूधरसंनिभः ॥ १६
छिन्ने धनुषि गोविन्दो गदां जग्राह भीषणाम्। तां प्राहिणोत्स वेगेन मथनाय महाहवे ॥ १७
तामप्राप्तां निमिर्बाणैश्चिच्छेद तिलशो रणे। तां नाशमागतां दृष्ट्वा हीनाग्रे प्रार्थनामिव ॥१८
जग्राह मुद्गरं घोरं दिव्यरत्नपरिष्कृतम्। तं मुमोचाथ वेगेन निमिमुद्दिश्य दानवम् ॥ १९
तमायान्तं वियत्येव त्रयो दैत्या न्यवारयन्। गदया जम्भदैत्यस्तु ग्रसनः पट्टिशेन तु ॥ २०
शक्त्या च महिषो दैत्यः स्वपक्षजयकाङ्क्षया। निराकृतं तमालोक्य दुर्जने प्रणयं यथा॥ २१
जग्राह शक्तिमुग्राग्रामष्टघण्टोत्कटस्वनाम्। जम्भाय तां समुद्दिश्य प्राहिणोद्रणभीषणः॥२२
तामम्बरस्थां जग्राह गजो दानवनन्दनः। गृहीतां तां समालोक्य शिक्षामिव विवेकिभिः २३
दृढं भारसहं सारमन्यदादाय कार्मुकम्। रौद्रास्त्रमभिसंधाय तस्मिन्बाणं मुमोच ह ॥ २४
ततोऽस्त्रतेजसा सर्वं व्याप्तं लोकं चराचरम्। ततो बाणमयं सर्वमाकाशं समदृश्यत ॥ २५
भूर्दिशो विदिशश्चैव बाणजालमया बभुः। दृष्ट्वा तदस्त्रमाहात्म्यं सेनानीर्ग्रसनोऽसुरः ॥ २६
ब्राह्ममस्त्रं चकारासौ सर्वास्त्रविनिवारणम्। *तेन तत्प्रशमं यातं रौद्रास्त्रं लोकघस्मरम् २७
अस्त्रे प्रतिहते तस्मिन्विष्णुर्दानवसूदनः। कालदण्डास्त्रमकरोत्सर्वलोकभयंकरम् ॥ २८
संधीयमाने तस्मिंस्तु मारुतः परुषो ववौ। चकम्पे च मही देवी दैत्या भिन्नधियोऽभवन्॥२९
तदस्त्रमुग्रं दृष्ट्वा तु दानवा युद्धदुर्मदाः। चक्रुरस्त्राणि दिव्यानि नानारूपाणि संयुगे ॥ ३०

नारायणास्त्रं ग्रसनो गृहीत्वा चक्रं निमिः स्वास्त्रवरं मुमोच।
ऐषीकमस्त्रं च चकार जम्भस्तत्कालदण्डास्त्रनिवारणाय ॥ ३१

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ग. पुस्तके–तेन तत्प्रशमं यातमस्त्र प्रतिहते पुनरिति। + इतःपरमयं ग्रन्थो ग. पुस्तके–एवं दैत्याः साधयन्ति यावदस्त्राणि यत्नतः। तावत्खगेन्द्रांसगतो महात्मा संभ्राम्य हस्तेन तदस्त्रसारम्। दैत्यो घसेनो परिसंभ्रमेण मोक्तुं तदैक्षत्खलु दानवारिः ॥ सदा तत्कालदण्डाभं वि°।

१ ङ. °णे। तत्रासमा°। २ ग. °ष्ट्वालोभिनः प्रा°। ङ. °ष्ट्वा ह्यस्थाने प्रा°। ३ ग. ङ. °क्षक्षय°। ४ ग. ङ. °किना। दृ°। ५ ङ. °लदंष्ट्रास्त्र°। ६ ग. °र्वैदैत्यभ°। ७ ग. °वीभिन्नाश्च निधयो नव। त°। घ. °वी भिन्नाश्च निधयो°। ङ. °वी भिन्नाश्चाम्बुधयो। ८ ङ. °सनस्तु चक्रे त्वाष्ट्रं निमिश्चास्त्र बलं मु°। ९ ग. °नोऽथ चक्रे त्वाष्ट्रं निमिः शस्त्रव°।

यावन्न संध्या न दृशां प्रयान्ति दैत्येश्वराश्चास्त्रनिवारणाय ।
तावत्क्षणेनैव जघान कोटीर्दैत्येश्वराणां सगजान्सहाश्वान् ॥ ३२
अनन्तरं शान्तमभूत्तदस्त्रं दैत्यास्त्रयोगेण तु कालदण्डम् ।
शान्तं तदालोक्य हरिः स्वशस्त्रं स्वविक्रमे मन्युपरीतमूर्तिः ॥ ३३
जग्राह चक्रं तपनायुताभमुग्रारमात्मानमिव द्वितीयम् ।
चिक्षेप सेनापतयेऽभिसंध्य कण्ठस्थलं वज्रकठोरमुग्रम् ॥ ३४
चक्रं तदाकाशगतं विलोक्य सर्वात्मना दैत्यवराः स्ववीर्यैः ।
नाशक्नुवन्वारयितुं प्रचण्डं दैवं यथा कर्म मुधा प्रपन्नम् ॥ ३५
तमप्रतर्क्यं जनयन्नजय्यं चक्रं पपात ग्रसनस्य कण्ठे ।
द्विधा तु कृत्वा ग्रसनस्य कण्ठं तद्रक्तधारारुणघोरनाभि ॥
जगाम भूयोऽपि जनार्दनस्य पाणिं प्रवृद्धानलतुल्यदीप्ति ॥ ३६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे देवासुरसङ्ग्रामे ग्रसनवधो नामैकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ७५४७ ॥

अथ द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

तस्मिन्विनिहते दैत्ये ग्रसने लोकनायके । निर्मर्यादमयुध्यन्त हरिणा सह दानवाः ॥ १
पट्टिशैर्मुशलैः पाशैर्गदाभिः कुणपैरपि । तीक्ष्णाननैश्च नाराचैश्चक्रैः शक्तिभिरेव च ॥ २
तानस्त्रान्दानवैर्मुक्तांश्चित्रयोधी जनार्दनः । एकैकं शतशश्चक्रेबाणैरग्निशिखोपमैः ॥ ३
ततः क्षीणायुधप्राणा दानवा भ्रान्तचेतसः । अस्त्राण्यादातुमभवन्नसमर्था यदा रणे ॥ ४
तदा मृतैर्गजैरश्वैर्जनार्दनमयोधयन् । समन्तात्कोटिशो दैत्याः सर्वतः प्रत्ययोधयन् ॥ ५
बहु कृत्वा वपुर्विष्णुः किंचिच्छान्तभुजोऽभवत् । उवाच च गरुत्मन्तं तस्मिन्सुतुमुले रणे ॥
गरुत्मन्कच्चिदश्रान्तस्त्वमस्मिन्नपि सांप्रतम् । यद्यश्रान्तोऽसि तद्याहि मथनस्य रथं प्रति ॥ ७
श्रान्तोऽस्यथ मुहूर्तं त्वं रणादपसृतो भव । इत्युक्तो गरुडस्तेन विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ८
आससाद रणे दैत्यं मथनं घोरदर्शनम् । दैत्यस्त्वभिमुखं दृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ९
जघान भिन्दिपालेन शितबाणेन वक्षसि । तत्प्रहारमचिन्त्यैव विष्णुस्तस्मिन्महाहवे ॥ १०
जघान पञ्चभिर्बाणैर्मार्जितैश्च शिलाशितैः । पुनर्दशभिराकृष्टैस्तं तताड स्तनान्तरे ॥ ११
विद्धो मर्मसु दैत्येन्द्रो हरिबाणैरकम्पत । स मुहूर्तं समाश्वास्य जग्राह परिघं तदा ॥ १२
जघ्ने जनार्दनं चापि परिघेणाग्निवर्चसा । विष्णुस्तेन प्रहारेण किंचिदाघूर्णितोऽभवत् ॥ १३
ततः क्रोधविवृत्ताक्षो गदां जग्राह माधवः । मथनं सरथं रोषान्निष्पिपेषाथ रोषतः ॥ १४
स पपाताथ दैत्येन्द्रः क्षयकालेऽचलो यथा । तस्मिन्निपतिते भूमौ दानवे वीर्यशालिनि ॥ १५
अवसादं ययुर्दैत्याः कर्दमे करिणो यथा । ततस्तेषु विपन्नेषु दानवेष्वतिमानिषु ॥ १६

---

१ ग. °मे सुधां प्र । २ ङ. °ने बलना° । ३ ग. °कमायिके । ४ क. ख. °प्राया दा° ।

प्रकोपाद्रक्तनयनो महिषो दानवेश्वरः। प्रत्युद्ययौ हरिं रौद्रः स्वबाहुबलमास्थितः ॥ १७
तीक्ष्णधारेण शूलेन महिषो हरिमर्दयन्। शक्त्या च गरुडं वीरो महिषोऽभ्यहनद्धृदि ॥ १८
ततो व्यावृत्य वदनं महाचलगुहानिभम्। ग्रस्तुमैच्छद्रणे दैत्यः स गरुत्मन्तमच्युतम् ॥ १९
अथाच्युतोऽपि विज्ञाय दानवस्य चिकीर्षितम्। वदनं पूरयामास दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ॥ २०
महिषस्याथ ससृजे बाणौघं गरुडध्वजः। पिधाय वदनं दिव्यैर्दिव्यास्त्रपरिमन्त्रितैः ॥ २१
स तैर्बाणैरभिहतो महिषोऽचलसंनिभः। परिवर्तितकायोऽधः पपात न ममार च ॥ २२
महिषं पतितं दृष्ट्वा भूमौ प्रोवाच केशवः। महिषासुर मत्तस्त्वं वधं नास्त्रैरिहार्हसि ॥ २३
योषिद्वध्यः पुरोक्तोऽसि साक्षात्कमलयोनिना। उत्तिष्ठ जीवितं रक्ष गच्छास्मात्संगराद्द्रु-
तम् ॥ २४
तस्मिन्पराङ्मुखे दैत्ये महिषे शुम्भदानवः। संदष्टौष्ठपुटः कोपाद्भ्रुकुटीकुटिलाननः ॥ २५
निर्मथ्य पाणिना पाणिं धनुरादाय भैरवम्। सज्यं चकार स धनुः शरांश्चाऽऽशीविषोपमान्
स चित्रयोधी दृढमुष्टिपातस्ततस्तु विष्णुं गरुडं च दैत्यः।
बाणैर्ज्वलद्वह्निशिखानिकाशैः क्षिप्तैरसंख्यैः परिघातहीनैः ॥ २७
विष्णुश्च दैत्येन्द्रशराहतोऽपि भुशुण्डिमादाय कृतान्ततुल्याम्।
तया भुशुण्ड्या च पिपेष मेषं शुम्भस्य पत्त्रं धरणीधराभम् ॥ २८
तस्मादवप्लुत्य हताच्च मेषाद्भूमौ पदातिः स तु दैत्यनाथः।
ततो महीस्थस्य हरिः शरौघान्मुमोच कालानलतुल्यभासः ॥ २९
शरैस्त्रिभिस्तस्य भुजं बिभेद षड्भिश्च शीर्षं दशभिश्च केतुम्।
विष्णुर्विकृष्टैः श्रवणावसानं दैत्यस्य विव्याध विवृत्तनेत्रः ॥ ३०
स तेन विद्धो व्यथितो बभूव दैत्येश्वरो विस्रुतशोणितौघः।
ततोऽस्य किंचिच्चलितस्य धैर्यादुवाच शङ्खाम्बुजशार्ङ्गपाणिः ॥ ३१
कुमारिवध्योऽसि रणं विमुञ्च शुम्भासुर स्वल्पतरैरहोभिः।
वधं न मत्तोऽर्हसि चेह मूढ वृथैव किं युद्धसमुत्सुकोऽसि ॥ ३२
जम्भो वचो विष्णुमुखान्निशम्य निमिश्च निष्पेष्टुमियेष विष्णुम्।
गदामथोद्यम्य निमिः प्रचण्डां जघान गाढं गरुडं शिरस्तः ॥ ३३
शुम्भोऽपि विष्णुं परिघेण मूर्ध्नि प्रमृष्टरत्नौघविचित्रभासा।
तौ दानवाभ्यां विषमैः प्रहारैर्निपेतुरुर्व्यां घनपावकाभौ ॥ ३४
तत्कर्म दृष्ट्वा दितिजास्तु सर्वे जगर्जुरुच्चैः कृतसिंहनादाः।
धनूंषि चाऽऽस्फोट्य खुराभिघातैर्व्यदारयन्भूमिमपि प्रचण्डाः ॥
वासांसि चैवाऽऽदुधुवुः परे तु दध्मुश्च शङ्खानकगोमुखौघान् ॥ ३५
अथ संज्ञामवाप्याऽऽशु गरुडोऽपि सकेशवः। पराङ्मुखो रणात्तस्मात्पलायत महाजवः ॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे देवासुरसङ्ग्रामे मथनादिसङ्ग्रामो नाम द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५२॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ७५८३ ॥

---

१ ङ. निष्पिष्य । २ ग. ॰वावदधुः प॰ ।